Львівський державний університет
внутрішніх справ

СІМЕЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Львів
2014

УДК 347.9 (477) (075.8)
ББК 67.9 (4 УКР) 410я73
С37

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 1 від 27 серпня 2014 р.)

Рецензенти:
Ю. О. Заіка, доктор юридичних наук, професор (Національна академія внутрішніх справ)
Г. Б. Яновицька, кандидат юридичних наук, доцент (Львівський державний університет внутрішніх справ)

С37 **Сімейне** право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. Т.В. Курило. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. – 316 с.

Навчальний посібник підготовлено відповідно до навчальної програми дисципліни «Сімейне право України». У ньому висвітлюється суть основних інститутів сімейного права; значну увагу зосереджено на правовому інституті шлюбу, дослідженні правового режиму майна подружжя, усиновлення дітей, правовідносин між батьками та дітьми щодо аліментних зобов'язань.

Сімейне законодавство України проаналізоване станом на 4 серпня 2014 р.

Для студентів та курсантів, які навчаються за спеціальністю «Правознавство» під час вивчення дисципліни «Сімейне право України», а також для викладачів, практичних працівників та інших осіб, які цікавляться питаннями сімейного права.

УДК 347.9 (477) (075.8)
ББК 67.9 (4 УКР) 410я73

© Курило Т. В., 2014
© Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

СК України	Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р.
ЦК України	Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.
КК України	Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р.
КПК України	Кримінальний процесуальний кодекс від 13 квітня 2012 р.
ЦПК України	Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р.
КпШС	Кодекс про шлюб і сім'ю УРСР від 20 червня 1969 р. (втратив чинність)
ЗУ	Закон України
ВР	Верховна Рада України
КМУ	Кабінет Міністрів України
Мінсоцполітики	Міністерство соціальної політики України
МВС	Міністерство внутрішніх справ України
ОВС	органи внутрішніх справ
МЗС	Міністерство закордонних справ України
МОЗ	Міністерство охорони здоров'я України
ВСУ	Верховний Суд України
НБУ	Національний банк України
АРК	Автономна Республіка Крим
ДРАЦС	державна реєстрація актів цивільного стану
ЗМІ	засоби масової інформації

ЗМІСТ

Передмова 8

Глава 1. **СІМЕЙНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРИВАТНОГО ПРАВА** 9

§ 1. Поняття сім'ї. Право на сім'ю 9

§ 2. Поняття, предмет, метод сімейного права 16

§ 3. Принципи сімейного права 25

§ 4. Сімейне законодавство 34

§ 5. Аналогія в сімейному праві. Дія норм сімейного права 44

§ 6. Сімейні правовідносини. Підстави виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин 49

§ 7. Захист сімейних прав 61

Глава 2. **УКЛАДЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ** 66

§ 1. Поняття та правова природа шлюбу 66

§ 2. Умови укладення шлюбу 73

§ 3. Порядок вступу в шлюб та його державна реєстрація 78

§ 4. Припинення шлюбу 84

§ 5. Режим окремого проживання подружжя (сепарація) 94

§ 6. Визнання шлюбу недійсним 99

Глава 3. **ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ** 106

§ 1. Особисті немайнові права та обов'язки подружжя 106

§ 2. Майнові відносини подружжя 119

§ 2.1. Право особистої приватної власності дружини та чоловіка 120

§ 2.2. Право спільної сумісної власності подружжя 125

§ 2.3. Права та обов'язки подружжя щодо утримання 134

Глава 4. **ШЛЮБНИЙ ДОГОВІР** 143

§ 1. Загальна характеристика шлюбного договору 143

§ 2. Суб'єкти та порядок укладання шлюбного договору 146

§ 3. Зміст шлюбного договору 150

§ 4. Підстави, порядок та правові наслідки зміни умов, розірвання, недійсності або припинення шлюбного договору 153

Глава 5. **ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ДИТИНИ** 159

§ 1. Встановлення походження дитини 159

§ 2. Оспорювання батьківства (материнства) 168

§ 3. Сурогатне материнство 175

Глава 6. **ПРАВОВІДНОСИНИ МІЖ БАТЬКАМИ ТА ДІТЬМИ** 182

§ 1. Особисті немайнові права та обов'язки батьків та дітей 182

§ 2. Позбавлення батьків батьківських прав 189

§ 3. Майнові правовідносини батьків та дітей 195

§ 3.1. Правовідносини батьків і дітей з приводу майна 196

§ 3.2. Правовідносини батьків і дітей щодо утримання 197

§ 3.2.1. Загальна характеристика аліментних зобов'язань 197

§ 3.2.2. Договір у аліментних зобов'язаннях 202

§ 3.2.3. Стягнення аліментів у судовому порядку..... 207

§ 3.2.4. Стягнення аліментів за минулий час, заборгованості за аліментами. Відповідальність за прострочення сплати аліментів 215

§ 3.2.5. Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дітей та його виконання..... 219

§ 3.2.6. Обов'язок повнолітніх дітей утримувати батьків та його виконання 221

Глава 7. **ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ІНШИХ ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ТА РОДИЧІВ**..... 225

§ 1. Особисті немайнові правовідносини інших членів сім'ї та родичів..... 225

§ 2. Обов'язок по утриманню інших членів сім'ї та родичів..... 231

Глава 8. **ПРАВОВІ ФОРМИ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ, ЯКІ ЗАЛИШИЛИСЯ БЕЗ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ** 250

§ 1. Виявлення та влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування 250

§ 2. Усиновлення..... 260

§ 3. Опіка та піклування 274

§ 4. Патронат над дітьми 278

§ 5. Прийомна сім'я 282

§ 6. Дитячий будинок сімейного типу..... 286

Розділ 9. **ЗАСТОСУВАННЯ СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО ВІДНОСИН ЗА УЧАСТІ ІНОЗЕМНИХ ОСІБ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА** 292

§ 1. Сімейне законодавство України і норми міжнародного права. Обмеження застосування норм міжнародного сімейного права 292

§ 2. Укладення і припинення шлюбу за участю іноземних осіб та осіб без громадянства. Правовідносини між подружжям 295

§ 3. Правовідносини щодо влаштування дітей, які залишились без батьківського піклування, за участю іноземних осіб і осіб без громадянства 298

Предметний покажчик 303

Список рекомендованої літератури 307

ПЕРЕДМОВА

Відносини в українській сім'ї завжди мали духовні та моральні пріоритети. Обов'язок поважати одне одного та турбуватися про рідних є чи не найголовнішим у подружньому житті та одним із визначальних принципів створення сім'ї, закладений ще нашими предками. Сучасні відносини, що виникають між молодими людьми, не завжди націлені на створення сім'ї, в якій би панували любов, довіра та доброта. Глобалізаційні процеси в суспільстві ведуть до знецінення первинної мети створення сім'ї та принципів життя в громаді. Для того щоб не допустити надмірної демократизації подружнього життя та негативних наслідків, які можуть виникнути на цьому підґрунті, сучасна молодь повинна ретельніше вивчати основи сімейного права України.

Пропонований навчальний посібник ґрунтується на положеннях чинного Сімейного кодексу України, який було прийнято Верховною Радою України 10 січня 2002 року. У цьому кодексі враховано як міжнародний досвід урегулювання сімейних відносин, так і сімейні традиції, характерні для України.

Орієнтуючись на кращі навчально-методичні видання, автори цього посібника прагнули не лише втілити власний досвід, набутий під час викладання навчальної дисципліни «Сімейне право», але й урахувати наукові досягнення у цій сфері задля формування у курсантів та студентів систематизованих уявлень про основні інститути сімейного права.

У навчальному посібнику проаналізовано поняття та ознаки шлюбу, прав та обов'язків подружжя, батьків та дітей, ін. членів сім'ї. Детально охарактеризовано аліментні правовідносини та надзвичайно важливий інститут сімейного права, форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

Посібник розрахований на викладачів, практичних працівників (адвокатів, суддів, нотаріусів), які цікавляться питаннями сімейного права. Видання також буде корисним для студентів, курсантів, слухачів магістратури, які навчаються за спеціальністю «Правознавство».

Глава 1

СІМЕЙНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРИВАТНОГО ПРАВА

§ 1. Поняття сім'ї. Право на сім'ю

Сім'я становить одну з найважливіших людських цінностей. Вона є важливим соціальним інститутом, який досліджувався науковцями різних галузей: філософами, соціологами, демографами, психологами, юристами.

Сім'я має велике значення як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Вона є первинною клітиною соціальних груп, які утворюють соціальну структуру будь-якої країни. Вивчення сім'ї має глибоке практичне значення і є важливою передумовою розуміння як окремих інститутів сімейного права, так і сімейного права загалом.

Сім'ю формують об'єднання людей, пов'язаних, як правило, спільністю побуту, а також взаємною відповідальністю і взаємодопомогою. За традиційними уявленнями про типову сім'ю основою, або ядром останньої є шлюб. Проте сім'я є більш складним утворенням, ніж просто шлюбна група.

Перші теорії сім'ї намагалися пристосувати для аналізу еволюції родинних стосунків між людьми дарвінівську теорію еволюції. У книзі «Стародавнє суспільство» 1877 р. американський антрополог Люїс Морган виділив три стадії розвитку людства: дикунство, варварство і цивілізацію. Фрідріх Енгельс розвив гіпотезу Л. Моргана про те, що перетворення первісного суспільства у класове було зумовлене економічними причинами. На основі цієї теорії Ф. Енгельс, К. Маркс та їхні послідовники провели детальний аналіз змін структури та функцій сім'ї.

Теорія Енгельса домінувала до 1980-х, коли здобули визнання інші теорії, зокрема теорія структурного функціоналізму. В її основі базовою ідеєю була ідея «соціального порядку». Суспільство розглядалося як система; процеси системи розглядалися щодо взаємопов'язаності її частин.

Сучасні дослідники виділяють чотири основні *характеристики сім'ї*:

– мала соціальна група;

– важлива форма організації особистого побуту;

– соціальний інститут, оснований на шлюбному (подружньому) союзі;

– багатосторонні відносини подружжя з родичами.

Характеризуючи інститут сім'ї, слід вказати на її **функції**, які можна розглядати як *соціальні* (стосовно суспільства) та *індивідуальні* (стосовно окремої людини).

Сфера сімейної діяльності	*Соціальні функції*	*Індивідуальні функції*
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреб у дітях
Виховна	Соціалізація молодого покоління	Задоволення потреб у контактах з дітьми, їх вихованні
Господарсько-побутова	Підтримка соціального здоров'я членів суспільства	Спільне використання доходів і ведення домашнього господарства
Виробничо-економічна	Отримання доходу за рахунок використання сімейної приватної власності	Надання економічної незалежності одними членами сім'ї іншим
Матеріального забезпечення	Матеріальна підтримка неповнолітніх та непрацездатних членів суспільства	Надання матеріальної допомоги одними членами сім'ї іншим
Первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї, а також відповідальності та обов'язку у стосунках між батьками і дітьми, представниками старших поколінь	Формування та підтримка правових і моральних санкцій за порушення норм взаємин між членами сім'ї

Духовного спілкування	Розвиток членів сім'ї як особистостей	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї, зміцнення дружніх основ шлюбу
Дозвільна	Організація раціонального дозвілля членів суспільства, соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб членів сім'ї у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагаченні інтересів, пов'язаних з дозвіллям
Емоційна	Емоційна стабілізація членів суспільства та їх психологічна терапія	Надання психологічного захисту й емоційної підтримки членам сім'ї, задоволення потреб в особистому щасті та любові
Сексуальна	Контроль сексуальної поведінки членів суспільства	Задоволення сексуальних потреб членів сім'ї

При цьому для суспільства особливо важливим є ефективне здійснення репродуктивної та виховної функцій, оскільки лише в сім'ї підтримується біологічна безперервність суспільства і початкове формування особистості. Крім того, у зв'язку з ринковими відносинами і приватною власністю велика роль відводиться виробничо-економічній функції сім'ї.

Історії людства відомі такі **типи шлюбних відносин**:

– *полігамія* – шлюбний союз більш як двох партнерів. Полігамія може бути реалізована у варіантах *полігінії*, коли один чоловік має двох і більше дружин, та *поліандрії* – одна жінка перебуває у шлюбі більше, ніж з одним чоловіком одночасно;

– *груповий шлюб* – притаманний первісному суспільству і дозволяє одночасне сімейне співжиття кількох чоловіків та жінок, які не створюють відокремлених подружніх пар;

– *моногамія* – шлюб між одним чоловіком та однією жінкою.

Найпоширеніший історичний тип – це моногамна сім'я. Моногамну сім'ю можна поділити на *просту* та *складну*. Простою є *мала сім'я* (складається з подружньої пари, що не має

одружених дітей); *нуклеарна сім'я* (входять батьки і неодружені діти). *Складною* слід вважати сім'ю, котра складається з декількох сімей (декількох поколінь).

За типом владних структур виділяються *патріархальні* (де переважає влада чоловіків над іншими членами сім'ї) та *матріархальні сім'ї* (де влада належить жінці і матері). В останні роки відбувається перехід від патріархальної до *подружньої сімейної системи* (де вплив і влада розподілені між чоловіком і жінкою майже порівну).

Поняття сім'ї вживається у соціологічному та правовому значенні, при чому сім'я в соціологічному значенні вважається ширшим поняттям.

В. О. Рясенцев у соціологічному розумінні розглядав сім'ю як союз осіб, заснований на шлюбі, спорідненості, прийнятті дітей в сім'ю на виховання, який характеризується спільністю життя, інтересів, взаємної турботи. В юридичному сенсі сім'я визначалася науковцем як коло осіб, пов'язаних правами та обов'язками, що випливають із шлюбу, споріднення, усиновлення або іншої форми прийняття дітей на виховання та покликаними сприяти зміцненню та розвитку сімейних відносин.

У юридичному сенсі норми регламентують не всі аспекти життя та сімейні відносини, а лише ті, на які держава може впливати шляхом встановлення обов'язкових правил поведінки.

У сучасній юридичній літературі не існує загальновизнаного визначення сім'ї. Зокрема, під сім'єю розуміють:

− союз осіб, заснований на шлюбі, кровному спорідненні та усиновленні, який має на меті взаємну моральну і матеріальну турботу і підтримку, народження і виховання дітей (Я. М. Шевченко);

− соціальне утворення, члени якого пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою (О. І. Бондарчук);

− соціальну групу, яка складається з чоловіка та жінки, котрі перебувають у шлюбі, їхніх дітей (власних або прийомних) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подруж-

жям, кровних родичів і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного порядку, взаємної відповідальності, виховання дітей (Т. О. Гурко);

− спільність людей, яка спирається на шлюбний союз, на родинні зв'язки, на різноманітні відносини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, між самими дітьми, між іншими членами сім'ї, які живуть разом і спільно ведуть господарство (Е. Н. Мещерська);

СК України не дає нам класичного визначення сім'ї. На зразок «сім'я – це». Стаття 3 СК України зазначає, що сім'я є первинним та основним осередком суспільства, і розкриває її зміст (ч. 2) за допомогою таких **ознак**, які притаманні союзу двох або кількох осіб:

1) спільне проживання;

2) спільний побут;

3) взаємні права та обов'язки.

Одинока особа не є сім'єю, а лише має «права члена сім'ї» (ч. 3 ст. 3 СК України).

Спільне проживання двох або більше осіб (подружжя, батьків, дітей, братів, сестер тощо) є однією з ознак сім'ї. Однак припинення спільного проживання подружжя не є підставою визнавати відсутність сім'ї. Відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 3 СК України подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно.

Це стосується і характеру проживання батьків і дітей. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає (абз. 3 ч. 2 ст. 3 СК України). Проте якщо повнолітня дитина утворила свою сім'ю і стала проживати окремо, вона втрачає право члена сім'ї, набуваючи елементів іншої сім'ї, з якою пов'язуються спільне проживання, побут та взаємні права та обов'язки.

Спільний побут є наступною ознакою сім'ї, яка може мати різноманітні види свого прояву (спільне ведення господар-

ства, влаштування відпочинку, набуття певних речей, виконання певних сімейних традицій тощо). Раніше використовувався термін «ведення спільного господарства». Однак він не охоплював усіх життєвих ситуацій, тому в кодексі законодавець вживає термін «спільний побут». За постійного роздільного проживання немає спільного побуту.

Наявність взаємних прав та обов'язків як ознака сім'ї є найбільш значимою для її юридичного визначення. При цьому взаємні сімейні права та обов'язки можуть існувати не лише між членами однієї сім'ї, а й між окремими членами різних сімей. Зокрема, дорослі діти, які створили власні сім'ї, мають певні обов'язки перед своїми батьками, неповнолітніми братами та сестрами, які проживають в інших сім'ях.

Включення юристами в поняття сім'ї цієї ознаки цілком зрозуміле. Воно дає можливість значною мірою формалізувати це поняття. На відміну від належних членам сім'ї почуттів любові, дружби, взаємоповаги, моральної відповідальності, які не піддаються правовому регулюванню, закріплені в законі особисті та майнові права й обов'язки членів сім'ї є цілком конкретними. Крім того, вони, як правило, можуть бути здійснені примусово. Такі права й обов'язки виникають автоматично в результаті реєстрації шлюбу, народження дитини, усиновлення, тому наявність зазначених юридичних фактів сама по собі свідчить про виникнення юридичного зв'язку чоловіка і дружини, батьків та дітей, усиновителів й усиновлених, незалежно від характеру їхніх особистих відносин та інших мінливих за своєю природою факторів.

Члени сім'ї мають комплекс взаємних особистих немайнових та майнових прав та обов'язків, які за своєю природою є сімейно-правовими. Ці права та обов'язки встановлюються чинним законодавством і пов'язують учасників сімейних відносин своєрідними правовими зв'язками. З одного боку, факт приналежності особи до сім'ї слугує підставою для набуття нею комплексу відповідних прав та обов'язків, з іншого – наявність комплексу таких прав та обов'язків свідчить про належність особи

до певної сім'ї. Зокрема, чоловік та дружина зобов'язані матеріально підтримувати один одного, дбати про спільне майно, здійснювати розпорядження таким майном в інтересах сім'ї; батьки зобов'язані виховувати своїх дітей, захищати та представляти їхні інтереси перед третіми особами, утримувати дітей та забезпечувати матеріальні умови їхнього життя.

Підстави виникнення сім'ї передбачено у ч. 4 ст. 3 СК України. Це:

1) шлюб;

2) кровне споріднення;

3) усиновлення;

4) інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства. Так, сімейні відносини можуть виникати між особами на підставі фактичних шлюбних відносин без зареєстрованого шлюбу (фактичний шлюб або «конкубінат»)[1].

Не є підставою виникнення сім'ї одностатевий шлюб, оскільки він суперечить моральним засадам суспільства.

Право на сім'ю є природним правом людини. Відповідно до ст. 4 СК України, елементами цього права є:

– право на створення сім'ї;

– право на проживання у сім'ї;

– право на повагу до свого сімейного життя.

Право на створення сім'ї відображене у ч. 1 ст. 4 СК України. За загальним правилом, створити сім'ю має право особа, яка досягла шлюбного віку. Відповідно до ст. 22 СК України шлюбний вік для чоловіка і жінки встановлюється у вісімнадцять років. Сім'ю також може створити особа, яка не досягла шлюбного віку. За заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Другим елементом права особи на сім'ю є *право на проживання в сім'ї*. Це право має особа незалежно від віку. Зокре-

[1] Детальніше про фактичний шлюб (конкубінат) див. § 2.1.

ма, право дитини на проживання в сім'ї конкретизується обов'язком її батьків або матері забрати її із пологового будинку (ст. 143 СК України). Особа може бути примусово ізольована від сім'ї лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

Третім проявом права особи на сім'ю є її *право на повагу до свого сімейного життя*. Відповідно до ч. 4 ст. 291 ЦК України ніхто не має права втручатися у сімейне життя фізичної особи, крім випадків, передбачених Конституцією України. Ознакою сімейного життя є існування тісних особистих, емоційних зв'язків. Сімейне життя включає насамперед стосунки між жінкою та чоловіком, які перебувають у шлюбі, зареєстрованому в органах ДРАЦС. Також це фактичні союзи, у тому числі й незареєстровані, коли особи живуть разом. Сімейне життя охоплює також зв'язки між близькими родичами (насамперед між батьками та дітьми), іншими членами сім'ї (братами, сестрами, бабою, дідом, внуками тощо).

Положення ч. 4 ст. 4 СК України, відповідно до якого кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя, є моральною, а не правовою нормою. Ця норма декларативна, вона не має правової санкції. Правові норми можуть лише сприяти виникненню зазначених відносин.

§ 2. Поняття, предмет, метод сімейного права

Словосполучення (термін) «сімейне право» використовується для позначення різного роду понять. *По-перше*, про сімейне право говорять як про сукупність (систему) норм, що регулюють сімейні відносини.

По-друге, іноді сімейним правом називають сукупність (систему) нормативних актів, що містять сімейно-правові норми, тобто сімейне законодавство.

По-третє, сімейним правом іменують сукупність (систему) знань про сімейно-правові явища, тобто науку («сімейне право» як наука).

І нарешті, *по-четверте*, у навчальних закладах викладається навчальна дисципліна «Сімейне право».

Найбільш дискусійним у наукових колах є питання про місце сімейного права в системі права України.

Із загальної теорії права відомо, що питання предмета визначається характером відносин, які ним регулюються: якщо вони специфічні, самостійні – то такі відносини становлять самостійну галузь права.

Прибічниками *теорії єдності цивільного та сімейного права* були Г. Ф. Шершеневич, І. А. Покровський, О. С. Іоффе, К. П. Побєдоносцев, М. Д. Єгоров, С. М. Ландкоф, І. В. Жилінкова, Я. М. Шевченко та інші. Вони розглядали сімейне право як інститут цивільного, і основними їхніми аргументами були:

1) *схожі правовідносини*, *які регулюються цивільним та сімейним правом (предмет правового регулювання), якими є особисті немайнові та майнові відносини суб'єктів*. Оскільки і в цивільному, і в сімейному праві регламентуються майнові та особисті немайнові правовідносини, доводилася позиція про те, що немає підстав для розмежування цих галузей. Таким чином, сімейне право є складовою цивільного права;

2) *подібність методу регулювання*, оскільки як цивільні, так і сімейні правовідносини регулюються на засадах рівності, а норми відповідного законодавства (чи то сімейного, чи то цивільного) можуть бути як диспозитивними, так і імперативними.

Зокрема, Г. Ф. Шершеневич ще на початку XX ст. вказував на те, що якщо ми надаємо вирішального значення ознаці приватності на противагу публічності відносин, то необхідно ставити сім'ю, шлюб на одній стороні із власністю, договором, заповітом.

Гостро питання єдності цивільного та сімейного права постало в період кодифікації цивільного законодавства. Відомо, що під час розробки ЦК України однією з книг кодексу була книга 6, яка іменувалася «Сімейне право». Це дало можливість пов'язати багато інститутів сімейного права зі спорідне-

ними інститутами цивільного права (наприклад, опіка, піклування, спільна сумісна власність тощо). З. В. Ромовська в цей період кодифікації законодавства зазначала: «Книга «Сімейне право» має зайняти у ЦК України своє традиційне, зумовлене об'єктивним ходом людського життя, місце»[2].

Інші юристи (С. Н. Братусь, А. М. Бєлякова, В. А. Рясенцев, В. С. Гопанчук, О. В. Дзера, С. П. Індиченко тощо) вважали, що *сімейне право – самостійна галузь*, яка принципово відрізняється від інших галузей права, у тому числі цивільного права. Вони стверджували, що хоч об'єктом сімейного права і є регулювання майнових та особистих немайнових взаємовідносин, проте це не зовсім звичайні майнові та особисті відносини – вони відрізняються за своїм характером та мають ряд *особливостей*:

1) *шлюбно-сімейні взаємовідносини мають відмінні від цивільних підстави виникнення*. Якщо цивільні правовідносини виникають, як правило, з договорів, заподіяння шкоди, створення творів науки, літератури та мистецтва тощо, то шлюбно-сімейні відносини виникають зі спорідненості, шлюбу, усиновлення;

2) якщо суб'єктами цивільно-правових відносин виступають фізичні та юридичні особи, держава та територіальні громади, то *суб'єктами сімейних – є лише фізичні особи*. При цьому сімейні правовідносини пов'язують не сторонніх, а близьких осіб – родичів, подружжя;

3) у першу чергу, *сімейні правовідносини – це особисті немайнові, і лише в другу чергу, вони є майновими*. Майнові правовідносини випливають з особистих: є спорідненість, є шлюб – є майнові відносини. У свою чергу в цивільному праві переважна більшість відносин – це майнові відносини;

4) *сімейні права та сімейні обов'язки не можна відчужувати, передавати, купувати, продавати чи дарувати*. Причо-

---

[2] Ромовська З. Сімейне право – перспективи розвитку / З. Ромовська // Основні напрямки реформи цивільного права в Україні: зб. статей та матеріалів. – К., 1997. – С. 120–121.

му не тільки особисті, але й майнові. Не можна, наприклад, передати право на одержання аліментів або ж на виховання дітей. У цивільному ж праві майже всі майнові відносини легко передаються (наприклад, право на одержання спадщини);

5) *процес розгляду сімейних справ відрізняється від розгляду цивільних, як суттєво відрізняється й виконання рішень*. Наприклад, у справах про передання дитини на виховання другому з подружжя не можна так легко виконати рішення, як рішення, скажімо, про відчуження певної речі;

6) *сімейно-шлюбні відносини в Україні в багатьох випадках регулюються нормами моралі*, а не тільки правовими нормами, і це характерно тільки для сімейного права;

7) цивільні та сімейні відносини регулюються *окремими кодифікованими законодавчими актами* – ЦК України та СК України.

Незважаючи на ряд особливостей сімейного права, науковці вказують на відсутність принципових важливих відмінностей. Як зазначає Є. О. Харитонов, у результаті «сімейні відносини» виглядають такими, що практично поглинаються відносинами цивільними, котрими відповідно до ст. 1 ЦК України є особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Сімейне право в системі цивільного права характеризується певною уособленістю, що обумовлюється особливостями відносин, які регулюються нормами сімейного права, та своєрідністю засобів їх правового регулювання.

Усе це дає підстави вважати відкритою дискусію щодо самостійності сімейного права, а тому **сімейне право** можна визначити як *сукупність правових норм, що регулюють особисті немайнові та майнові відносини, які виникають між особами на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, опіки та піклування, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства*.

Предметом сімейного права є *сукупність (система) відносин, регульованих відповідною галуззю права (сімейних відносин).*

З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що **предметом сімейного права** *є сукупність норм, які регулюють особисті немайнові права та майнові відносини людей, що виникають на ґрунті шлюбу та сім'ї.*

Особливість правовідносин, які регулюються нормами сімейного права, полягає в тому, що спочатку виникають особисті немайнові відносини, а вже потім – майнові. Наприклад, у випадку реєстрації шлюбу між подружжям у першу чергу виникають право на материнство (ст. 49 СК України), батьківство (ст. 50), зміну прізвища (ст. 53), обов'язок турбуватися про сім'ю (ст. 55) та ін., а вже згодом – майнові відносини між ними, між батьками та дітьми. Так, СК України міститься ряд норм про майно подружжя (ст. 60-74), про права та обов'язки подружжя з утримання (ст.ст. 75-91), про майнові права дитини (ст.ст. 173-179), аліментні зобов'язання батьків по відношенню до дітей (ст.ст. 180-197).

Майнові відносини не можуть виникнути без особистих немайнових, що дає можливість говорити про пріоритет останніх та похідний характер майнових відносин.

Усю сукупність відносин, які регулюються сімейним правом можна поділити на групи. Так, предметом правового регулювання у сімейному праві є такі *групи сімейних відносин*:

1) *відносини, що виникають у зв'язку із шлюбом* (ці відносини виникають у зв'язку з укладенням шлюбу; припиненням шлюбу; визнанням шлюбу недійсним);

2) *особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї* (право на зміну прізвища, право на материнство, батьківство; право на спільне вирішення всіх питань сім'ї; права дітей на отримання належного виховання; право на матеріальне утримання; право на управління майном тощо);

3) *особисті немайнові та майнові відносини між іншими родичами* (відносини баби, діда з онуками, правнуками; відно-

сини між братами та сестрами, вітчимом, мачухою; аліментні відносини певних членів сім'ї та родичів);

4) *відносини, що виникають у зв'язку із влаштуванням дітей, які позбавлені батьківського піклування* (усиновлення, опіка та піклування, патронат, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу).

Відносини, що входять до предмета сімейного права, характеризуються тим, що їх суб'єктами є особи фізичні. Разом із тим сімейне законодавство містить ряд норм, які адресовані іншим суб'єктам (наприклад, органам опіки та піклування).

Метод сімейного права – *це сукупність засобів та правових прийомів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на вольову поведінку учасників сімейних відносин.* Він обумовлюється специфічними властивостями предмета регулювання сімейного права та функціями, які виконує ця галузь права.

Питання щодо сутності методу правового регулювання сімейних відносин у науці залишається спірним і залежить від відповіді на питання щодо місця сімейного права в системі права. Прибічники концепції самостійності сімейного права відшукували в методі сімейного права особливості, які давали змогу відокремити його від методу регулювання відносин, що традиційно розглядалися як цивільно-правові. І навпаки, учені, які підтримували ідею сімейного права як інституту цивільного права, робили акцент на тих ознаках методу сімейного права, які зближували його з методом права цивільного.

З огляду на специфіку сімейних відносин метод сімейного права характеризується:

1) особливістю правового становища суб'єктів сімейних відносин;

2) специфікою юридичних фактів;

3) спеціальним порядком вирішення сімейних конфліктів та особливостями судового розгляду сімейних справ.

Вирізняють два ключові методи правового регулювання: диспозитивний та імперативний.

Диспозитивний метод ґрунтується на координації цілей та інтересів учасників суспільних відносин, коли вони самі

мають право приймати рішення щодо участі у цих відносинах. При цьому суб'єкти права мають змогу відступати від описаних у правових нормах форм стосунків, встановлювати для себе основні та додаткові, тобто безпосередньо не передбачені юридичними приписами, права та обов'язки.

Імперативний метод ґрунтується на відносинах субординації. Для нього характерним є: переважання обов'язків; обмеження ініціативи суб'єктів правовідносин щодо зміни положень юридичних приписів; можливість вибору варіанта поведінки лише у межах, які визначені в законодавчих актах; виникнення правовідносин незалежно від бажання суб'єктів внаслідок безпосереднього припису закону.

Сімейне право характеризується імперативністю більшості норм. Завдяки імперативним нормам у багатьох випадках значно краще забезпечується мета сімейно-правового регулювання. Імперативні норми більшою мірою, ніж диспозитивні, відповідають завданням правового регулювання сімейних відносин.

Так, сімейне законодавство підтримує принцип добровільності шлюбного союзу чоловіка і дружини (ст. 24 СК України). Однак умови і порядок укладення шлюбу визначено імперативними нормами (ст.ст. 21-23, 26 СК України). Шлюб може бути припинений шляхом його розірвання, тобто з волі одного або обох подружжя. Але й тут воля подружжя в ряді випадків обмежується імперативними вказівками. Так, відповідно до ч. 2 ст. 110 СК України позов про розірвання шлюбу не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини, за винятком випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки кримінального правопорушення, щодо другого з подружжя або дитини.

Розірвання шлюбу в судовому порядку провадиться, якщо судом встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження сім'ї неможливі. Суд може вжити заходів до примирення подружжя і має право відкласти розгляд справи, призначивши подружжю строк для примирення.

Норми сімейного законодавства про недійсність шлюбу, природно, імперативні, так само як правила про правовий режим майна подружжя, встановлення походження дітей тощо. Більшість норм сімейного права встановлюють визначений варіант поведінки, тим самим обмежуючи волю учасників сімейних відносин.

Безумовно, в сімейному праві є і диспозитивні норми, тобто правила, що допускають можливість своєю волею визначати власну поведінку. Так, сімейне законодавство надає можливість укласти шлюбний договір (ст.ст. 92-103 СК України), договір про сплату аліментів та ін.

Однак диспозитивність у сімейному праві досить суттєво відрізняється від звичайного розуміння диспозитивності. Наприклад, диспозитивність у нормах цивільного зобов'язального права проявляється у визначенні варіанта поведінки і в наданні можливості врегулювати відносини на власний розсуд сторін.

Диспозитивність у сімейному праві обмежена окресленими імперативними нормами; імперативність має ширше значення. У сімейному праві диспозитивність існує не тільки в межах, визначених імперативними нормами, а й під «контролем». Закон, допускаючи регулювання сімейних відносин угодою сторін (дозволяючи вибирати варіанти поведінки), побоюється зловживань (всіх або окремих учасників відповідних відносин), порушення прав «слабкого» учасника сімейних відносин (наприклад, дитини). Тому щоразу передбачається можливість ігнорування прояву диспозитивності. Так, відповідно до ч. 1 ст. 189 СК України батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину, у якому визначити розмір та строки виплати. При цьому умови договору не можуть порушувати права дитини, які встановлені цим Кодексом.

Таким чином, закон, допускаючи диспозитивність у регулюванні сімейних відносин, дозволяє з урахуванням конкретних обставин кожної конкретної справи ігнорувати волю учасників відповідних відносин.

Зміст диспозитивного та імперативного методів утворюється з тих елементів, які виражають способи правового регу-

лювання. До них, зокрема, належать: дозвіл, заборона та позитивне зобов'язування.

Дозвіл, заборона та позитивне зобов'язування знаходять своє безпосереднє вираження у відповідних нормах об'єктивного сімейного законодавства – уповноважуючих, забороняючих та зобов'язальних.

Дозволи в сімейному праві можуть виражатися в різні способи – прямо чи опосередковано. Подружжя має право укласти договір про надання утримання одному з них, у якому визначити умови, розмір та строки виплати аліментів (ст. 78 СК України); батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини (ч. 1 ст. 151 СК України); батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина (ч. 1 ст. 154 СК України) тощо.

На відміну від дозволів, ***заборони*** в сімейному праві, як правило формулюються більш конкретно. Нерідко вони висловлені досить категорично. Наприклад, у шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення, рідні брат і сестра, двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця (ч. 1, 2, 3 ст. 26 СК України); примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається (ч. 1 ст. 24 СК України).

У випадку невиконання сімейних заборон застосовуються відповідні санкції. Так, відповідно до ч. 2 ст. 39 СК України недійсним є шлюб, зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою.

В окремих випадках настають санкції, які закріплені в цивільному законодавстві. Наприклад, якщо один з подружжя уклав договір, що потребує нотаріального посвідчення, без згоди другого з подружжя, яка також мала бути висловлена письмово і нотаріально посвідчена (ч. 3 ст. 65 СК України), то такий договір визнається судом недійсним і породжує наслідки, передбачені ст. 216 ЦК України: кожна сторона правочину зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості

такого повернення – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Також для сімейного права характерною є наявність багатьох норм, які містять ***позитивні зобов'язування***. У більшості випадків вони адресуються повнолітнім членам сім'ї та родичам – батькам, усиновлювачам, опікунам та піклувальникам і спонукають учасників сімейних відносин до позитивних дій. Так, батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя (ч. 1-3 ст. 150 СК України); батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття (ст. 180 СК України); опікун, піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти (ч. 1 ст. 249 СК України) та ін.

§ 3. Принципи сімейного права

В основі будь-якої галузі права та правової системи в цілому лежать принципи права. Це означає, що кожна система суспільних відносин регулюється не довільно, а відповідно до об'єктивних законодавчих вимог. Принципи є найбільш узагальненою категорією сімейного права поряд із такими, як предмет і метод. У принципах сімейного права концентруються погляди законодавця на основні пріоритети розвитку українського суспільства, зокрема у сфері сімейних правовідносин.

Принципи сімейного права – *це закріплені в нормах сімейного законодавства основні керівні положення (засади), що відображають специфіку, сутність і зміст особистих та майнових відносин, які виникають між подружжям, батьками, дітьми, іншими членами сім'ї.*

Ознаки принципів сімейного права:

– зміст принципів становлять керівні ідеї та погляди держави та суспільства, основні засади, що виявляють сутність сімейного права;

– принципи визначають особливості і зміст сімейного права та перспективи його розвитку;

– принципи є обов'язковими до точного і неухильного виконання;

– вони є правовими засадами і закріплені у правових нормах;

– недотримання принципів тягне за собою настання санкцій;

– у сукупності вони утворюють систему принципів сімейного права.

Значення принципів сімейного права:

1) слугують відправними положеннями для тлумачення матеріальних норм із недостатньо вираженим змістом, під час усунення прогалин у праві; дозволяють знайти правильне рішення того або іншого питання, якщо в чинному законодавстві немає відповідної норми;

2) принципи є орієнтиром у нормотворчій діяльності. Вони визначають основні напрями, перспективи розвитку сімейного права; слугують головним критерієм оцінки обґрунтованості пропозицій про зміну й доповнення сімейного законодавства.

Для сімейного права прийнятним є поділ принципів за джерелами, у яких вони закріплені. Принципи поділяються на:

1) конституційні (закріплені в положеннях Конституції України). При цьому в окремих випадках вони дублюються у положеннях сімейного законодавства;

2) галузеві (виражені в нормах СК України).

До тих *принципів, що виражені в конституційних нормах,* слід віднести:

– рівність учасників сімейних відносин (ст.ст. 21, 24, 51 Конституції України, ч. 5, 6 ст. 7 СК України);

– недопустимість державного або іншого втручання у сімейне життя (ст. 32 Конституції України, ч.5 ст. 5, ч. 4 ст. 7 СК України);

– державна охорона сім'ї, материнства, батьківства (ст. 51 Конституції України, ч. 1 ст. 5 СК України);

– свобода та добровільність укладення шлюбу (ст. 51 Конституції України, ст. 24 СК України);

– забезпечення судового захисту суб'єктів сімейних відносин (ст. 55 Конституції України, ч. 10 ст. 7, ст. 18 СК України).

До *галузевих принципів,* які закріплені в положеннях СК України, можна віднести:

– принцип одношлюбності (моногамії) (ст. 25 СК України);

– принцип визнання шлюбу, зареєстрованого в державному органі реєстрації актів цивільного стану (ст. 21 СК України);

– свобода розірвання шлюбу (ст. 105 СК України);

– пріоритет сімейного виховання дітей (ст. ст. 5 СК України);

– пріоритет захисту прав та інтересів дітей та непрацездатних членів сім'ї (ст.ст. 75, 154, 202, 258, 262 СК України);

– принцип справедливості, добросовісності, розумності (ч. 9 ст. 7 СК України) та ряд інших.

Окремі принципи сімейного права розглянемо детальніше.

Державна охорона сім'ї, материнства, батьківства. Відповідно до ч. 3 ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Держава створює умови для зміцнення сім'ї, зокрема створює людині умови для материнства та батьківства, забезпечує охорону прав матері та батька, матеріально і морально заохочує і підтримує материнство та батьківство (ч. 2 ст. 5 СК України).

Саме на державу покладено обов'язок здійснення державної сімейної політики. Відповідно до Концепції державної сімейної політики, затвердженої Постановою ВР України від 17 вересня 1999 р., мета державної сімейної політики полягає в забезпеченні сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій і поліпшення її життєвого рівня, підвищення ролі сім'ї як основи суспільства.

Основними ***напрямами державної сімейної політики*** є:

– формування у свідомості людей розуміння важливості ролі сім'ї у житті суспільства, вихованні нового покоління, забезпеченні суспільної стабільності та прогресу;

– сприяння відродженню традиційно міцної, працьовитої, економічно спроможної сім'ї на основі нових соціально-економічних відносин, національних традицій та впровадження кращого світового досвіду; пропагування і забезпечення наступності поколінь;

– створення умов для повної реалізації економічних, соціальних і демографічних функцій сім'ї; вжиття заходів для захисту інтересів сім'ї і дітей, їх соціальної підтримки в період соціально-економічної трансформації суспільства;

– формування у населення культури планування сім'ї, народження бажаної кількості дітей з урахуванням сучасного розвитку медицини, налагодження ефективної системи підготовки молоді до сімейного життя, пропагування авторитету шлюбу;

– всебічна соціально-економічна підтримка молодих сімей;

– сприяння поширенню сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, профілактика дитячої бездоглядності, жебракування, запобігання правопорушенням;

– створення у державі єдиної соціальної інфраструктури з метою обслуговування сім'ї та виконання завдань, пов'язаних з її життєзабезпеченням.

Одношлюбність (моногамія). Цей принцип закріплений у ст. 25 СК України, відповідно до якої жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі, зареєстрованому в органах ДРАЦС. Жінка та чоловік мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу. Перебування чоловіка та жінки у фактичних шлюбних відносинах не є перешкодою до вступу в шлюб.

Визнання шлюбу, зареєстрованого лише в органах ДРАЦС. Відповідно до ст. 21 СК України в Україні визнається лише такий союз жінки та чоловіка, який зареєстрований в органі ДРАЦС. Релігійний обряд шлюбу не породжує сімейних прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення органів ДРАЦС.

Також не вважаються шлюбом та не породжують взаємних сімейних прав та обов'язків фактичні шлюбні відносини чоловіка і жінки, які проживають однією сім'єю. Винятком є лише право жінки та чоловіка у фактичних шлюбних відносинах на майно. Це право закріплене у ст. 74 СК України, відповідно до якої майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

Принцип свободи і добровільності при укладенні шлюбу визначається ст. 51 Конституції України та ст. 24 СК України. Він означає, що шлюб ґрунтується на вільній згоді чоловіка та жінки і здійснюється з їх власного бажання. Примушування до вступу в шлюб не допускається.

Свобода і добровільність укладення шлюбу межує із **свободою та добровільністю його розірвання** (ст. 105 СК України): як неможливо примушувати людей укладати шлюб, так неможливо примушувати їх до продовження шлюбного життя. Розірвання шлюбу – це особисте право кожного із подружжя, проте, оскільки розірвання шлюбу зачіпає і суспільний інтерес, держава встановлює порядок розірвання шлюбу, ставлячи за мету не допустити порушення прав та інтересів інших суб'єктів, зокрема дитини. Наприклад, законом встановлено, що чоловік не має права порушувати питання про розірвання шлюбу в період вагітності дружини або коли дитині не виповнилося одного року (ч. 2 ст. 110 СК України).

Недопустимість державного або іншого втручання у сімейне життя. Цей принцип закріплений у ст. 32 Конституції України, ст. 301 ЦК України, ч. 5 ст. 5, ч. 4 ст. 7 СК України.

Конституційний Суд України у рішенні від 20 січня 2012 р. у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин 1, 2 ст. 32, частин 2, 3 ст. 34 Конституції України висловив власне бачення щодо розуміння сімейного життя. Це, зокрема, особисті майнові та немайнові відносини між подружжям, іншими членами сім'ї, які здійснюються на засадах,

визначених у СК України: кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя (ч. 4 ст. 4); ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, встановлених Конституцією України (ч. 5 ст. 5); регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання у сімейне життя (ч. 4 ст. 7) та інше.

Як зазначив суд, неможливо визначити абсолютно всі види поведінки фізичної особи у сферах особистого та сімейного життя, оскільки особисті та сімейні права є частиною природних прав людини, які не є вичерпними, і реалізуються в різноманітних і динамічних відносинах майнового та немайнового характеру, стосунках, явищах, подіях тощо. Право на приватне та сімейне життя є засадничою цінністю, необхідною для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розглядається як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб.

Важливим сучасним принципом сімейного права є закріплений в законодавстві **пріоритет сімейного виховання дитини** (ч. 3 ст. 5 СК України). На відміну від соціальної політики колишньої Радянської держави, яка визначала суспільне виховання дітей, сучасна політика передбачає виховання та зростання дитини в сім'ї. У преамбулі Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 р. зазначено, що держави-учасниці Конвенції впевнені в тому, що сім'ї як основному осередку суспільства і природному середовищу для зростання і благополуччя всіх її членів, особливо дітей, мають бути надані необхідні захист і сприяння, з тим щоб вона могла повністю покласти на себе зобов'язання в рамках суспільства. Також зазначено: країни-учасниці Конвенції визнають, що дитині для повного і гармонійного розвитку необхідно зростати в сімейному оточенні.

Відповідно до ст. 11 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. сім'я є природним середовищем

для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення.

Саме тому перевага завжди повинна надаватися сімейним формам виховання дітей. У сім'ї дитина починає формуватись як особистість, у сім'ї вона набуває перших навичок соціального спілкування, визначається як особа, яка має певні культурні, мовні, релігійні переконання, які виділяють її серед інших людей і перетворюють на особистість. Цим пояснюється і та обставина, що дитина, яка за тих чи інших причин була позбавлена батьківського піклування, у першу чергу має бути влаштована в сім'ю (усиновлена, передана під опіку чи піклування тощо) і тільки у разі неможливості надання їй умов сімейного виховання має направлятися до державного дитячого закладу або закладу охорони здоров'я.

Пріоритет захисту прав та інтересів дітей та непрацездатних членів сім'ї. Неповнолітні діти є активними учасниками сімейних правовідносин, проте через свої вікові особливості самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки вони не можуть. У зв'язку з цим закон забезпечує посилену охорону їхніх прав та інтересів. Дорослі учасники сімейних правовідносин (батьки, усиновлювачі та ін.) здійснюють свої права і виконують обов'язки таким чином, щоб це не суперечило інтересам неповнолітніх дітей. Відповідно до ч. 1 ст. 18 СК України особа, яка досягла 14 років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу.

Потребують певної підтримки та допомоги, окрім неповнолітніх, також і непрацездатні особи (інваліди I, II та III групи, особи пенсійного віку). Відповідно до ч. 1 ст. 202 СК України, повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Також той з подружжя, який є непрацездатним і потребує матеріальної допомоги, має право на утримання від іншого з подружжя (ст. 75 СК України) тощо. Якщо права та інтереси непрацездатних членів сім'ї не забезпечуються зобов'язаними особами,

останні можуть бути примушені до цього за допомогою спеціальних правових засобів.

Принцип рівності учасників сімейних відносин випливає з конституційних положень ст.ст. 21, 24 щодо рівності конституційних прав і свобод громадян та рівності перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ч. 5 ст. 7 СК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 51 Конституції України кожен із подружжя має рівні права й обов'язки у шлюбі та сім'ї. Це положення конкретизовано в сімейному законодавстві: жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї (ч. 6 ст. 7 СК України); усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності (ч. 2 ст. 54 СК України).

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства тощо.

Питання рівності прав та обов'язків чоловіка та жінки стосуються також відносин з дітьми. Відповідно до ст. 141 СК України мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини.

Принципи справедливості, добросовісності та розумності. Це універсальні засади, зміст яких є абстрактним, що не дозволяє сьогодні в межах правової науки або законодавства

виробити єдині критерії їх праворозуміння, перевести ці принципи із суб'єктивного розуміння в об'єктивну категорію. Відповідно до ч. 9 ст. 7 СК України сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства.

Справедливість як принцип застосування норм сімейного права призначено передусім для оцінки змісту сімейних правовідносин. Це принцип «зважування» інтересів учасників правовідносин, який виражає ідею еквівалентного обміну благами. Елементами змісту принципу справедливості є відшкодування шкоди за наявності вини заподіювача, співрозмірність юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.

Добросовісність у сімейних відносинах може означати належне виконання учасниками сімейних відносин своїх обов'язків, визначених сімейним законодавством.

Принцип ***розумності*** може стосуватися як договірного регулювання сімейних відносин (розумні умови шлюбного договору), так і дотримання норм сімейного законодавства в цілому у зв'язку із розумним, адекватним їх сприйняттям. Розумність також може стосуватися строків виконання певних дій суб'єктами сімейних правовідносин.

Принцип розумності є універсальним за своєю правовою природою і не має обмежень своєї дії у праві та не передбачає у законодавстві наявність випадків, коли б цей принцип не міг бути застосований нібито через винятковий характер таких випадків.

У Рішенні Конституційного Суду України від 08 грудня 2011 р. № 16-рп/2011 зазначено, що принцип розумності є базовим принципом для всієї правової системи України і водночас є складовою іншого загальноправового принципу – принципу верховенства права.

Також сімейні відносини повинні регулюватися відповідно до **моральних засад суспільства**. Моральність сімейних правовідносин означає, що норми сімейного законодавства та договорів у сімейних відносинах мають відповідати тим пра-

вилам моралі, які склалися в суспільстві. Вимоги моральності, на відміну від права, не закріплені в системі писаних норм. Вони одержують своє вираження в загальновизнаних уявленнях про належну поведінку, що склалися в результаті тривалого суспільного розвитку.

Законодавець, бажаючи уникнути питань про зміст моральності, додав слово «засади» до терміна «моральність», маючи на увазі не будь-яку моральну норму, а ту, котра існує в суспільстві об'єктивно, як загальновідома. Наприклад, заборона одностатевих шлюбів, полігамії, заборона шлюбів між родичами (чч. 1-3 ст. 26 СК України), обов'язок батьків утримувати дітей (ст. 180 СК України), а дітей – непрацездатних батьків (ст. 202 СК України) та ін. випливають саме з моральних засад суспільства.

§ 4. Сімейне законодавство

Норми, що врегульовують сімейні відносини, закріплені в різних нормативних актах (Конституції України, СК України, окремих законах тощо). Сукупність таких актів становить сімейне законодавство.

Сімейне законодавство – *це сукупність нормативних актів, у яких містяться норми, що регулюють особисті немайнові права та майнові відносини людей, які виникають на ґрунті шлюбу та сім'ї.*

Основу цивільно-процесуального законодавства, як і всього законодавства України, становить **Конституція України**. Конституція України має вищу юридичну силу, а всі закони, включаючи СК України, й інші нормативно-правові акти, приймаються на її основі і повинні їй відповідати. Виходячи з цього, якщо нормативний акт суперечить Конституції України, він не тільки повинен бути визнаний Конституційним Судом України неконституційним, а й взагалі не може застосовуватися.

Конституція України містить цілий ряд норм, які визначають зміст сімейного законодавства. Такі норми містяться в

розділі ІІ Конституції України, наприклад, ч. 3 ст. 24 забезпечує жінкам та чоловікам рівні права, гарантує створення жінкам умов для можливості поєднання роботи з материнством тощо.

Особливо важливе значення мають положення ст.ст. 51 і 52 Конституції України, які встановлюють основні принципи регулювання сімейних відносин і знаходять своє втілення в нормах сімейного законодавства. Відповідно до ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка, тобто не може бути ніякого примусу щодо вступу в шлюб.

Названа стаття також встановлює, що кожен з подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї, батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Відповідно до ст. 52 Конституції України діти є рівними у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Ця ж стаття Основного Закону встановлює положення, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються згідно із законом. За жорстоке поводження з дітьми батьки можуть бути позбавлені батьківських прав. Частина 3 ст. 52 покладає на державу обов'язок щодо утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо таких дітей.

Відповідно до п. 6 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються основи шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства.

До сімейного законодавства відносять **міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВР України.** Відповідно до ст. 13 СК України міжнародні договори, що регулюють сімейні відносини, згода на обов'язковість яких надана ВР України, є частиною національного сімейного законодавства України. Якщо в міжнародному договорі України, укладеному в установленому порядку, містяться інші правила, ніж ті, що вста-

новлені відповідним актом сімейного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України.

Серед міжнародних конвенцій, які регулюють сімейні правовідносини, можна виділити: Конвенцію ООН про права дитини 1989 р.; Конвенцію про закон, що застосовується до аліментних зобов'язань на користь дітей 1956 р.; Конвенцію про юрисдикцію і право, що застосовується щодо захисту неповнолітніх 1961 р.; Конвенцію про визнання розлучень та про судове розлучення подружжя 1970 р.; Конвенцію про право, що застосовується до аліментних зобов'язань 1973 р.; Конвенцію про укладення шлюбу і визнання його недійсним 1978 р.; Конвенцію про право, що застосовується до режимів власності подружжя 1978 р.; Конвенцію про згоду на укладення шлюбу, шлюбний вік і реєстрацію шлюбів 1962 р.; Європейську конвенцію про усиновлення дітей 1967 р.; Європейську конвенцію про статус дітей, народжених поза шлюбом 1975 р.; Конвенцію про цивільні аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 р.; Конвенцію про захист дітей та співробітництво у сфері усиновлення 1993 р. та інші.

На міжнародному рівні шлюбно-сімейні відносини врегульовані також двосторонніми договорами України про правову допомогу у цивільних, сімейних, кримінальних справах. Україна є учасником таких договорів з Албанією, Болгарією, В'єтнамом, Китайською Народною Республікою, Республікою Польща, Російською Федерацією, Монголією, Німеччиною, Латвією, Литвою, Кубою, Узбекистаном, Чехією, Фінляндією та рядом інших держав.

Двосторонні договори за участю України містять спеціальний розділ «Сімейні справи», норми якого, як правило, регулюють укладення шлюбу, правовідносини подружжя, розірвання шлюбу, визнання шлюбу недійсним, встановлення та оспорення батьківства, правовідносини батьків і дітей, опіку та піклування, усиновлення. Переважно – це колізійні норми, а також норми, що дозволяють розмежувати компетенцію судів та інших правозастосовних органів держави – сторін договору.

Основним актом сімейного права безумовно є **Сімейний кодекс України**. Чинний СК України був прийнятий 10 січня 2002 р. і набрав чинності одночасно з набранням чинності ЦК України 1 січня 2004 р. Він є четвертою кодифікацією сімейного законодавства.

Перший Сімейний кодекс в Україні був прийнятий у 1919 р. Кодекс Законів про акти громадянського стану, про сім'ю та опіку вперше зробив спробу врегулювати сімейно-шлюбні сторони життя, однак не набув чинності у зв'язку з подіями громадянської війни.

30 травня 1926 р. був прийнятий Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР. Норми цього Кодексу регулювали загальні питання сім'ї, шлюбу та посилили майнові гарантії дітей і жінок. Кодекс зрівняв правовий статус позашлюбних дітей з дітьми, народженими у шлюбі, визначив процедуру встановлення батьківства для таких дітей. Кодексом поряд із зареєстрованим визнавався і фактичний шлюб, який не був зареєстрований у державних органах. Законодавче підтвердження в Кодексі отримав інститут усиновлення.

27 червня 1968 р. були прийняті основи законодавства Союзу РСР і союзних Республік про шлюб і сім'ю, на базі яких був прийнятий Кодекс про шлюб та сім'ю України, затверджений Законом УРСР від 20 червня 1969 р., який набрав чинності 1 січня 1970 р. та діяв до прийняття ВР України нового СК України.

СК України є основним джерелом регулювання сімейних відносин і відповідно до ст. 1 визначає засади шлюбу та регулює особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміни особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

СК України складається із семи розділів («Загальні положення»; «Шлюб. Права та обов'язки подружжя»; «Права та обов'язки матері, батька і дитини»; «Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування»; «Права та

обов'язки інших членів сім'ї та родичів»; «Особливості усиновлення дітей громадянами України, які проживають за її межами, та іноземцями»; «Прикінцеві положення»), які об'єднують 24 глави.

Кодекс складається із Загальної та Особливої частин. Загальна частина містить норми, що поширюються на всі сімейні правовідносини. Це – норми про предмет, законодавство, мету і завдання, принципи, суб'єкти сімейних правовідносин тощо. Особлива частина регулює визначені різновиди сімейних відносин (окремі інститути сімейного права): порядок укладення і припинення шлюбу, особисті і майнові відносини подружжя, особисті і майнові правовідносини батьків і дітей, усиновлення, опіку та піклування над дітьми і т. ін.

Серед кодифікованих нормативно-правових актів, які регулюють сімейні правовідносини, необхідно виділити **Цивільний кодекс України**. Правила його застосування прописані у ст. 8 СК України: якщо особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не врегульовані цим Кодексом, вони регулюються відповідними нормами ЦК України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин.

У частині застосування санкцій сімейні відносини також регулюються **Кримінальним кодексом України** та **Кодексом України про адміністративні правопорушення.** Наприклад, кримінальне законодавство встановлює відповідальність за торгівлю людьми (ст. 149 КК України), експлуатацію дітей (ст. 150), використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1), статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155), розбещення неповнолітніх (ст. 156), злісне ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164), злісне ухилення аліментів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165), злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166), зловживання опікунськими правами (ст. 167), розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) (ст. 168), незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) (ст. 169).

Адміністративна відповідальність настає за доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст. 180 КУпАП), невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей (ст. 184), порушення порядку або строків подання інформації про дітей-сиріт і дітей, які залишилися без опіки (піклування) батьків (ст. 184-2), повідомлення неправдивих відомостей державним органам реєстрації актів цивільного стану та несвоєчасна реєстрація народження дитини (ст. 212-1).

Сімейні правовідносини також регулюються **законами України**, серед яких можна відзначити:

– Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. – визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері;

– Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. – визначає правові і організаційні основи запобігання насильству в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів із запобігання насильству в сім'ї;

– Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 1 липня 2010 р. – регулює відносини, пов'язані з проведенням державної реєстрації актів цивільного стану, внесенням до актових записів цивільного стану змін, їх поновленням і анулюванням, визначає засади діяльності органів державної реєстрації актів цивільного стану;

– Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р. – встановлює гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей і спрямований на забезпечення пріоритету державної допомоги сім'ям з дітьми у загальній системі соціального захисту населення;

– Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 р. – спрямований на

реалізацію конституційних гарантій права громадян на соціальний захист – забезпечення рівня життя не нижчого від прожиткового мінімуму шляхом надання грошової допомоги найменш соціально захищеним сім'ям;

– закони України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 2 червня 2005 р., «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» від 16 листопада 2000 р. та інші.

До джерел сімейного права належать **підзаконні нормативні акти**, які приймаються на виконання законів України.

Це:

– *Постанови ВР України* («Про Концепцію державної сімейної політики» від 17 вересня 1999 р.; «Про Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок» від 5 березня 1999 р. та ін.);

– *Укази та розпорядження Президента України* («Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні» від 3 січня 2002 р; «Про національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 р.» від 22 жовтня 2010 р.; «Про додаткові заходи із забезпечення гарантій реалізації прав та законних інтересів дітей» від 1 червня 2013 р. та ін.);

– *постанови КМУ* («Про затвердження Положення про прийомну сім'ю» від 1 червня 2002 р.; «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» від 26 квітня 2002 р.; «Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного із подружжя, дітей, батьків, інших осіб» від 26 січня 1993 р.; «Про затвердження Порядку здійснення добровільного медичного обстеження наречених» від 16 листопада 2002 р. та ін.);

– *накази та розпорядження центральних органів виконавчої влади* (наказ Міністерства освіти та науки, МОЗ, Державного комітету у справах сім'ї та молоді, Міністерства праці та соціальної політики від 26 травня 1999 р. «Про затвердження правил

опіки та піклування»; наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 13 серпня 2008 р. «Про єдиний облік багатодітних сімей в Україні», Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 5 березня 2012 р. «Про затвердження форм документів з питань усиновлення» та ін.).

Джерелами сімейного права є також **договір** та **звичай**.

Стаття 9 СК України вперше офіційно закріпила регулювання сімейних відносин *за домовленістю (договором) сторін*. Він має укладатися у письмовій формі, є обов'язковим до виконання, якщо зміст його не суперечить вимогам законів України та моральним засадам суспільства.

До сімейних договорів майнового характеру віднесено: шлюбний договір (ст. 92 СК України); договір дружини та чоловіка про те, з ким із них після розірвання шлюбу будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні їхнього життя братиме той, хто проживатиме окремо (ст. 109 СК України); договір дружини і чоловіка про надання утримання (ст. 78 СК України); договір дружини і чоловіка про припинення права на аліменти у зв'язку з набуттям права власності на нерухомість (ст. 89 СК України); договір матері та батька дитини про сплату аліментів на дитину (ст. 189 СК України); договір матері та батька дитини про припинення права дитини на аліменти у зв'язку з набуттям права власності на нерухомість (ст. 190 СК України); договір дружини і чоловіка про визначення порядку користування нерухомістю (ст. 66 СК України); договір про поділ нерухомого майна (ст. 68 СК України); договори, які можуть бути укладені жінкою та чоловіком, які проживають однією сім'єю, але без реєстрації шлюбу.

Сімейні договори можуть бути укладені:

1) між дружиною та чоловіком;

2) між матір'ю та батьком дитини;

3) між батьками та дитиною;

4) між іншими родичами та членами сім'ї, відносини між якими регулює СК України (наприклад, між матір'ю дитини та

бабусею, між рідним братом та сестрою, між батьком та мачухою дитини).

Сімейний договір може бути визнаний судом недійсним, якщо він суперечить вимогам закону, моральним засадам суспільства.

Сімейний договір може бути розірваний за домовленістю сторін або за рішенням суду, на підставі вимоги однієї із них.

Звичай – це форма регулювання поводження, правила поведінки, які склалися внаслідок їх практичного застосування протягом тривалого часу серед людей і уособлювали собою підсумок історичного досвіду та зародки майбутнього.

За своєю природою звичай консервативний і закріплює лише те, що склалося у результаті тривалої суспільної практики, відбиваючи як загальні моральні, духовні цінності народу, так і значною мірою забобони, расову і релігійну нетолерантність, вимоги, нав'язані правлячими верствами.

Звичай може бути закріпленим у юридичному законі. У таких випадках йдеться про виникнення правової норми зі звичаєвого права.

Як свідчить світова практика, значна кількість звичаїв суперечать вимогам закону. Окремі звичаї важко заборонити нормою закону, вони не можуть зникнути відразу, а деякі не зникають ніколи. Так, сплата калиму за наречену була в СРСР складом злочину, але навіть кримінальна відповідальність не змогла цього звичаю скасувати. Не була знищена і полігамія. У всіх республіках колишнього Радянського Союзу, де більшість населення складають мусульмани, полігамія була заборонена законодавством. Після проголошення незалежності ці республіки не повернулися до шаріатського устрою. Єдиною країною колишнього Союзу, де сьогодні дозволена полігамія, став Туркменістан.

У сучасному сімейному праві України звичай розглядається як джерело права лише у випадку, якщо він не суперечить вимогам сімейного законодавства та моральним засадам суспільства. Відповідно до ст. 11 СК України, вирішуючи сі-

мейний спір, суд, за заявою заінтересованої сторони, може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам цього Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства.

Наприклад, поширеним в Україні є місцевий звичай заручин, тобто урочисте скріплення згоди чоловіка та жінки на одруження. Сімейне законодавство ці відносини не врегульовує, проте за наявності спору ці відносини (місцевий звичай) можуть бути судом враховані.

Визнання звичаю регулятором сімейних відносин посилює захист, даючи можливість охопити звичаєвим регулюванням ту сферу сімейних відносин, яка не врегульована законом та договором.

До інших регуляторів сімейних відносин можна віднести:

– **практику Європейського суду з прав людини**, яка містить, зокрема, низку основоположних принципів регулювання шлюбно-сімейних відносин. Поряд із Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, застосування практики Європейського суду з прав людини судами України як джерела права є обов'язковим згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р.;

– **Рішення Конституційного Суду України**, якими а) встановлюються формально-обов'язкові правила розуміння норм Конституції та законів України, зокрема тих, якими регулюються цивільні відносини; б) визнається неконституційність певного нормативно-правового акта (ст. 150 Конституції України).

Для правильного та однакового тлумачення і застосування норм сімейного права велике значення має **судова практика**, під якою розуміють сукупність правоположень (тверджень юридичного характеру, які конкретизують норми права).

Основні форми вираження судової практики в Україні: а) рішення судів апеляційної та касаційної інстанцій з так зва-

них «принципових» справ і б) роз'яснення вищих судових інстанцій (Пленуму ВС України, вищих спеціалізованих судів).

Судова практика не розглядається як джерело сімейного права, проте її фактична обов'язковість зумовлюється передусім владними повноваженнями вищих судових інстанцій, а також переконливістю аргументації, наведеної в мотивувальних частинах актів відповідних судів.

Серед постанов Пленуму ВС України необхідно виділити такі: «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» від 31 березня 1995 р. № 5; «Про застосування судами окремих норм СК України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» від 15 травня 2006 р. № 3; «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30 липня 2007 р. № 3; «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» від 21 грудня 2007 р. № 11.

§ 5. Аналогія в сімейному праві. Дія норм сімейного права

Аналогія в сімейному праві. Регулятором сімейних відносин є законодавство і договір. Якщо немає ні того, ні іншого, то доводиться вдаватися до аналогії, про що і йдеться в ст. 10 СК України.

Якщо певні сімейні відносини не врегульовані СК України, іншими нормативно-правовими актами або домовленістю (договором) сторін, до них застосовуються норми СК України, які регулюють подібні відносини (*аналогія закону*).

Якщо до регулювання сімейних відносин неможливо застосувати аналогію закону, вони регулюються відповідно до загальних засад сімейного законодавства (*аналогія права*).

У таких випадках правильно говорити не про прогалини в праві, а про прогалини у правовому регулюванні.

Аналогія закону застосовується за наявності таких умов:

1) існують сімейні відносини, не врегульовані законодавством, тобто відносини, що входять у предмет сімейного права, але правил, що регламентують такі соціальні зв'язки, законодавство не містить;

2) такі відносини не врегульовані договором сторін, який не суперечить законодавству;

3) існує закон або інший нормативно-правовий акт, яким регулюються подібні відносини;

4) застосування зазначеного закону (іншого нормативно-правового акта) до даного, не врегульованого законодавством або договором сімейного правовідношення, не суперечить змісту цих правовідносин.

Аналогія права допустима, коли сімейні відносини не врегульовані законодавством або договором і немає закону (іншого правового акта), що регламентує подібні суспільні відносини. Аналогія права означає визначення прав і обов'язків учасників сімейних відносин, виходячи із загальних засад і змісту сімейного законодавства. Сімейне законодавство виходить з необхідності зміцнення сім'ї, побудови сімейних відносин. Зміст сімейного законодавства навряд чи можна визначити однією фразою, він може бути виявлений лише в результаті аналізу всіх сімейно-правових норм.

Застосовуючи аналогію права, необхідно враховувати вимоги добросовісності, розумності та справедливості. Ці оціночні категорії дозволяють врахувати певні обставини в кожній конкретній сімейній ситуації.

Дія норм сімейного права. Сімейне законодавство діє щодо кола осіб, у часі та просторі. При цьому недоліком СК України є відсутність нормативних положень з цього питання.

Дія сімейного законодавства у часі має велике практичне значення у зв'язку з тим, що воно періодично оновлюється: з'являються нові норми сімейного права, а ті, що раніше діяли, припиняють своє існування; вносяться зміни і доповнення до чинного законодавства.

Дія сімейного законодавства у часі підпорядковується загальному правилу: нові нормативно-правові акти поширюються на ті відносини, які виникають після введення в дію нових актів.

Відповідно до ст. 94 Конституції України закон набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Зміст цього положення й аналіз опублікованих законів свідчать про те, що новий закон може набрати чинності:

– по-перше, після 10 днів від дня його офіційного оприлюднення (опублікування);

– по-друге, від дня оприлюднення закону чи від строку, зазначеного в ньому. Наприклад, СК України був прийнятий 10 січня 2002 р., а набрання ним чинності у ч. 1 Прикінцевих положень Кодексу було пов'язано з набранням чинності ЦК України. Прикінцеві та перехідні положення ЦК України цією датою визначили 1 січня 2004 р.

У постанові Пленуму ВС України від 15 травня 2006 р. № 3 «Про застосування судами окремих норм СК України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» звернуто увагу на дію в часі СК України: за загальним правилом дії законів та інших нормативно-правових актів у часі (ч. 1 ст. 58 Конституції України) норми СК України застосовуються до сімейних відносин, які виникли після набрання ним чинності, тобто не раніше 1 січня 2004 р. До сімейних відносин, які вже існували на зазначену дату, норми СК України застосовуються в частині лише тих прав і обов'язків, що виникли після набрання ним чинності.

Наприклад, подружжя набуло права власності на житловий будинок у 2000 р., а поділ спільного майна здійснює у 2006 р. Очевидно, що подружнє правовідошення виникло під час дії КпШС 1969 р. У свою чергу права й обов'язки, яких сторони набувають у зв'язку з поділом спільного майна, виникають уже після того, як набув чинності СК України. Одна частина правовідношення «опиняється» у сфері впливу старого закону

(КпШС 1969 р.), а друга – нового (СК України 2002 р.). У зв'язку з цим порядок набуття спільного майна та його правовий режим визначаються старим законом, а поділ майна подружжя має здійснюватися за правилами, передбаченими новим законом. За таких обставин розмір часток подружжя у майні, що є об'єктом права спільної сумісної власності, способи та порядок його поділу визначатимуться за правилами СК України.

Щодо зворотної сили сімейного нормативно-правового акта, то такі випадки допускаються. Відомо, що в деяких випадках новий закон може поширюватися на відносини, які виникли до набрання ним чинності і продовжують існувати після цього. Так, ст. 58 Конституції України зазначає, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Проте такі положення більшою мірою стосуються кримінального або адміністративного законодавчого акта.

Щодо приватних відносин, то якщо новий закон розширює можливості особи в приватній сфері, надає їй додаткові особисті або майнові цивільні права, то він може мати зворотну силу і впливати на ті відносини, що виникли до набрання ним чинності. Це можливо лише за наявності прямої вказівки на це в самому законі.

СК України передбачає такі випадки. Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 21 СК України релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення органів державної реєстрації актів цивільного стану.

Важливе значення має також момент припинення дії сімейно-правових актів, який залежить від того, чи зазначений у нормативному акті термін його дії:

– якщо в нормативному акті встановлений термін його дії, то він втрачає юридичну силу з настанням зазначеного в ньому строку;

– якщо термін дії правового акта не вказаний, то він припиняє свою дію або з прийняттям нового нормативного акта,

що регулює такі ж суспільні відносини, що і чинний раніше, або в результаті його скасування.

Наприклад, згідно з п. 2 ч. 2 Прикінцевих положень СК України був визнаний таким, що втратив чинність із вступом у дію СК України, Кодекс про шлюб та сім'ю 1969 р.

Дія сімейного законодавства у просторі передбачає поширення його усією територією України. Територія України визначається відповідно до положень Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 2011 р. Стаття 1 зазначеного Закону під державним кордоном України розуміє лінію і вертикальну поверхню, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору.

Визначається державний кордон України рішеннями ВР України, а також міжнародними договорами України (ст. 2 Закону).

На окремі території України (тимчасово окуповані), поширюється особливий правовий режим реалізації прав і свобод людини і громадянина (у тому числі сімейних).

Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. тимчасово окупованою територією України, на яку поширюється спеціальний правовий режим, визнається:

1) сухопутна територія АРК та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) повітряний простір над територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2.

Дія сімейного законодавства стосовно кола осіб полягає в тому, що воно поширюється на всіх громадян України – учасників сімейних відносин, коло яких визначає ст. 2 СК України. Відповідно до ст. 26 Конституції України іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Обмеження сімейних прав іноземців закріплено в законодавчих актах. Наприклад, сімейне законодавство України встановлює обмеження для іноземців у можливості усиновити дитину. Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 212 СК України не можуть бути усиновлювачами особи, які є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини. Дитина може бути усиновлена іноземцем, якщо не виявилося громадянина України, який бажав би її усиновити або взяти на виховання до себе в сім'ю. На усиновлення дитини іноземцем потрібна згода центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей (чч. 3, 4 ст. 283 СК України).

§ 6. Сімейні правовідносини. Підстави виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин

Відносини, які регулюються нормами сімейного законодавства і входять у предмет сімейного права, називаються сімейними. Зокрема, це особисті немайнові та майнові відносини, які виникають між особами на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, опіки та піклування, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Сімейним правовідносинам притаманні такі **особливості**:

1) *суб'єктний склад сімейних правовідносин визначений законом*. Суб'єктами сімейних правовідносин можуть бути: по-перше, лише фізичні особи; по-друге, лише ті фізичні особи, які перебувають у шлюбі, кровному спорідненні, відносинах усиновлення, опіки, піклування тощо.

СК України у ст. 2 встановлює такий перелік суб'єктів сімейних правовідносин:

1) подружжя, батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені;

2) баба, дід, прабаба, прадід, онуки, правнуки, рідні брати, рідні сестри; мачуха, вітчим, падчерка, пасинок.

Усі інші родичі (двоюрідні брати та сестри, тітки, дядьки, племінники, племінниці та ін.) не є учасниками сімейних правовідносин за винятками, встановленими законом. Наприклад, відповідно до положень гл. 20-1 СК України суб'єктами сімейних відносин можуть бути прийомні батьки та прийомні діти;

2) *тривалий характер*. Тривалий характер сімейних правовідносин пояснюється їх соціальною значимістю. Сімейні відносини в більшості випадків не мають певних часових меж;

3) *виникають на безоплатній основі*;

4) *виникають на основі специфічних юридичних фактів*. Сімейні правовідносини виникають, змінюються або припиняються на основі специфічних юридичних фактів, передбачених у законі: усиновлення, укладання та розірвання шлюбу та інші. Причому в більшості випадків для настання правових наслідків необхідний фактичний склад (сукупність юридичних фактів). Наприклад, для усиновлення дитини необхідно волевиявлення усиновителя; згоду іншого з подружжя, батьків дитини або осіб, які їх замінюють; згоду самої дитини, якщо вона може її висловити; рішення суду про усиновлення;

5) *у багатьох випадках сімейні відносини пов'язані з адміністративними*. Державні органи, які виконують покладені на них завдання, є суб'єктами адміністративних відносин та суб'єктами сімейного права не стають. Відповідно до ст. 19 СК України у випадках, передбачених цим Кодексом, особа має

право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування. Звернення за захистом до органу опіки та піклування не позбавляє особу права на звернення до суду.

Елементи сімейних правовідносин. До елементів сімейних правовідносин належать *суб'єкти*, *об'єкти*, *зміст*, які в сукупності представлені в будь-якому сімейному правовідношенні.

Суб'єктами сімейних правовідносин є його учасники як володільці суб'єктивних сімейних прав та обов'язків. Кожний із суб'єктів сімейних правовідносин наділений сімейною правоздатністю; наявність дієздатності не завжди є необхідною умовою для участі в сімейних правовідносинах.

Для всіх суб'єктів сімейних правовідносин характерною ознакою є наявність право- і дієздатності.

Сімейна правоздатність – це здатність особи мати особисті немайнові та майнові права і нести обов'язки. Сімейною правоздатністю наділений кожен із суб'єктів сімейних правовідносин. Виникає сімейна правоздатність, як і цивільна, з моменту народження. З досягненням певного віку її обсяг збільшується. Так, здатність вступати в шлюб, бути опікуном, піклувальником виникає тільки з повнолітнього віку. Усиновителем особа може бути після досягнення нею 21-річного віку.

Слід зауважити, що сімейній правоздатності притаманна абстрактність. Це означає, що вона встановлюється законом і не залежить від волі, свідомості і дій учасників сімейних правовідносин. Так, будь-яка особа, яка досягла 18 років, набуває шлюбної правоздатності незалежно від того, чи бажає вона одружуватися.

Зміст сімейної правоздатності – це сукупність прав і обов'язків, які може мати громадянин відповідно до чинного сімейного законодавства. У сімейному законодавстві, на відміну від цивільного, немає окремої статті, присвяченої правоздатності. Перелік прав і обов'язків, що входять в її зміст, можна скласти на основі аналізу чинних сімейно-правових норм.

Сімейна дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати і здійснювати сімейні права, створювати для себе сімейні обов'язки і виконувати їх.

Повна сімейна дієздатність, як і в цивільному праві, виникає з вісімнадцяти років. До 18 років повна дієздатність виникає у разі зниження шлюбного віку (ст. 23 СК України, ч. 2 ст. 34 ЦК України). Слід звернути увагу на те, що правові наслідки розірвання шлюбу є різними. Згідно з абз. 2 ч. 2 ст. 34 ЦК України повна дієздатність, набута в результаті укладення шлюбу, зберігається у разі розірвання шлюбу до досягнення вісімнадцяти років.

Часткова сімейна дієздатність виникає до 18 років у випадках, передбачених законом:

1) *з семи років*:

– потрібна згода дитини на зміну її прізвища у разі зміни прізвища обома батьками (ч. 2 ст. 148 СК України);

– потрібна згода дитини, яка усиновлюється, для запису усиновлювача матір'ю, батьком дитини (ст. 229 СК України);

2) *з десяти років* дитина самостійно визначає, з ким із батьків, які проживають окремо, вона буде мешкати (ч. 3 ст. 160 СК України);

3) *з чотирнадцяти років*:

– учасник сімейних відносин має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу (ч. 1 ст. 18 СК України);

– потрібна згода дитини на зміну по батькові дитини у разі, якщо батько змінив своє ім'я (ст. 149 СК України);

– дитина має право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК України);

– дитина є стороною договору про припинення права на аліменти у зв'язку з переданням права власності на нерухоме майно (житловий будинок, квартиру, земельну ділянку тощо) (ст. 190 СК України);

– дитина, яка була усиновлена, має право на одержання інформації щодо свого усиновлення (ч. 3 ст. 226 СК України);

– місце проживання дитини визначається за її згодою у разі визнання усиновлення недійсним (ст. 237 СК України);

– усиновлена дитина має право на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення чи визнання його недійсним (ст. 240 СК України);

– дитина має право відмовитися від договору про патронат, що має наслідком його припинення (ч. 1 ст.256 СК України).

СК України не містить загальної норми про можливість обмеження суб'єкта сімейних правовідносин у правоздатності та дієздатності, проте такі випадки трапляються.

Підстави обмеження фізичної особи у цивільній дієздатності наведені у ст. 36 ЦК України. Так, суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Суд також може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Особи, обмежені у цивільній дієздатності, не можуть бути усиновлювачами (ст. 211 СК України), опікунами, піклувальниками (ст. 244 СК України), прийомними батьками прийомної сім'ї (ст. 256-2 СК України), батьками-вихователями дитячого будинку сімейного типу (ст. 256-6 СК України).

Визнання особи судом недієздатною з підстав, передбачених ст. 39 ЦК України (наявність хронічного, стійкого психічного розладу, внаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними), тягне за собою втрату сімейної дієздатності. Недієздатність учасників сімейних правовідносин спричиняє позбавлення їх певних прав. Так, недієздатність одного з членів подружжя є підставою для визнання шлюбу недійсним (ч. 3 ст. 39 СК України). Недієздатні особи також не можуть виступати опікунами чи піклувальниками (ст. 244 СК України), бути усиновлювачами (ст. 211 СК України), прийомними батьками прийомної сім'ї (ст. 256-2 СК України), батьками-вихователями дитячого будинку сімейного типу (ст. 256-6 СК України).

Об'єктами сімейних правовідносин є:

1) дії;

2) особисті немайнові блага;

3) майно.

Часто об'єкт сімейного правовідношення має комплексний характер і включає два або всі елементи.

Найбільш поширеними об'єктами сімейних відносин є *дії* як результат свідомої діяльності людей. Дії можна поділити на дві групи:

1) *позитивні* (наприклад, вибір подружжям прізвища, місця проживання, надання коштів на утримання дітей та інших членів сім'ї та ін.);

2) *у формі утримання* (наприклад, батьки не мають права вчиняти дії, які спричиняють шкоду фізичному та психічному здоров'ю дітей; особи, яким відомо про усиновлення, зобов'язані зберігати таємницю усиновлення та ін.).

Дії можуть бути об'єктами як особистих, так і майнових, як відносних, так і абсолютних сімейних правовідносин.

До *особистих немайнових благ* у сімейних правовідносинах можна віднести материнство, батьківство, право на прізвище, ім'я, особисту свободу, особисту недоторканність та ін.

Об'єктом майнових сімейних правовідносин також може бути *майно*. В одних випадках СК України вживає поняття «майно» (ст.ст. 62, 69, 73, 74), в інших – «річ» (ст.ст. 57, 61, 71).

Зміст понять «майно» і «річ» сімейне законодавство не розкриває. Відповідно до ст. 190 ЦК України майном вважаються:

1) окрема річ;

2) сукупність речей;

3) майнові права та обов'язки.

У свою чергу річ – це предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки (ст. 179 ЦК України).

Зміст сімейних правовідносин – це суб'єктивні права й обов'язки їх учасників.

Суб'єктивне право – це юридично забезпечена міра можливої поведінки уповноваженої особи, а також можливість вимагати відповідної поведінки від інших осіб. Так, подружжя мають суб'єктивні права володіти, користуватися і розпоряджатися спільним майном за взаємною згодою. Вони можуть також вимагати від усіх і кожного утримання від порушення вказаних правомочностей.

Суб'єктивний обов'язок – юридично обумовлена міра належної поведінки зобов'язаної особи, що полягає у вчиненні визначених дій або в необхідності утримання від їх вчинення. Наприклад, дружина та чоловік повинні матеріально підтримувати один одного. Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття.

Для суб'єктивних сімейних прав та обов'язків характерною ознакою є їх невідчужуваність (ч. 1 ст. 14, ч. 1 ст. 15 СК України), тобто неможливість передання їх іншим особам через тісний зв'язок з особою, якій вони належать. Відповідно до ч. 2 ст. 14 СК України, якщо дитина або особа, дієздатність якої обмежена, не можуть самостійно здійснювати свої права, ці права здійснюють батьки, опікун або самі ці особи за допомогою батьків чи піклувальника. Виконання сімейних обов'язків регулює ст. 15 СК України, відповідно до якої майновий обов'язок недієздатної особи за її рахунок виконує опікун. Якщо в результаті психічного розладу, тяжкої хвороби або іншої поважної причини особа не може виконувати сімейного обов'язку, вона не вважається такою, що ухиляється від його виконання.

Види сімейних правовідносин. Класифікацію сімейних правовідносин можна проводити за різними підставами.

За змістом сімейні правовідносини поділяються на:

1) *особисті немайнові;*

2) *майнові*.

Такий поділ пов'язаний з тим, що майнові права та обов'язки мають певне економічне підґрунтя. Особисті немайнові права й обов'язки такого змісту позбавлені, вони виника-

ють у зв'язку з нематеріальними благами, невіддільні від особи і не передаються іншим особам.

За суб'єктним складом можна виділити сімейні правовідносини:

1) *між подружжям* (колишнім подружжям);

2) *між батьками і дітьми, усиновлювачами та усиновленими*;

3) *між іншими членами сім'ї*;

4) *між опікунами (піклувальниками) і підопічними неповнолітніми дітьми*;

5) *між прийомними батьками та прийомними дітьми* та інші.

Залежно від особливостей суб'єктного складу виокремлюють 1) *абсолютні* та 2) *відносні* правовідносини. В абсолютних правовідносинах правомочній особі протистоїть невизначене коло зобов'язаних осіб. Наприклад, ст. 57 СК України визначає перелік майна, що є особистою приватною власністю чоловіка, дружини, які вважаються правомочними особами. Зобов'язаною стороною виступають усі особи, що оточують власника, оскільки ніхто з них не може порушувати права власника щодо володіння, користування та розпорядження річчю.

На відміну від абсолютних, відносні відносини встановлюються між чітко визначеними суб'єктами, коли правомочній особі протистоїть не кожна особа, а лише визначений, конкретний суб'єкт. Наприклад, у аліментному зобов'язанні з виконання обов'язку утримувати дитину (глава 15 СК України) правомочній особі (одержувач аліментів) протистоїть зобов'язана особа (платник аліментів).

Юридичні факти в сімейному праві. Юридичні факти є реальними життєвими обставинами, які є підставами виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин.

Юридичним фактам сімейного права притаманні як *загальні ознаки*, які властиві всім юридичним фактам незалежно від галузевої приналежності, так і *спеціальні* – характерні тільки для юридичних фактів у сімейному праві.

Спільними для юридичних фактів ознаками є такі:

– юридичний факт – це явище реальної дійсності, яке наступило і триває в момент його оцінки;

– юридичні факти існують незалежно від свідомості людей;

– юридичні факти тягнуть певні правові наслідки: виникнення, зміну, припинення правовідносин.

До спеціальних для юридичних фактів у сімейному праві ознак слід віднести такі:

– вони передбачені нормами сімейного законодавства;

– у сімейному праві найчастіше певні правові наслідки пов'язані не з одним юридичним фактом, а з їх сукупністю – фактичним складом. Так, батьківські правовідносини виникають у зв'язку з народженням дитини (подія) і реєстрацією народження в органах ДРАЦС (дія);

– досить часто в сімейному праві як юридичних факт виступає стан (спорідненість, шлюб, усиновлення, опіка, піклування);

– стан має тривалий характер і може неодноразово виступати як підстава виникнення, зміни, припинення сімейних прав та обов'язків. Так, стан споріднення між батьками і дітьми породжує обов'язок батьків утримувати своїх неповнолітніх або непрацездатних повнолітніх дітей, а згодом – обов'язок повнолітніх працездатних дітей утримувати своїх непрацездатних батьків, які потребують допомоги.

Класифікація юридичних фактів у сімейному праві проводиться за різними підставами.

За вольовою ознакою юридичні факти поділяються на *дії* і *події*.

Дії – реальні життєві факти, які є результатом свідомої діяльності людей. Вони поділяються на *правомірні* (які відповідають приписам правових норм, наприклад, визнання батьківства) і *неправомірні* (суперечать закону, наприклад, укладання шлюбу особою, яка вже перебуває в зареєстрованому шлюбі).

Серед *правомірних дій* виділяють:

1) *юридичні акти* – дії, спрямовані на певні сімейно-правові наслідки (наприклад, заява про вступ у шлюб);

2) *юридичні вчинки* – це дії, що спеціально не спрямовані на встановлення юридичних наслідків, але породжують такі в результаті припису закону (наприклад, обов'язок батьків утримувати дітей, який виникає в силу їх кровного зв'язку).

Події – юридично значимі обставини, що протікають поза волею людей. Події бувають *абсолютні*, які взагалі не залежать від волі особи (наприклад, смерть чоловіка як підстава припинення шлюбних відносин), і *відносні* – виникають з волі людини (наприклад, народження дитини).

За термінами існування юридичні факти поділяються на *короткострокові* та *триваючі*. *Короткострокові юридичні факти* існують нетривалий час і одноразово породжують юридичні наслідки (народження дитини, смерть когось із членів сім'ї).

Триваючі юридичні факти (так звані стани) існують тривалий час і при цьому періодично породжують правові наслідки (спорідненість, свояцтво, вагітність, непрацездатність, нужденність тощо).

Спорідненість – один з найважливіших юридичних фактів у сімейному праві. Це кровний зв'язок осіб, оснований на походженні однієї особи від іншої чи різних осіб від загального пращура.

Спорідненість може слугувати перешкодою до виникнення окремих сімейних правовідносин, наприклад, обмеження щодо родичів у вступі в шлюб (ст. 26 СК України). Спорідненість має в основі біологічний фактор – фактор походження. Тому, наприклад, не є родичами подружжя, усиновлювачі та усиновлені.

Виділяють дві лінії споріднення: *пряму* і *бокову*.

Пряма лінія споріднення ґрунтується на походженні однієї особи від іншої. Пряма лінія споріднення може бути низхідною – від пращурів до нащадків (батьки, діти, онуки і т. д.) і висхідною – від нащадків до пращурів (внуки, діти, батьки).

Бокова лінія споріднення простежується, коли спорідненння ґрунтується на походженні різних осіб від загального пращура. Для рідних брата і сестри загальними пращурами є батько і мати. Для двоюрідних братів та сестер загальним пращуром є їхні дід та баба.

Якщо діти народжуються від спільних батьків, вони називаються *повнорідними;* якщо спільним є тільки один із батьків – *неповнорідними* (ч. 2 ст. 26 СК України).

Якщо діти походять від спільного батька і різних матерів, вони є *єдинокровними*. Коли спільна мати, але різні батьки, – діти називаються *єдиноутробними*.

У сімейному праві повнорідність та неповнорідність мають однакове юридичне значення. Так, аліментні правовідносини можуть виникнути як між повнорідними, так і неповнорідними братами і сестрами.

Неповнорідних братів і сестер слід відрізняти від *зведених* – дітей кожного з подружжя від попередніх шлюбів. Між ними стану споріднення не виникає.

У чинному сімейному законодавстві ступеню спорідненння надається правове значення. Ступінь споріднення визначається числом народжень, що пов'язують двох родичів (як прямих, так і побічних) між собою. До уваги береться кількість народжень, за винятком народження спільного пращура. Так, дід і онук перебувають у другому ступені споріднення, оскільки для його виникнення необхідно два народження, крім народження дідуся: 1) народження матері онука (дочки дідуся) і 2) народження самого онука.

Тітка і племінниця перебувають у третьому ступені спорідненості, тому що його виникненню передувало три народження, що враховуються для визначення ступеня споріднення:

1) народження тітки;

2) народження батька чи матері племінниці і відповідно брата чи сестри тітки;

3) народження племінниці.

У сімейному праві юридичне значення має лише «близька» спорідненість, встановлена в передбаченому законом порядку. Аналіз чинного сімейного законодавства приводить до висновку, що по прямій лінії враховується спорідненість першого ступеня (батьки та діти) і другого ступеня (дід, баба і онуки). А по боковій лінії – спорідненість другого ступеня (повнорідні та неповнорідні брати і сестри).

Свояцтво – це відносини між особами, що виникають із шлюбного союзу одного з родичів: відносини між чоловіком і родичами другого з подружжя, а також між родичами подружжя.

Свояками є: свекор (свекруха) – батько (мати) чоловіка; тесть (теща) – батько (мати) дружини; зять – чоловік дочки чи сестри; невістка – дружина сина; мачуха – дружина батька по відношенню до його дітей від колишніх шлюбів; вітчим – чоловік матері по відношенню до її дітей від колишніх шлюбів; пасинок – син одного з подружжя по відношенню до іншого члена подружжя; падчерка – дочка одного з подружжя по відношенню до іншого члена подружжя.

Ознаки свояцтва:

– виникає зі шлюбу;

– не ґрунтується на кровній близькості;

– із припиненням шлюбу відносини свояцтва припиняються, за винятками випадків, встановлених у законодавстві (наприклад, обов'язок мачухи, вітчима утримувати неповно літніх падчерку, пасинка; обов'язок падчерки, пасинка утримувати своїх вітчима, мачуху).

У деяких випадках свояцтво породжує настання певних правових наслідків. Наприклад, переважне право на усиновлення дитини: за наявності кількох осіб, які виявили бажання усиновити одну і ту саму дитину, переважне право на її усиновлення має громадянин України, який є чоловіком матері або дружиною батька дитини, яка усиновлюється (ч. 1 ст. 213 СК України). Відповідно до ст. 262 СК України мачуха та вітчим мають право на самозахист своїх малолітніх, неповнолітніх або повнолітніх непрацездатних пасинка та падчерки. Вони мають також право без спеціальних на те повноважень звернутися за захистом прав та інтересів цих осіб до органу опіки та піклування або до суду.

На мачуху та вітчима за відповідних умов, передбачених ч. 1 ст. 268 СК України, також покладаються обов'язки з утримання малолітніх, неповнолітніх падчерки та пасинка. У свою чергу, повнолітні падчерка, пасинок зобов'язані утримувати непрацездатних мачуху, вітчима (ст. 270 СК України).

За правовими наслідками юридичні факти поділяються на:

– *правоутворюючі* – юридичні факти, настання яких тягне за собою виникнення сімейних правовідносин (наприклад, укладення шлюбу, визнання батьківства, встановлення факту материнства або батьківства, усиновлення дитини);

– *правозмінюючі* – юридичні факти, з якими норми сімейного законодавства пов'язують зміну сімейних правовідносин (наприклад, зміна прізвища дружиною при укладенні шлюбу, відновлення шлюбу);

– *правоприпиняючі* – юридичні факти, з настанням яких норми сімейного права пов'язують припинення сімейних правовідносин (наприклад, припинення шлюбу, позбавлення батьківських прав);

– *правоперешкоджаючі* – юридичні факти, наявність яких перешкоджає розвитку правовідносин (наприклад, позов про розірвання шлюбу не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини);

– *правововідновлюючі* – юридичні факти, з настанням яких закон пов'язує відновлення суб'єктами сімейних прав та обов'язків (наприклад, поновлення в батьківських правах).

Слід зазначити, що юридичні факти можуть одночасно породжувати кілька правових наслідків. Наприклад, рішення про скасування усиновлення є правоприпиняючим юридичним фактом для відносин з усиновлення та правовідновлюючим для батьківських правовідносин.

§ 7. Захист сімейних прав

У разі порушення сімейних прав та інтересів особа має право на їх захист у спосіб, визначений законом. Існують дві основні форми захисту сімейних прав: юрисдикційна та неюрисдикційна (самозахист).

Юрисдикційна форма захисту – *це діяльність уповноважених державою органів щодо захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин.* До органів, які здійснюють такий захист, належать: суд, органи опіки та піклування, нотаріус та прокурор.

Судова форма захисту є найпоширенішою та має переваги серед інших форм захисту, оскільки юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Ознаки судового захисту:

1) здійснюється спеціальним державним органом – судом;

2) здійснюється професійними юристами – суддями;

3) відбувається у передбаченій законом процесуальній формі;

4) є остаточним;

6) здійснюється шляхом ухвалення судового рішення, яке має загальнообов'язкову силу;

7) виконання рішення суду забезпечується можливістю застосування державного примусу.

Відповідно до ч. 10 ст. 7 СК України кожен учасник сімейних відносин має право на судовий захист.

Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу (ч. 1 ст. 18 СК України).

Батьки мають право звертатися до суду як законні представники дитини без спеціальних на те повноважень (ч. 2 ст. 154 СК України).

Суд застосовує способи захисту, встановлені законом або домовленістю (договором) сторін. Їх перелік наводиться у ст. 18 СК України:

1) *встановлення правовідношення* (наприклад, визнання батьківства – ст. 128 СК України, материнства – ст. 132; усиновлення дитини – ст. 224);

2) *примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку* (наприклад, стягнення аліментів на підставі виконавчого напису нотаріуса у разі невиконання одним з батьків обов'язків за договором про сплату аліментів – ст. 189);

3) *припинення правовідношення, а також його анулювання* (наприклад, розірвання шлюбу – ст. 109, визнання шлюбу недійсним – ст.ст. 40, 41, неукладеним – ст. 48, позбавлення батьківських прав – ст. 164, скасування усиновлення – ст. 238);

4) *припинення дій, які порушують сімейні права* (наприклад, усунення перешкод у спілкуванні з дитиною одним з батьків, якщо батьки проживають окремо – ст. 159);

5) *відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права* (наприклад, поновлення батьківських прав – ст. 169);

6) *відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено СК України або договором* (наприклад, відшкодування моральної шкоди, заподіяної у зв'язку з порушенням права на материнство – ст. 49, батьківство – ст. 50; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної ухиленням одного з батьків, з ким проживає дитина, від виконання договору щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим з батьків, хто проживає окремо від дитини – ст. 170);

7) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб.

Захист сімейних прав здійснюється також ***органом опіки та піклування.*** У випадках, передбачених законом, особа має право на попереднє звернення до цього органу (ч. 1 ст. 19 СК України). Рішення органу опіки та піклування є обов'язковим до виконання, якщо протягом десяти днів від часу його винесення зацікавлена особа не звернулася за захистом своїх прав або інтересів до суду.

Участь органу опіки та піклування є обов'язковою під час розгляду судом спорів щодо:

– участі одного з батьків у вихованні дитини;

– місця проживання дитини;

– позбавлення та поновлення батьківських прав;

– побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав;

– відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду;

– управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним (ч. 4 ст. 19 СК України).

Органи опіки та піклування беруть активну участь у влаштуванні дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлюють опіку та піклування, здійснюють контроль за дотриманням прав дитини, у разі необхідності звільняють опікуна та піклувальника від їх обов'язків; укладають договір про патронат та здійснюють нагляд за його виконанням патронатними вихователями тощо.

Захист сімейних прав може здійснюватися ***нотаріусом*** шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом. Наприклад, батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину. У разі невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором аліменти з нього можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса (ст. 189 СК України). Це означає, що у разі невиконання договору однією стороною друга сторона може захищати свої права у спрощеному порядку, не звертаючись до суду. Нотаріус робить на борговому документі виконавчий напис, який є підставою для примусового стягнення заборгованості.

Такий правовий механізм діє і в інших випадках: наприклад, у разі невиконання свого обов'язку за договором про надання утримання одним із подружжя (ст. 78 СК України).

Функції захисту сімейних прав здійснює також ***прокурор.*** Прокурор має право на: звернення до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним (ст. 42 СК України), неукладеним (ст. 48); позбавлення батьківських прав (ст. 165); відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ч. 2 ст. 170); скасування усиновлення чи визнання його недійсним (ст. 240) тощо.

У деяких випадках прокурор здійснює захист сімейних прав безпосередньо, без звернення до суду. Так, відповідно до ч. 2

ст. 170 СК України у виняткових випадках, за безпосередньої загрози для життя або здоров'я дитини прокурор має право постановити рішення про негайне відібрання дитини від батьків.

Неюрисдикційна форма захисту сімейних прав – *це дії фактичного характеру, які учасник сімейних відносин вчиняє для захисту свого права та інтересу або права та інтересу іншої особи без звернення до відповідних юрисдикційних органів.*

У сімейному законодавстві є спеціальна вказівка на те, що батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина (ч. 1 ст. 154 СК України).

Відповідно до ст. 163 СК України батьки мають право вимагати відібрання малолітньої дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду.

Питання для самоконтролю

1. Що таке сім'я і які функції вона виконує?

2. Які існують елементи права на сім'ю?

3. Назвіть особливості предмета та методу сімейного права.

4. Назвіть та охарактеризуйте принципи сімейного права.

5. Що входить у сімейне законодавство?

6. У яких випадках договір та звичай виступають джерелами сімейного права?

7. Яка роль судової практики у регулюванні шлюбно-сімейних відносин?

8. Назвіть елементи сімейних правовідносин.

9. Яка існує класифікація юридичних фактів сімейного права?

10. Охарактеризуйте способи захисту сімейних прав та інтересів.

Глава 2

УКЛАДЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ

§ 1. Поняття та правова природа шлюбу

Відповідно до ст. 21 СК України шлюб – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя (крім майнових прав – ст. 74 СК України – конкубінат).

В юридичній літературі висловлювалися різні думки щодо визначення поняття шлюбу. Різні погляди на правову природу шлюбу існують не тільки у вітчизняній теорії сімейного права, але й у сімейному праві зарубіжних держав. Зокрема, Є. Васильєв визначає три основні концептуальні погляди на шлюб з тих, які існують за кордоном:

1) шлюб – договір (найбільш поширена концепція);

2) шлюб – статус;

3) шлюб – партнерство.

Характерним є те, що конституційне законодавство багатьох країн встановлює необхідність державного захисту шлюбу як основи сім'ї.

Наприклад, Конституцією Ірландії закріплено, що «держава бере на себе обов'язок з особливою увагою охороняти шлюб, на якому будується сім'я, і захищати його від нападу».

Стаття 51 Конституції України не тільки забезпечує охорону сім'ї державою, але й проголошує на конституційно-правовому рівні рівність жінки і чоловіка у шлюбі та сім'ї та необхідність вільного волевиявлення осіб на укладення шлюбу.

У статті 5 СК України законодавчо закріплений принцип державної охорони сім'ї, дитинства, материнства, батьківства. Держава створює умови для зміцнення сім'ї.

Отже, **шлюб** – це юридичний факт, який передбачає сімейно-правові відносини, це добровільний і рівноправний союз вільних жінки і чоловіка, який укладається у визначеному законом порядку для створення сім'ї.

У законодавчому визначенні *поняття шлюбу* сформульовані основні його **ознаки**:

1) шлюб – це сімейний союз. Шлюб створює сім'ю, а не спрямований на її створення;

2) у шлюбі можуть перебувати лише жінка та чоловік, тобто особи різної статі. У деяких європейських державах (Бельгія, Голландія) шлюб може бути зареєстрований між особами однієї статі. Можливість «шлюбу» між особами однієї статі суперечить християнській моралі, канонам інших релігійних вірувань, не узгоджується вона й з моральними засадами нашого суспільства, а тому приклад цих держав Україною не був запозичений;

3) реєстрація шлюбу державним органом реєстрації актів цивільного стану з дотриманням відповідних правил, визначених законом. Без такої реєстрації шлюбу як правової категорії немає. Так званий «цивільний шлюб» – це побутова категорія, яка відображає наявність лише однієї ознаки шлюбу – сімейного союзу жінки та чоловіка. Відсутність державної реєстрації не робить цей союз актом цивільного стану, тобто шлюбом у правовому розумінні цього слова. Жінка та чоловік у цьому союзі мають статус сім'ї, але не мають статусу подружжя;

4) мета – створення сім'ї;

5) породжує права та обов'язки;

6) укладається без зазначення строку дії.

Досвід історії переконує, що шлюб залишається єдиною найдосконалішою формою організації сімейного життя чоловіка і жінки та здійснення важливих соціальних функцій.

Слід зазначити, що релігійний обряд шлюбу проводиться зараз по всій Україні, однак він не має правового значення, оскільки не створює прав та обов'язків подружжя. Особи, які після вінчання спільно проживають без реєстрації шлюбу, мають статус сім'ї, але не мають правового статусу подружжя.

Церковний шлюб визнається сьогодні лише в тих випадках, коли він відбувався до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану. Зокрема, в західних областях УРСР церковні шлюби визнавалися, якщо вони були здійснені до 5 травня 1940 року, в Закарпатській області – до 25 січня 1946 року, в окремих районах Чернівецької області, Акерманському та Ізмаїльському районах Одеської області – до 2 серпня 1940 року.

Незважаючи на законодавче визначення шлюбу, соціальний престиж цієї форми організації сімейного життя жінки та чоловіка, підтримку з боку канонічного права, попри невизнання та утиски, існує інша форма організації сім'ї – «*фактичний шлюб*», або *конкубінат* (від лат. concubium – глибока ніч; concuba – наложниця; concubinatus – позашлюбне співжиття (тривале позашлюбне співжиття з незаміжньою жінкою, що допускалося давньоримським правом; незаконне співжиття).

У новітній історії **конкубінат** – це не короткочасна, а тривала, певною мірою стійка спільність жінки та чоловіка. Вона відкрита, а не прихована. Конкубінат характеризується відсутністю формальних перешкод до шлюбу. З позиції юридичного права, конкубінатом є і спільність жінки та чоловіка за відсутності державної реєстрації шлюбу.

З прийняттям СК України, фактичні шлюбні відносини стали дуже поширені, оскільки основна перешкода для їх існування (спільно нажите майно), відповідно до ст. 74 СК України, віднесена до спільної сумісної власності, і відносини щодо цього майна регулюються так само, як і між особами, що перебувають у шлюбі.

Однак поширення на майно осіб, які перебувають у фактичних відносинах, правового режиму подружжя, ще не означає, що ці відносини матимуть переваги над відносинами осіб, які перебувають у зареєстрованому шлюбі.

Відповідно до ст. 75 СК України встановлено також обов'язок лише щодо подружжя матеріально підтримувати один одного. Навіть розірвання шлюбу не припиняє цього

обов'язку, який виник під час шлюбу, і відповідно до ст. 76 СК України особа має право на утримання, якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом одного року від дня розірвання шлюбу та потребує матеріальної допомоги і колишній чоловік може її надати.

Крім того, особа має право на утримання, якщо вона стала інвалідом після спливу одного року від дня розірвання шлюбу, якщо її інвалідність була результатом протиправної поведінки колишнього чоловіка (колишньої дружини) під час шлюбу.

Як бачимо, перебування у шлюбі законодавчо забезпечує матеріальну підтримку навіть після розірвання шлюбу, чого не можуть забезпечити фактичні шлюбні відносини.

Окрім того, відповідно до ст. 34 ЦК України, у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу і зберігає її навіть у разі його розірвання. Зрозуміло, що повністю дієздатна особа може набагато легше захистити свої майнові права.

Крім того, СК України передбачає врегулювання спірних питань між подружжям договорами: шлюбний договір (ст. 92), договір між матір'ю і батьком дитини при розірванні шлюбу (ст. 109), договір про припинення аліментних зобов'язань (ст. 89).

Можливість укладення договору між особами, що перебувають у фактичному шлюбі, передбачено ст. 74 СК України, де жінці та чоловіку, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно, набуте ними під час спільного проживання, належить на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

Існує декілька *теорій*, що пояснюють *правову природу шлюбу*.

Правова природа шлюбу розкриває його як договір, як таїнство і як інститут особливого роду. Теорія шлюбу як договору бере свій початок у Давньому Римі. У римському праві класичного періоду всі основні форми вступу в шлюб мали

ознаки простої цивільної угоди. Правовому регулюванню в Римі піддавалася тільки певна сфера шлюбних відносин, їх цивілістична сторона, їх моральна і сакральна (долучення до сімейного культу) сфери залишались поза правовими межами.

Надалі канонічні норми надають інституту шлюбу характеру містичного таїнства, акцентуючи на його духовній стороні. Класичним канонічним поняттям шлюбу стає уявлення про нього як про «найповніше (фізичне, моральне, економічне, юридичне, релігійне) спілкування між чоловіком і дружиною». Таким чином, у сферу права потрапляють не тільки правові, а й етичні, релігійні і певною мірою фізичні елементи шлюбу. У той період, коли сімейні відносини регламентувалися релігійними правилами, цей підхід був цілком виправданий, але із зміною канонічних норм світськими законами він став неактуальним. Світські закони, на відміну від релігії, не регулюють і не можуть врегульовувати відносини, що належать духовній, етичній сфері.

У шлюбі можна умовно виділити різні групи відносин: духовні, фізичні та матеріальні. Духовні та фізичні елементи шлюбу, безумовно, не можуть регулюватися правом, і з цим погоджуються практично всі учені. Однак такий поділ відносин, які становлять шлюбний зв'язок, не було визнано одразу.

Релігійні уявлення про шлюб поступово змінилися на етичні. Поняття шлюбу в цій концепції пов'язується не з погодженням його церквою, але з відповідністю шлюбного союзу моральній природі людини. Шлюб розглядається при цьому вже не як таїнство (але ще не як договір), а як інститут особливого роду. При цьому право повинно було захищати цей інститут, тому шлюб знову цілком потрапляв у сферу дії права.

Недоліком цієї теорії є перенесення етичних уявлень про шлюб у сферу дії права. Право, безумовно, повинно будуватись на етичних уявленнях своєї епохи, однак воно не може повністю включати в себе етичні норми. Крім того, шлюбні відносини настільки тісно пов'язані з глибинними основами людського існування, що найменша спроба права втрутитися в інтимні

чи духовні взаємини подружжя може призвести до посягання на людську особистість та її найважливіші права.

У сучасному плюралістичному суспільстві неможливо нав'язувати всім його членам єдині уявлення про шлюб. Тому право, ґрунтуючись на моральних нормах, повинно охоплювати лише ту сферу шлюбних відносин, яка, по-перше, піддається правовому регулюванню, а по-друге, потребує його. Поступово необхідність такого поділу усвідомлюється все більше. Одночасно з цим відроджується інтерес до концепції шлюбу як договору. Згідно з поглядами, що склалися у Франції, шлюб за своєю духовною стороною є таїнством і як таїнство повинно відбуватись у церкві, але як світська інституція, що випливає з договору і на ньому заснована, шлюб є цивільним інститутом.

Це поняття відповідає і сучасним реаліям. У тій частині, в якій шлюбні відносини регулюються правом, – це цивільно-правові відносини. В іншій своїй частині, яка лежить у релігійно-етичній або просто етичній сфері, шлюб може розглядатись як таїнство, як містичний союз, як союз, що передбачає найбільш повне спілкування, або навіть як засіб досягнення певних вигод – усе це виходить поза межі права. Етична оцінка свого шлюбу – суто особиста справа кожної подружньої пари, вона залежить виключно від її релігійних, філософських і етичних уявлень. Нав'язування таких уявлень ззовні є не що інше, як зазіхання на свободу світогляду особистості.

Подружжя, які уклали шлюб із суто матеріальних міркувань, можуть вважати, що всі їхні права і обов'язки випливають з укладеної ними угоди, і держава визнає такий шлюб дійсним, оскільки мотиви укладання шлюбу не мають правового значення. Усе це є важливим для релігії і моралі, але і ті, й інші уявлення можуть бути у різних людей різними, і визнання цього факту є однією з найважливіших гарантій людської свободи. Концепція шлюбу як інституту особливого роду була дуже популярна і в минулому. Її прихильники визнають наявність у шлюбних правовідносинах тих чи інших договірних елементів, але відмовляються розглядати їх як договірні.

Більшість вітчизняних учених відмовляються визнавати угоду про укладення шлюбу цивільним договором. По-перше, вони вважають, що метою укладення шлюбу є не лише виникнення шлюбного правовідношення, але також і створення союзу, заснованого на любові та повазі. Іншим доказом є те, що, вступаючи в шлюб, майбутнє подружжя не може визначати для себе зміст шлюбних правовідносин, їх права та обов'язки визначено імперативними нормами закону, що не є характерним для договірних правовідносин.

Наприклад, О. С. Іоффе зазначав, що шлюб виникає на підставі юридичного акта, який породжує правові наслідки. У цьому виражається схожість шлюбу з цивільною угодою. Проте соціальний зміст і правові особливості шлюбу в соціалістичному суспільстві, на його думку, виключали кваліфікацію шлюбу як один із різновидів цивільно-правових угод. Угода має за мету створення для її учасників конкретних прав і обов'язків. Шлюб заснований на любові, а не на корисливих майнових інтересах. Метою вступу в шлюб О. С. Іоффе називав бажання отримати державне визнання створеного союзу, «основа якого – взаємна любов і повага – не входить в його юридичний зміст». Тому шлюб може припинитися в будь-який час, що не є характерним для цивільних угод. Дійсно, воля осіб, які укладають шлюб, спрямована на досягнення цілого ряду наслідків, як правових, так і неправових. Насамперед вони прагнуть набути громадського і правового статусу законного подружжя. Статус перебування в шлюбі тягне за собою і набуття прав та обов'язків подружжя.

Такі права і обов'язки не виникають в силу закону незалежно від волі подружжя. Насамперед, якщо чоловік і жінка категорично проти їх виникнення, вони можуть не реєструвати шлюб. Укладаючи шлюб, подружжя дають згоду на вступ у відносини, значна частина яких імперативно визначена законом.

Цілком правильно вважати шлюб саме союзом чоловіка та жінки в розумінні їх добровільного об'єднання для набуття прав та обов'язків, що виключає природу шлюбу як договору. Так,

шлюб є укладеним з моменту його державної реєстрації, а тому права та обов'язки як подружжя виникають у чоловіка та жінки саме з моменту реєстрації шлюбу. Таким чином, можна зробити висновок, що саме шлюб породжує права та обов'язки подружжя. Натомість, як випливає з природи договору, він є укладеним у момент погодження сторонами його істотних умов, що дає підстави вважати, що укладенню договору передує погодження обсягу прав та обов'язків його сторін. Отже, якщо дотримуватися позиції, що шлюб є договором, то його укладенню повинне передувати погодження прав та обов'язків подружжя. Разом з тим, таке погодження здійснюється на майбутнє, тобто на випадок набуття статусу подружжя, а відтак первинним є набуття статусу подружжя, тобто реєстрація особами свого об'єднання в сім'ю (союзу), а вже потім виникнення в них прав та обов'язків подружжя. Таким чином, шлюб не може бути договором, а договірними можуть бути лише відносини у шлюбі.

В останні десятиліття в західних країнах виникають теорії, які ґрунтуються на плюралістичній моделі шлюбу. Їх автори вважають, що в наш час існування в кожній правовій системі єдиної моделі шлюбу вже не відповідає потребам сучасного суспільства. Шлюб зазвичай визначається як союз одного чоловіка і однієї жінки, як правило, довічний і передбачає їх взаємну вірність один одному. Проте можлива поява шлюбних союзів, укладених на певний час або без обіцянки взаємної вірності. У зв'язку з цими змінами й висловлюється припущення, що в майбутньому особи, вступаючи у шлюб, будуть мати право за допомогою договору виробити для себе ту модель шлюбу, яка для них є найбільш прийнятною, а держава буде лише реєструвати їхній вибір.

§ 2. Умови укладення шлюбу

Умови укладення шлюбу – це обставини, необхідні для державної реєстрації укладення шлюбу і визнання його дійсним, тобто таким, що має правову природу (зміст).

Умовами укладення шлюбу є:

1) *добровільність* (ст. 24 СК України). Взаємна згода чоловіка і жінки на укладення шлюбу має бути висловлена ними особисто. Укладення шлюбу через представника не допускається.

Відповідно до ч. 1 ст. 40 СК України шлюб, зареєстрований без вільної згоди жінки та чоловіка, за рішенням суду, визнається недійсним.

Наприклад, трапляються випадки укладення шлюбу під впливом насильства, коли згода на вступ у шлюб була надана особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску. При цьому немає значення, хто саме застосовує цей тиск – друга особа, яка укладає шлюб, родичі, друзі чи взагалі сторонні люди. Також немає значення, в чиїх інтересах здійснюється таке насильство.

У будь-якому разі шлюб, зареєстрований під впливом насильства, буде визнаний недійсним. Під впливом обману шлюб вважається укладеним тоді, коли майбутній дружині (чоловіку) навмисно надаються неправдиві відомості або ж свідомо замовчуються деякі факти, що мають для того, хто погоджується на шлюб, істотне значення. Але необхідно зважати на те, що обман, щоб бути підставою недійсності шлюбу, має стосуватися не мотивів укладення шлюбу (скажімо, якщо дружина вважала, що чоловік одружується з нею через кохання, тоді як він просто бажав мати дитину), а особи другого з подружжя (напр., наявність у нього дитини, судимості) чи взагалі його фізичної ідентифікації (коли особа свідомо видає себе за іншу).

До шлюбу, укладеного без вільної згоди, належить і шлюб, який зареєстрований хоч і з дієздатною особою, але яка на момент його укладення перебувала в такому стані, що не усвідомлювала своїх дій та (або) не могла керувати ними, адже за таких обставин була не в змозі висловити свою вільну згоду на вступ у шлюб (нервовий стрес, психічний розлад, фізична травма, алкогольне сп'яніння). Суд не тільки встановлює ці обставини за показаннями свідків, а й призначає судово-психіатричну експертизу.

Добровільність вступу у шлюб виражається у спільній заяві про реєстрацію шлюбу, яка подається жінкою та чоловіком до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за їх вибором (ч. 2 ст. 28 СК України) – особисто.

Виняток передбачений ч. 3 ст. 28 СК України, а саме: така заява може бути подана їх представниками, лише підписи мають бути нотаріально засвідчені. Така заява є чинною протягом трьох місяців з дня її подання;

2) другою обов'язковою умовою укладення шлюбу закон визначає *досягнення* особами, які вступають у шлюб, *шлюбного віку*. Відповідно до ст. 22 СК України, шлюбний вік для чоловіка і жінки становить 18 років (досягли соціальної, фізичної та психічної зрілості). Такого віку вони мають досягнути на день реєстрації шлюбу, а не на день подання заяви в органи ДРАЦС.

У ч. 2 ст. 23 СК України передбачено можливість надання права на шлюб особам, які досягли 16 років. Для цього необхідно мати рішення суду.

Заява про надання особі, яка досягла 16 років, права на шлюб (ст. 23 СК України) повинна розглядатися судом в окремому провадженні (ч. 3 ст. 234 ЦПК України). При цьому до участі у справі залучаються один або обоє батьків (усиновлювачів) неповнолітньої особи, піклувальник, особа, з якою передбачається реєстрація шлюбу, а також інші заінтересовані особи.

Заперечення з боку батьків (піклувальників) щодо надання права на шлюб не є підставою для відмови в задоволенні заяви, оскільки головним критерієм у цій справі є встановлення судом факту відповідності такого права інтересам заявника.

Резолютивна частина рішення повинна відповідати вимогам ч. 2 ст. 23 СК України, згідно з якою суд надає право на шлюб (а не знижує шлюбний вік), а також містити прізвище, ім'я та по батькові особи, право на шлюб з якою надається судом (постанова пленуму ВС України від 21.12.2007 № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя»).

Взаємна добровільна згода чоловіка і жінки, які вступають у шлюб, а також досягнення шлюбного віку, як добровільні умови укладання шлюбу, передбачено в законодавстві більшості зарубіжних країн.

Наприклад, ст. 147 ЦК Франції: «Немає шлюбу, якщо немає згоди» (чоловік – 18 років, жінка – 15 років).

Перешкоди до укладення шлюбу – це обставини, за наявності яких державна реєстрація укладення шлюбу неможлива і неправомірна. Перешкоди зазначено у ст.ст. 25, 26 СК України. Їх перелік є вичерпним, розширеному тлумаченню не підлягає і включає:

1) *перебування* хоча б однієї зі сторін *в іншому зареєстрованому шлюбі.* Ця заборона випливає з принципу одношлюбності (ст. 25 СК України). Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному зареєстрованому у відповідних органах шлюбі, а право на повторний шлюб виникає в кожного з них лише після припинення попереднього шлюбу (ст. 25 СК України). Якщо особа перебувала в шлюбі раніше, то вступаючи в шлюб вдруге, вона має подати в орган ДРАЦС документ, що підтверджує припинення попереднього шлюбу (свідоцтво про розірвання шлюбу, свідоцтво про смерть, рішення суду про визнання шлюбу недійсним). Ця заборона відповідає принципу моногамії і належить до абсолютної заборони, тобто ні за яких умов цей шлюб не може бути дійсним. Слід зазначити, що сучасне сімейне законодавство не містить заборони на вступ до наступного шлюбу за чисельністю його попередніх укладень;

2) *перебування* жінки та чоловіка *між собою в родинних зв'язках прямої та в деяких випадках побічної (бокової) лінії споріднення* та відносинах, що прирівнюються до родинних. Так, відповідно до ст. 26 СК України не допускається укладення шлюбу: між родичами прямої лінії споріднення; між рідними (повнорідними і неповнорідними) братами і сестрами; між двоюрідними братами і сестрами; між рідними тіткою, дядьком і племінником, племінницею; між усиновлювачем і усиновленим; між дітьми, що були усиновлені усиновлювачем.

Заборону реєстрації шлюбів у цих випадках можна поділити на заборону абсолютну і заборону відносну. Заборона абсолютна характерна для шлюбів між родичами прямої лінії споріднення. Родичами прямої лінії споріднення визнаються особи, які походять один від одного – батьки і діти, онуки і баба, дід тощо. Абсолютною є також заборона шлюбів між деякими з родичів побічної лінії споріднення, тобто тими, хто має спільного предка, а саме заборона шлюбів між рідними (повнорідними і неповнорідними) братами і сестрами. До побічної лінії споріднення відносять також двоюрідних братів і сестер, тіток і дядьків тощо.

Закон забороняє укладення шлюбів між двоюрідними братами і сестрами; між рідними тіткою, дядьком і племінником, племінницею, але ця заборона відносна. Заборона укладення шлюбів між родичами прямої і побічної лінії спорідненя має як соціально-етичні, так і фізіологічні передумови.

Закон забороняє укладення шлюбів між усиновлювачем і усиновленим та між дітьми, що були усиновлені усиновлювачем. Ця заборона пов'язується з тим, що між ними виникають відносини, що прирівнюються до відносин між батьками і народженою ними дитиною. Між тим, з цього правила існує виняток. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, що були усиновлені ним (ч. 4 ст. 26 СК України). У випадку скасування усиновлення допускається укладення шлюбу між усиновлювачем і усиновленою ним дитиною (ч. 5 ст. 26 СК України);

3) *визнання особи недієздатною* (ч. 3 ст. 39 СК України). Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦК України). Ця заборона належить до абсолютної. Згода – обов'язкова умова одруження, а особа, визнана недієздатною, не усвідомлює значення своїх дій, а отже – не може усвідомлювати наслідки даної на одруження згоди. Крім цього,

шлюб, укладений із психічно хворою людиною, становить небезпеку для дітей, які можуть народитися в цьому шлюбі, отримавши у спадок психічну хворобу;

4) *тяжка хвороба або хвороба, небезпечна для другого з подружжя* і (або) їхніх нащадків. Це відносна обставина припинення шлюбу.

Цей перелік перешкод є вичерпним. Відмова органу ДРАЦС за іншими підставами буде неправомірною.

Орган ДРАЦС на прохання зацікавлених осіб може здійснити необхідну перевірку, або якщо є відомості про певні перешкоди до шлюбу, то державна реєстрація шлюбу відкладається, про що інформуються особи, які подали заяву про вступ до шлюбу.

§ 3. Порядок вступу в шлюб та його державна реєстрація

Юридичне оформлення шлюбу відбувається шляхом його державної реєстрації, яка має, як уже вказувалося, конститутивне (правостворююче) значення, бо тільки шлюб, зареєстрований у встановленому порядку, породжує правові наслідки. *Державна реєстрація* – обов'язковий елемент шлюбу, який встановлений для забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства (ч. 1 ст. 27 СК України).

Держава зацікавлена у зміцненні та стабільності шлюбу, вона встановлює контроль за укладенням шлюбу і визнає дійсним лише шлюб, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану, за винятком випадків укладення шлюбів за релігійними обрядами до утворення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану. Саме з моменту реєстрації шлюбу виникають права й обов'язки чоловіка і жінки як подружжя. При цьому право державної реєстра-

ції шлюбу належить певному органу – державному органу реєстрації актів цивільного стану.

Реєстрація шлюбу, яка є актом державного визнання шлюбу, забезпечує додержання умов його укладення, що відповідає державним та суспільним інтересам та інтересам подружжя та дітей. Державна реєстрація шлюбу має не лише конститутивне значення, але й доказове (оскільки актові записи, здійснені в органах ДРАЦС є безспірним доказом факту засвідчених ними обставин), та не підлягає доказуванню.

СК України містить певні новели до порядку реєстрації шлюбу. Так, якщо КпШС УРСР передбачав можливість звернення до відповідного органу лише за місцем проживання жінки або чоловіка чи їхніх батьків, то СК України надає можливість за вибором жінки та чоловіка *подати заяву про реєстрацію шлюбу в будь-який з органів ДРАЦС* (ч. 1 ст. 28).

Заява за встановленою формою, за правилом, подається особисто жінкою та чоловіком (ч. 2 ст. 28). Між тим, передбачена і можливість, за наявності поважних причин для цього, подачі нотаріально посвідченої заяви через представників. Хоча СК України не наводить перелік таких поважних причин, можна припустити, що це може бути хвороба, перебування у лікарні, у відрядженні тощо. Повноваження представника на здійснення саме такої дії – подання заяви – мають бути нотаріально посвідчені (ч. 3 ст. 28).

Орган ДРАЦС зобов'язаний ознайомити осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, з їхніми правами та обов'язками як майбутнього подружжя та попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу. Це положення статті 29 СК України спрямоване на забезпечення стабільності шлюбу, уникнення інцидентів між подружжям. Наречені повинні мати уявлення про ті підстави, які перешкоджають реєстрації шлюбу, можуть тягнути за собою визнання його недійсним у майбутньому, а також про права й обов'язки подружжя, права та обов'язки матері, батька і дитини.

Із поданням заяви визначається день реєстрації шлюбу. За правилом, реєстрація відбувається після спливу *одного мі-*

сяця від дня подання заяви (ч. 1 ст. 32 СК України). Але якщо реєстрація з будь-яких причин не відбудеться у визначений день, така заява після спливу *трьох місяців* від дня її подання втрачає чинність (ч. 4 ст. 28 СК України).

Зобов'язання наречених у разі відмови від вступу в шлюб. Подання заяви про реєстрацію шлюбу породжує для жінки і чоловіка стан нареченої і нареченого.

Відповідно до СК України подання заяви не створює для наречених обов'язку брати шлюб, хоча і закріплює *обов'язок особи, яка відмовилася від шлюбу, відшкодувати другій стороні витрати, що їх вона понесла у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу і весілля*, наприклад, вартість весільного одягу, каблучки, завдаток за весілля в ресторані (ч. 3 ст. 31 СК України). При цьому немає значення, хто реально поніс ці витрати – сама особа, що бажала зареєструвати шлюб, її батьки чи інші родичі або навіть знайомі. Але якщо наречений (наречена) відмовився від шлюбу внаслідок протиправної, аморальної поведінки нареченої (нареченого), приховання нею (ним) обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо), то понесені витрати не підлягають відшкодуванню. Причому аналіз ст. 31 СК України дозволяє дійти висновку, що відшкодуванню підлягають лише реальні витрати, що понесла одна зі сторін («невинна»). Між тим, моральна шкода, спричинена відмовою від реєстрації шлюбу, не відшкодовується.

Законодавець дещо по-іншому вирішує питання стосовно подарунків, які отримують наречені. Відповідно до ч. 4 ст. 31 СК України у разі відмови від шлюбу особи, яка одержала подарунок, договір дарування на вимогу дарувальника може бути розірваний судом. При цьому обдарований зобов'язаний повернути річ, яка була йому подарована, а якщо вона не збереглася – відшкодувати її вартість. Слід визнати, що у випадку визнання договору дарування недійсним законодавець залишає без уваги ті причини, які спонукали сторону відмовитися від реєстрації шлюбу. Якщо відмова від взяття шлюбу була викли-

кана протиправною, аморальною поведінкою іншої сторони, то таке вирішення питання є логічним, бо навіщо зберігати пам'ять у вигляді подарунка про таку людину? А якщо цього подарунка вже немає, він зник, знищений? Хіба буде справедливим, коли сторона, зазнавши морального збитку, має страждати й від матеріального?

Права та обов'язки органу ДРАЦС при отриманні заяви. Закон покладає на орган ДРАЦС певні обов'язки при отриманні заяви про реєстрацію шлюбу, а саме – визначення дня і часу реєстрації шлюбу та ознайомлення наречених з правами й обов'язками їх як майбутнього подружжя і батьків та попередження про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу (ст. 29 СК України). Уведення цієї норми спрямоване на забезпечення в майбутньому стабільності подружніх відносин. Виходячи з цього, наречені повинні мати уявлення, перш за все, про ті підстави, які перешкоджають реєстрації шлюбу, тягнуть за собою визнання його недійсним у майбутньому, а також про права й обов'язки подружжя, права й обов'язки матері, батька і дитини тощо. Яким чином донести цю інформацію до наречених, кожен з державних органів вирішує самостійно.

Права та обов'язки наречених при поданні заяви. Подання заяви покладає певні обов'язки і на самих наречених. Вони повинні повідомити один одному про стан свого здоров'я (ст. 30 СК України). До слова, ст. 18 КпШС теж містила аналогічну норму, яка між тим мала декларативний характер, бо жодних правових наслідків за її невиконання не передбачала. СК України встановлює правові наслідки у вигляді можливості визнати такий шлюб недійсним.

Можна вважати, що СК України уперше ввів можливість для осіб, що одружуються, провести медичне обстеження ще до укладення шлюбу, що спрямовано на запобігання ймовірним спадковим захворюванням, небезпечним для народжуваних у шлюбі дітей, а також серйозним захворюванням самих чоловіка та жінки. Порядок здійснення добровільного медичного обстеження осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу

(відповідно до ст. 30 СК України), встановлений Постановою КМУ від 16 листопада 2002 р. № 1740.

Результати медичного обстеження є таємницею і повідомляються лише нареченим. Результати повідомляються лише тому з наречених, який проходив обстеження, і тільки за його згодою вони можуть бути повідомлені іншому нареченому. Таким чином можуть бути захищені права особи, що страждає на якесь захворювання, і до обстеження не мала навіть уявлення про це. До слова, таким же чином це питання вирішується в СК РФ.

Але наявність самої хвороби не вважається підставою для відмови в реєстрації шлюбу. Наприклад, якщо один із наречених, або навіть кожен з них, не знав про своє захворювання або, навпаки, знав і все ж таки вирішив зареєструвати шлюб, то це не може розглядатися як підстава для визнання в майбутньому шлюбу недійсним. Але якщо один з наречених приховав відомості про стан здоров'я, наслідком чого може стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого або їх нащадків, то другий має право звернутися до суду з вимогою про визнання шлюбу недійсним. Отже, для визнання шлюбу недійсним відіграє роль тільки приховання самого факту захворювання, а не наявність самого захворювання.

Час реєстрації шлюбу. До умов, що регулюють порядок реєстрації шлюбу, відносять час та місце реєстрації шлюбу. Як уже вказувалося, час реєстрації шлюбу обчислюється *одним місяцем* із дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу (ч. 1 ст. 32 СК України). Місячний строк встановлюється з тим, щоб перевірити серйозність намірів цих осіб, слугує цілям запобігання реєстрації легковажних шлюбів. Крім того, у межах визначеного строку до органу ДРАЦС можуть надійти відомості про наявність перепон до реєстрації шлюбу між певними особами. Тягар доказування існування таких перепон лежить на тих особах, які повідомили про них. Реєстрація шлюбу призначається з урахуванням побажань нареченого і нареченої на певний день тижня із вказівкою на конкретний час реєстрації. За наявності поважних причин керівник органу ДРАЦС дозво-

ляє реєстрацію шлюбу до спливу місячного строку (п. 2 ч. 1 ст. 32 СК України). СК України не містить переліку таких поважних причин. Це може бути термінове відрядження за кордон, переїзд на постійне місце проживання, необхідність у терміновому медичному обстеженні, лікуванні тощо.

СК України вперше передбачає *можливість реєстрації шлюбу* безпосередньо *в день подання заяви*. Така реєстрація можлива лише за наявності особливих обставин, а саме: у разі вагітності нареченої, народження нею дитини, а також у випадку безпосередньої загрози для життя нареченої або нареченого внаслідок тяжкої хвороби, що підтверджується відповідними документами. Однак наречені можуть погодитися на реєстрацію і в будь-який інший день.

Уперше СК України встановлює і те, що реєстрація шлюбу може бути відкладена. Це відбувається за рішенням керівника органу ДРАЦС, але не більше ніж на *три місяці* і пов'язується з отриманням відомостей про наявність перешкод до реєстрації шлюбу (порушення умови одношлюбності, добровільності, дієздатності, досягнення шлюбного віку) (ч. 3 ст. 32 СК України). Про таке рішення повинні бути поінформовані наречені.

Місце реєстрації шлюбу. За правилом, шлюб реєструється у приміщенні того органу ДРАЦС, куди й було подано заяву про реєстрацію шлюбу (ч. 1 ст. 33 СК України). За бажанням наречених реєстрація шлюбу відбувається урочисто. Але закон надає можливість нареченим за їх заявою зареєструвати шлюб і в іншому місці, а саме за місцем їхнього проживання, за місцем надання стаціонарної медичної допомоги або в іншому місці, якщо вони не можуть із поважних причин прибути до органу ДРАЦС (ч. 2 ст. 33 СК України). Йдеться про виняткові обставини, які повинні бути підтверджені документально. Незважаючи на наявність у СК України норми щодо можливості подання заяви про реєстрацію шлюбу через представника, *інститут представництва є недопустимим при безпосередній реєстрації шлюбу*, тобто присутність нареченого і нареченої в момент реєстрації їх шлюбу є обов'язковою (ст. 33 СК України). Присут-

ність обох наречених у момент реєстрації дає можливість зайвий раз переконатися у добровільності їх вступу до шлюбу, а також свідомо зробити вибір прізвища. Закон дозволяє нареченим або обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя, або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами, приєднати до свого дошлюбного прізвища прізвище нареченого, нареченої. Причому якщо обидва наречені бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається, з якого прізвища воно буде починатися. Складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не випливає зі звичаю національної меншини, до якої належать наречений і (або) наречена. Якщо на момент реєстрації шлюбу прізвище нареченої (нареченого) вже є подвійним, вона (він) має право замінити одну з частин свого прізвища на прізвище другого (ст. 35 СК України).

Державна реєстрація шлюбу засвідчується Свідоцтвом про шлюб, зразок якого затверджує КМУ.

Значення шлюбу. *Шлюб* – підстава для виникнення прав і обов'язків подружжя як немайнових (право на материнство (батьківство), на свободу та особисту недоторканність, на повагу до своєї індивідуальності, на зміну прізвища, на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї, на особисту свободу тощо), так і матеріальних (обов'язок щодо утримання, право спільної сумісної власності). Між тим, шлюб не є підставою для надання кожному з подружжя пільг або переваг, а також не може становити обмеження їхніх прав і свобод, установлених Конституцією та іншими законами України.

§ 4. Припинення шлюбу

Сімейне законодавство передбачає можливість припинення шлюбу. У теорії сімейного права під припиненням шлюбу розуміється зумовлене настанням певних юридичних фактів припинення правовідносин, які виникли між подружжям із юридично оформленого шлюбу.

До **юридичних фактів, які припиняють шлюб**, відповідно до ст. 104 СК України, відносять:

– смерть одного з подружжя;

– оголошення його померлим;

– розірвання шлюбу.

Відповідно до ст. 104 СК України ***підставами для припинення шлюбу*** є *смерть одного із подружжя або оголошення його померлим*, а також *розірвання шлюбу*.

У разі смерті одного із подружжя або оголошення одного з них померлим не потрібно будь-якого спеціального оформлення припинення шлюбу. У таких випадках шлюб вважається припиненим з моменту смерті одного із подружжя або з моменту вступу в законну силу рішення суду про оголошення померлим одного із подружжя. Єдиним документом при цьому є свідоцтво про смерть.

Порядок та умови оголошення громадянина померлим визначаються цивільним законодавством. Відповідно до ст. 46 ЦК України фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом *трьох років*, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або давали підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку – протягом шести місяців.

Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена судом померлою після *двох років* від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин суд може оголосити фізичну особу померлою і до закінчення цього строку, але не раніше шести місяців.

Питання про оголошення громадянина померлим вирішується судом за місцем проживання заявника відповідно до ст. 246 ЦПК України. Рішення суду про оголошення громадянина померлим є підставою для реєстрації його смерті в органах ДРАЦС і видачі свідоцтва про смерть.

З цього моменту шлюб з такою особою вважається припиненим. Чоловік або дружина зазначеної особи має право

вступити у новий шлюб, маючи на руках рішення суду про оголошення померлим колишнього із подружжя. Однак особа, оголошена померлою (якщо насправді вона жива), не має права вступати у новий шлюб незалежно від того, відомо їй чи ні про оголошення її померлою (такий шлюб може бути визнаний недійсним).

У разі появи особи, оголошеної померлою, або виявлення місця її перебування суд, згідно зі ст. 48 ЦК України, скасовує рішення про оголошення цієї особи померлою. У такому разі її шлюб з іншою особою поновлюється за умови, що ніхто з них не перебуває у повторному шлюбі (ст. 118 СК України). При цьому жодних заяв про поновлення шлюбу не потрібно. Орган ДРАЦС анулює актовий запис про розірвання шлюбу і відповідне свідоцтво, видане на його підставі.

За життя шлюб припиняється в судовому порядку. Однак якщо один із подружжя помер до набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу, вважається, що шлюб припинився внаслідок його смерті.

Якщо у день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу один із подружжя помер, вважається, що шлюб припинився внаслідок його розірвання.

Розірвання шлюбу (розлучення) як юридичний акт припиняє правові відносини між подружжям на майбутнє.

У процесі еволюції ставлення суспільства до розірвання шлюбу було різним: від категоричної заборони і засудження до відсутності будь-яких обмежень.

Конституцією України передбачено, що сім'я перебуває під захистом держави. У зв'язку з цим велике значення у зміцненні сімейних відносин мають питання розірвання шлюбу. Порядок розірвання шлюбу визначений СК України. Шлюб розривається в судовому порядку і лише в окремих випадках – в органах ДРАЦС.

Визначаючи підстави розірвання шлюбу, законодавець взяв за основу передусім неможливість подальшого спільного проживання однією сім'єю, тобто тривалий розлад подружніх

стосунків. Це можна порівняти із дзеркалом, від якого відколовся маленький шматочок, і це дає можливість реставрувати його, і навпаки, якщо дзеркало розпадається на дрібні шматочки, то дзеркало не підлягає жодній реставрації.

За життя подружжя шлюб може бути припинено шляхом його *розірвання*. З урахуванням того, що сім'я є не тільки союзом конкретних осіб, а й соціальним інститутом, суспільство і держава зацікавлені в збереженні сім'ї (ст. 1 СК України). Тому припинення шлюбу внаслідок його розірвання відбувається в певних межах під контролем держави і може здійснюватися відповідними державними органами – органами ДРАЦС або судом.

Відповідно до сімейного законодавства, з урахуванням обставин, що склалися в сім'ї, **розірвання шлюбу може здійснюватися**: *органом ДРАЦС* (статті 106, 107 СК України); *судом* (статті 109-110 СК України).

Розірвання шлюбу органом ДРАЦС. Відповідно до ч. 1 ст. 106 СК України розірвання шлюбу здійснюється органом ДРАЦС за наявності *двох умов*: а) подружжя не має неповнолітніх дітей та б) існує взаємна згода подружжя на розірвання шлюбу. Відповідно до ч. 3 ст. 106 СК України шлюб розривається незалежно від наявності між подружжям майнового спору. Такий підхід здається цілком виправданим. Відомо, що розгляд судами майнових спорів подружжя нерідко є тривалим. Що ж до їх особистих відносин, то вони на момент звернення до суду, як правило, вже непоправно зруйновані. Тому немає сенсу штучно пов'язувати питання щодо майнового спору з питанням припинення шлюбу. Ніщо не завадить подружжю і після розірвання шлюбу вирішувати спірні питання щодо майна в суді.

Відповідно до ч. 2 ст. 106 СК України державний орган реєстрації актів цивільного стану виносить постанову про розірвання шлюбу *після спливу одного місяця* від дня подання спільної заяви подружжя, якщо вона не була відкликана. Таким чином законодавство дає змогу подружжю обдумати своє рішення і остаточно визначити серйозність своїх намірів щодо розірвання шлюбу.

У певних випадках розірвання шлюбу органом ДРАЦС може здійснюватися не за спільною заявою подружжя, а *за заявою одного з них.* Таким чином закон допускає можливість урахування волі лише одного з подружжя щодо розірвання шлюбу.

Відповідно до ч. 1 ст. 107 СК України шлюб розривається за заявою одного з подружжя, якщо другий з них:

а) *визнаний безвісно відсутнім;*

б) *визнаний недієздатним*.

Якщо ж між подружжям виникає спір майнового характеру, то це не впливає на вирішення питання щодо розірвання шлюбу. Таке правило є цілком виправданим. Розгляд майнового спору можна відокремити від вирішення питання щодо розірвання шлюбу. Проте точнішим було б сформулювати ч. 2 ст. 107 СК України так: шлюб має розриватися незалежно від майнового спору не тільки між подружжям, а й між тим з подружжя, який звертається із заявою про розірвання шлюбу до органів ДРАЦС, та опікуном іншого з подружжя – визнаного безвісно відсутнім або недієздатним. Зрозуміло, що у випадку, коли одного з подружжя було визнано безвісно відсутнім або недієздатним, між ним і другим із подружжя спір майнового характеру виникнути не може. Вимоги майнового характеру в такому разі будуть пред'являтися опікуном відсутньої або недієздатної особи.

Розірвання шлюбу за рішенням суду. Як уже зазначалося, розірвання шлюбу, крім органів ДРАЦС, може бути здійснене судом. Закріплений в СК України порядок розірвання шлюбу судом містить суттєві зміни. Найбільш принциповим є уведення двох самостійних процедур щодо розірвання шлюбу залежно від згоди або незгоди подружжя на припинення шлюбу.

Відповідно до цього Кодекс закріплює:

а) *розірвання шлюбу за рішенням суду за спільною заявою подружжя, яке має дітей* (ст. 109 СК України);

б) *розірвання шлюбу за позовом, пред'явленим одним із подружжя*, тобто за наявності спору (ст. 110 СК України).

У першому випадку мається на увазі добровільне розірвання шлюбу, коли ніхто з подружжя не заперечує проти при-

пинення подружнього життя. Проте така сім'я має дітей, тому розірвання шлюбу не може здійснюватися органами ДРАЦС. У цьому випадку розірвання шлюбу між подружжям традиційно здійснюється судом. Це викликано необхідністю забезпечення інтересів дітей у разі розпаду сім'ї. Разом із тим, СК України закріплює нове правило щодо договірного регулювання багатьох аспектів відносин подружжя, які виникають у процесі розірвання шлюбу.

Якщо подружжя дійшло згоди щодо розірвання шлюбу, воно, відповідно до ч. 1 ст. 109 СК України, має право подати до суду спільну заяву про це. У цьому випадку суд не з'ясовує питання щодо можливості або неможливості розірвання шлюбу. Питання щодо припинення подружнього життя подружжя вирішує самостійно. Головна мета суду полягає у встановленні того, що заява про розірвання шлюбу відповідає волі дружини та чоловіка і що після розірвання шлюбу не будуть порушені їхні особисті та майнові права, а також права їхніх дітей. Таким чином, суд лише з'ясовує відповідність волевиявлення подружжя їхній справжній волі на розірвання шлюбу та відсутність порушення інтересів дітей та подружжя після розірвання шлюбу.

Разом із заявою про розірвання шлюбу подружжя передає на розгляд суду *письмовий договір*, в якому вказує: з ким із них будуть проживати діти; яку участь у забезпеченні умов життя дітей братиме той з батьків, хто буде проживати окремо; умови здійснення тим із батьків, який проживає окремо, права на особисте виховання дітей.

Відповідно до ч. 1 ст. 109 СК України вказаний договір має просту письмову форму. Виходячи з того, що він буде подаватися до суду разом із заявою подружжя щодо розірвання шлюбу, можна зробити припущення, що цей договір має бути затверджений судом на кшталт мирової угоди. Підписання сторонами такого договору, як випливає з ч. 1 ст. 109 СК України, є правом, а не обов'язком подружжя.

СК України передбачає *ще один договір подружжя*, який подається суду у випадку розірвання шлюбу за спільною зая-

вою подружжя. Це *договір щодо визначення розміру аліментів на дитину* (ч. 2 ст. 109 СК України).

Природу цього договору важко визначити повною мірою. По-перше, не зрозуміло, чи є його укладення обов'язковим. Частина 1 ст. 109 СК України містить диспозитивне правило, відповідно до якого подружжя має право подати до суду письмовий договір про порядок виховання дитини. Частина 2 ст. 109 СК України має імперативний характер, але не зрозуміло, стосується ця імперативність тільки форми договору про аліменти (нотаріальна) чи самого факту укладення такого договору. По-друге, в СК України чітко не визначено зміст такого договору. Виходячи безпосередньо з тексту ч. 2 ст. 109 СК України, він може стосуватися тільки розміру аліментів.

Разом із тим, СК України містить ще одну норму, яка регулює договірні відносини між батьками про сплату аліментів на дитину – ст. 189 СК України. Відповідно до ч. 1 ст. 189 СК України батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину, у якому визначити розмір та строки виплати. Батьки, по-перше, мають право укласти цей договір, а не зобов'язані це робити і, по-друге, мають право визначити не тільки розмір, а й строки виплати аліментів. Залишається визначити співвідношення цих норм. Можливо, ч. 2 ст. 109 СК України розрахована лише на випадки укладення договору про аліменти разом із розірванням шлюбу, а ст. 189 СК України розрахована на інші ситуації (якщо батьки шлюб не розривають або взагалі шлюб не брали)? Не можна забувати і про те, що СК України містить норму, відповідно до якої подружжя має право визначити в шлюбному договорі свої майнові права та обов'язки як батьків (ч. 2 ст. 93). Ця норма є найбільш широкою за змістом і дає можливість батькам визначати не тільки розмір і строки, а й порядок виплати аліментів на дітей. Немає ніяких заборон щодо укладення шлюбного договору і сплати аліментів на випадок розірвання шлюбу.

Другим різновидом судового порядку розірвання шлюбу є порядок, відповідно до якого розірвання шлюбу здійснюється

за позовом одного з подружжя (ст. 110 СК України). У цьому випадку йдеться про відсутність згоди подружжя щодо цього питання, внаслідок чого розірвання шлюбу здійснюється з ініціативи лише одного з них.

СК України містить чимало нових норм, які регулюють відносини, пов'язані з розірванням шлюбу за позовом одного з подружжя. Відповідно до законодавства, що діяло раніше (ч. 2 ст. 38 КпШС України), порушити справу про розірвання шлюбу під час вагітності жінки та протягом одного року після народження дитини було заборонено тільки чоловіку без згоди жінки. Якщо ж ініціатором розлучення була жінка, то вона мала на це право. Указана норма була спрямована на забезпечення інтересів жінки-матері та дитини.

Чинний СК України суттєво змінює це правило і встановлює, що шлюб не може бути розірвано з ініціативи не тільки чоловіка, а й жінки. Така зміна не здається обґрунтованою. Відповідно до сімейного законодавства чоловік і жінка мають рівні права, але додержання принципу рівності прав та обов'язків учасників сімейних відносин незалежно від статі в цьому випадку виглядає дещо формальним. Не можна не враховувати тієї обставини, що жінка під час вагітності та протягом певного часу після народження дитини перебуває в особливому психічному та фізичному стані й тому потребує підвищеного захисту. Якщо заборона на розірвання шлюбу стосовно чоловіка виглядає зрозумілою (забезпечення спокою дружини під час вагітності та після народження дитини), то щодо жінки вона викликає сумніви.

Однак СК України містить винятки з цього правила:

1) звернення до суду з позовом про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини можливе, якщо один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки кримінального правопорушення, щодо другого з подружжя або дитини (ч. 2 ст. 110 СК України);

2) чоловік та дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини, якщо батьків-

ство зачатої дитини визнане іншою особою (ч. 3 ст. 110 СК України);

3) чоловік і дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу до досягнення дитиною одного року, якщо: а) батьківство щодо неї визнане іншою особою або б) за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено з актового запису про народження дитини (ч. 4 ст. 110 СК України).

Таким чином, позов кожного з подружжя про розірвання шлюбу може бути пред'явлено тільки після спливу одного року після народження дитини.

Якщо перешкод для пред'явлення позову про розірвання шлюбу немає, суд приймає позов та розглядає справу. При цьому він уживає заходів щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства (ст. 111 СК України). Під час розгляду справи суд з'ясовує фактичні взаємини подружжя, причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя (ч. 1 ст. 112 СК України). У літературі зазначалося, що у більшості випадків подружжя сповіщає суд про причини розпаду своїх сімейних стосунків, але якщо воно відмовляється їх розкрити, суд не має права примушувати його до цього. З'ясовуючи всі питання подружнього життя, суд має враховувати, що СК України закріплює правило, відповідно до якого регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників (ч. 4 ст. 7 СК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 112 СК України суд постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення. Таким чином, СК України підставою для розірвання шлюбу встановлює порушення інтересів членів сім'ї, що мають істотне значення. Питання щодо порушення (або непорушення) таких інтересів та ступінь їх значущості для

подружжя або дитини встановлює суд з урахуванням усіх обставин справи.

За СК України *шлюб припиняється з моменту набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу.*

Перелік підстав для припинення шлюбу, визначений СК України, є вичерпним. Тривале проживання окремо, засудження до довічного ув'язнення, встановлення судом режиму окремого проживання, перебування у фактичних шлюбних відносинах з іншою особою – ці та інші можливі обставини не припиняють шлюбу.

Відповідно до ст. 108 СК України за заявою зацікавленої особи розірвання шлюбу, здійснене відповідно до положень ст. 106 СК України, може бути визнане судом фіктивним, якщо буде встановлено, що жінка та чоловік продовжували проживати однією сім'єю і не мали наміру припинити шлюбні відносини. На підставі рішення суду актовий запис про розірвання шлюбу та свідоцтво про розірвання шлюбу анулюються органом ДРАЦС.

Право на звернення до суду з позовом про визнання розірвання шлюбу фіктивним має заінтересована особа. Нею може бути як організація, яка надає житло, так і один із подружжя, якого другий ввів в оману, схиливши до подання спільної заяви про розірвання шлюбу, наче тільки для одержання певного блага, а потім таємно зареєстрував повторний шлюб. Заявникові належить спростувати вищеназвану презумпцію, подавши докази фактичного продовження шлюбних відносин (листи, показання свідків тощо).

Якщо розірвання шлюбу відбулося за рішенням суду, то визнання його фіктивним за ст. 108 СК України не допускається. У такому разі заінтересована особа може захистити свої інтереси лише за допомогою перегляду рішення суду про розірвання шлюбу за нововиявленими обставинами.

Момент припинення шлюбу визначений у ст. 114 СК України залежно від того, ким розривається шлюб. Якщо *шлюб розривається органом ДРАЦС*, шлюб *припиняється у*

день реєстрації розірвання шлюбу. *Якщо шлюб розривається судом, моментом його припинення є день набрання чинності рішенням суду*.

Розірвання шлюбу, здійснене за рішенням суду, має бути зареєстроване в органі ДРАЦС, за заявою колишньої дружини або чоловіка та засвідчене Свідоцтвом про розірвання шлюбу, зразок якого затверджує КМУ.

Хоча юридичним документом, який припиняє шлюб, у цій ситуації є рішення суду, розірвання шлюбу має бути засвідчене відповідним свідоцтвом. Така законодавча лінія є відображенням загальної тенденції, за якою акти цивільного стану мають бути відповідним чином зареєстровані та підтверджені документом єдиної форми.

Отже, *рішення суду про розірвання шлюбу* – це акт, який припиняє шлюбне правовідношення, а *свідоцтво про розірвання шлюбу* – це документ єдиної форми, який засвідчує припинення шлюбу.

СК України значно розширює можливості збереження шлюбу і передбачає спеціальний правовий механізм для поновлення шлюбу після його припинення. Це стосується як випадків розірвання шлюбу, так і припинення його внаслідок оголошення особи померлою або визнання її безвісно відсутньою (ст. 118 СК України).

§ 5. Режим окремого проживання подружжя (сепарація)

Помітною новелою у СК України, поряд з узаконенням фактичних шлюбів, є запровадження права подружжя на встановлення режиму окремого проживання (ст. 119 СК України). Ідея сепарації (від лат. «separatio» – відокремлення, розлучення, розділення) у сімейному праві виникла під час розробки проекту Кодексу. **Сепарація**, або **режим окремого проживання** («відлучення від стола і ложа») є певним випробуванням, перед тим як наважитись розлучитися остаточно та розірвати шлюб.

Такий режим під назвою «сепарація» відомий системам права багатьох країн Європи, наприклад Франції, Швейцарії, Бельгії, Іспанії, Португалії, Данії, Фінляндії, Норвегії, Польщі. Застосовується він також у деяких країнах Південної Америки та окремих штатах США.

Зарубіжна судова практика застосовує інститут сепарації за наявності таких обставин, як хвороба одного із подружжя (наприклад, психічна, коли перебування з такою особою є небезпечним, або безпліддя), відмова одного із подружжя від співжиття, алкоголізм, наркоманія дружини або чоловіка, велика різниця між ними у віці та зумовлені цим розбіжності у поглядах, належність одного із подружжя до різних сект чи субкультур, інших підстав, що призвели до розладу відносин між подружжям.

Інститут сепарації визнається і канонічним правом. Запозичення цього інституту обумовило застосування у судовій практиці для тлумачення зазначеного розладу підстав, окреслених церквою, а саме: чужолозтво (зрада одного з подружжя); реальна загроза життю та здоров'ю одного із подружжя (бійки, знущання, інші ситуації); загроза душі одного із подружжя чи їхніх дітей (наприклад, перебування іншого з подружжя у секті, примушування ним інших членів сім'ї до цього); небезпека для спільних дітей (наприклад, знущання над ними, примушування їх до бродяжництва, безвідповідальне ставлення до них) тощо.

За національним законодавством інститути окремого проживання та розірвання шлюбу мають самостійний характер, оскільки рішення про розірвання шлюбу суд приймає, якщо його подальше збереження суперечить істотним інтересам одного з подружжя чи їхніх дітей, а підставою для встановлення режиму окремого проживання є, згідно зі ст. 119 СК України, неможливість чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно. За відсутності взаємної згоди подружжя на встановлення сепарації волевиявлення одного з них має бути обґрунтованим. Наприклад, перебування одного із подружжя у тривалому відрядженні, на заробітках, його навчання в іншому насе-

леному пункті не може слугувати обґрунтуванням вимоги про застосування судом цього інституту.

Інститут сепарації є юридичним закріпленням одного з проявів права кожного з подружжя на особисту свободу. Дружина, чоловік мають право вибору щодо місця проживання і в результаті можуть жити окремо без встановлення режиму окремого проживання. Отже, кожен з подружжя може беззастережно змінити своє місце проживання, не підтримувати жодних зв'язків зі своїм чоловіком чи дружиною. Тобто фактична сепарація може відбутися тоді, як тільки цього побажає хтось із подружжя, але коли ж йдеться про юридичне її оформлення, то тут волі лише одного з подружжя може бути замало.

Оскільки режим окремого проживання породжує досить серйозні правові наслідки, позивач має подати до суду відповідне обґрунтування своєї вимоги.

У ст. 119 СК України зазначено, що у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно, за заявою подружжя або позовом одного з них суд може постановити рішення про встановлення для них режиму окремого проживання. Таким чином, *необхідно подати спільну з дружиною заяву* (а у разі її відмови – позов до суду) *про встановлення режиму окремого проживання.*

Щодо правових наслідків встановлення судом такого режиму, то, перш за все, слід звернути увагу на зміни майнового характеру. Так, під час окремого проживання, відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 120 СК України, *припиняється режим спільної сумісної власності подружжя* – майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком під час окремого проживання, не буде вважатися набутим у шлюбі, тобто буде роздільним. Отже, якщо сподівання на покращення стосунків виявляться марними, то у подальшому розлученні все майно, набуте чоловіком і дружиною під час окремого проживання, не підлягатиме розподілу, оскільки вважатиметься їхньою особистою приватною власністю. Щоправда, подружжя, за взаємним бажанням, може замінити згадане положення СК України щодо майна, набутого

під час окремого проживання, шляхом укладення шлюбного договору, адже у ч. 1 ст. 120 СК України міститься вказівка на те, що встановлення режиму окремого проживання не припиняє прав та обов'язків подружжя, які встановлені шлюбним договором. Таким чином, подружжя може одночасно звернутися до суду із заявою про встановлення режиму окремого проживання і до нотаріуса – з проханням посвідчити шлюбний договір, в якому будуть встановлені правила правового режиму набутого ними у майбутньому майна (наприклад, у договорі можна зазначити, що певні речі, які сторони набудуть за період окремого проживання, становитимуть все ж таки їх спільну сумісну власність).

Зміни в особистих стосунках подружжя, передбачені п. 2 ч. 2 ст. 120 СК України, полягають у тому, що *дитина, народжена дружиною через десять місяців після встановлення режиму окремого проживання, не вважатиметься такою, що походить від її чоловіка.* Щодо інших особистих прав та обов'язків подружжя у період окремого проживання, то вони, згідно з ч. 1 ст. 120 СК України, залишаються незмінними.

Встановлення режиму окремого проживання не означає, що один із подружжя має виїхати з помешкання, у якому вони спільно проживали, або має відбутися його поділ. Режим окремого проживання може бути встановлено щодо подружжя, яке займає однокімнатну квартиру, і за умови, що ніхто з них не має наміру виселитися з неї.

Оскільки ст. 119 СК України не встановлює конкретні строки тривалості режиму окремого проживання, право вибору строку дії такого режиму належить позивачу з урахуванням думки відповідача. Суд може встановити режим окремого проживання без обмеження строку або обмежити його певним терміном. Для припинення встановленого судом зазначеного режиму потрібна взаємна згода подружжя, що підтверджується поновленням сімейних відносин або їх припиненням за їхньою заявою рішенням суду.

Відповідно до українського законодавства стан сепарації не вимагає державної реєстрації.

Не виключено, що на пред'явлення позову про встановлення режиму окремого проживання може бути подано зустрічний позов про розірвання шлюбу, стягнення аліментів на утримання дитини або одного з подружжя або інші вимоги, пов'язані з наслідками встановлення режиму окремого проживання.

Щодо правових наслідків встановлення режиму окремого проживання слід зазначити, що, згідно з імперативною вказівкою ст. 120 СК України, права та обов'язки подружжя не припиняються (як до встановлення цього режиму, так і ті, що виникли за шлюбним договором). Сепарація не є видом припинення шлюбу. Норми про неї включені до глави 11 «Припинення шлюбу» СК України лише за спорідненістю з інститутом його розірвання. Сепарація не звільняє від збереження подружньої вірності, її встановлення не дає права на укладення іншого шлюбу.

Отже, *правовими наслідками встановлення режиму окремого проживання є:*

1) майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважається набутим у шлюбі (тобто на нього не поширюється режим спільності);

2) дитина, народжена дружиною *десять місяців* потому не вважається такою, що походить від її чоловіка.

Режим окремого проживання не припиняє шлюбу, а отже, не дає права на реєстрацію шлюбу з іншою особою. Режим окремого проживання не стосується тих прав та обов'язків, які виникли до його встановлення.

Встановлення режиму окремого проживання не припиняє права спільної сумісної власності подружжя на майно, яке було набуте до цього. А це значить, що для розпоряджання цим майном одним із подружжя згода другого із подружжя у випадках, встановлених у ст. 65 СК України, є обов'язковою.

Режим окремого проживання не є перешкодою для виникнення в одного із подружжя права на утримання. Але та обставина, що подружжя у шлюбних відносинах перебувало нетривалий час, зокрема у зв'язку із сепарацією, може, відповід-

но до ч. 1 ст. 83 СК України, бути підставою для позбавлення одного з них права на утримання.

Режим окремого проживання не є підставою для припинення дії шлюбного договору. Водночас зацікавлена сторона може вимагати внесення до шлюбного договору змін, обумовлених сепарацією.

Основний сенс режиму окремого проживання полягає у паралізації дії двох презумпцій: презумпції спільної сумісної власності на майно, придбаного у шлюбі, та презумпції батьківства. Тому майно, набуте дружиною та чоловіком після встановлення сепарації, вважається особистою приватною власністю кожного з них. Щоправда, спір між ними може виникнути відносно часу його придбання, у зв'язку з чим відповідні документи слід зберігати. Після встановлення сепарації презумпція батьківства також триває ще десять місяців. Дитина, зачата після цього, не вважається такою, що походить від батьків, які перебувають у шлюбі. Батьківство щодо неї буде визначатися відповідно до ст. 125 СК України. Якщо дружина завагітніла після закінчення дії презумпції батьківства свого чоловіка, вона не має права на аліменти за ст. 84 СК України.

Режим окремого проживання припиняється у разі поновлення сімейних відносин або за рішенням суду на підставі заяви одного з подружжя.

§ 6. Визнання шлюбу недійсним

Недійсність шлюбу – це правова санкція, яка застосовується до подружжя внаслідок порушення ними встановлених законом умов укладення шлюбу і яка передбачає втрату таким шлюбом правової сили.

Для визнання шлюбу недійсним необхідна наявність вади волі сторін під час його реєстрації. Під вадою волі в сімейному праві розуміють відсутність добровільної згоди на одруження, реєстрація шлюбу під примусом, під впливом обману,

омани внаслідок неможливості через свій стан у момент укладення шлюбу усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Укладення шлюбу під примусом можливе тоді, коли згода на укладення була виражена однією зі сторін під впливом фізичного та психічного насильства чи під загрозою його застосування. Причому примушення до одруження може виходити від одного з майбутнього подружжя чи від третіх осіб, що діють в його чи у своїх власних інтересах.

Обман – це навмисне введення в оману особи, що одружується. Прикладом обману може слугувати не тільки повідомлення майбутньому чоловіку чи дружині свідомо хибних відомостей, а й свідоме замовчування деяких фактів, що мають істотне значення для укладення шлюбу.

Омана – це помилкове уявлення особи, що одружується, щодо певних обставин укладення шлюбу. Омана може сформуватися під впливом різних причин, можливо, навіть таких, що не залежать від майбутнього чоловіка і дружини чи дій третіх осіб. Помилкове уявлення особи, введеної в оману, може виникати як щодо особистості іншого з подружжя, так і щодо юридичної значущості укладення шлюбу.

Перелік підстав недійсності шлюбу визначений у законодавстві та має *вичерпний характер*. СК України поділяє всі шлюби, укладені з порушенням вимог закону, на три категорії.

Перша категорія – це так звані *абсолютно недійсні шлюби*. До цієї категорії відносять шлюби, які порушують три засади шлюбу: одношлюбність (шлюб, зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі (ст. 25 СК України)), дієздатність осіб, які бажають укласти шлюб (шлюб, зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною − ст. 24 СК України) і відсутність між ними близького споріднення (шлюб, зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою − ст. 26 СК України).

Такий шлюб не потребує визнання його недійсним у судовому порядку із наведенням якихось доказів, тому орган ДРАЦС зобов'язаний анулювати актовий запис про такий

шлюб лише за заявою заінтересованої особи. Якщо ж шлюб зареєстровано з особою, яка вже перебуває у шлюбі, то в разі припинення попереднього шлюбу до анулювання актового запису щодо повторного шлюбу повторний шлюб стає дійсним з моменту припинення попереднього шлюбу. Актовий запис про шлюб анулюється незалежно від смерті осіб, з якими було зареєстровано шлюб, а також розірвання цього шлюбу.

Друга категорія – шлюби, які *визнаються судом недійсними* на тій підставі, що є *фіктивними* (якщо їх укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя), або *шлюб було зареєстровано без вільної взаємної згоди жінки чи чоловіка* (згода особи не вважається вільною, зокрема, тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розладом, перебувала у стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, у результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства − ст. 24 СК України). Для визнання в таких випадках шлюбу недійсним необхідно подати відповідні докази, як то документальне підтвердження постійно окремого проживання, пояснення свідків, довідки медично-лікувальних установ про стан психічного здоров'я одного з подружжя, висновки експертів тощо. Шлюб не може бути визнаний недійсним лише в тому разі, якщо на момент розгляду справи судом відпали ті обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

Третя категорія – шлюби, які *можуть бути визнані судом недійсними за наявності визначених законодавством порушень, а саме*:

– якщо він зареєстрований між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною без права, наданого на це попереднім рішенням суду (ст. 26 СК України);

– якщо він зареєстрований між двоюрідними братом та сестрою; між тіткою, дядьком, племінником та племінницею (ст. 26 СК України);

– якщо він зареєстрований з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків (ст. 30 СК України);

– якщо він зареєстрований з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було надано право на шлюб (ст. 22 СК України).

У таких випадках важлива роль належить власне судові, оскільки він наділений правом самостійно визначити, чи визнати шлюб недійсним або відмовити в задоволенні позовних вимог. При цьому, вирішуючи справу, суд повинен взяти до уваги, наскільки таким шлюбом порушено права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення. У будь-якому разі шлюб за наявності зазначених підстав не може бути визнаний недійсним, якщо в пари усиновлювач – усиновитель, двоюрідний брат – двоюрідна сестра, тітка/дядько – племінник/племінниця є вагітною дружина або є дитина. Для подружжя ж, один з яких на момент укладання шлюбу не досяг шлюбного віку, рятівною є ще й умова досягнення таким подружжям шлюбного віку або надання йому права на шлюб.

На позов про визнання шлюбу недійсним не поширюється строк позовної давності. Отже, ці позови можуть подаватися до суду у будь-який час упродовж існування «шлюбу». Не є перешкодою для визнання шлюбу недійсним його розірвання, смерть дружини або чоловіка. Якщо ж шлюб розірвано за рішенням суду, позов про визнання його недійсним може бути пред'явлено лише після скасування рішення суду про розірвання шлюбу, тобто якщо судом винесено рішення про розірвання шлюбу, позов про визнання цього шлюбу недійсним підлягає розгляду лише у разі скасування вказаного рішення, оскільки, приймаючи його, суд виходив з факту дійсності шлюбу.

Наприклад, чоловік і жінка прожили 20 років у шлюбі, потім розірвали його і розділили майно. Через два роки чоловік довідався, що його колишня дружина вступила з ним до шлю-

бу, не розірвавши попереднього, а значить, знаходилась з ним у недійсному шлюбі, отже перед тим, як пред'явити позов про визнання його шлюбу з колишньою дружиною недійсним, підлягає скасуванню в порядку нагляду рішення суду про розлучення і розподіл майна.

Загальний *правовий наслідок визнання шлюбу недійсним* полягає в тому, що шлюб вважається таким, що ніколи не існував, а особи, що його уклали, вважаються такими, що раніше не перебували в шлюбі. У подружжя не виникає жодних особистих та майнових прав, що випливають із шлюбу (ст. 45 СК України). Так, не виникає права мати спільне прізвище, права на аліменти, права на частину спільного майна тощо. Зокрема, якщо особа одержувала аліменти від того, з ким була в недійсному шлюбі, сума сплачених аліментів вважається такою, що одержана без достатніх підстав, і підлягає поверненню відповідно до ЦК України, але не більш як за останні *три роки* (ч. 3); особа, яка поселилася у житлове приміщення, не набула права на проживання в ньому і може бути виселена (ч. 4); особа, яка змінила прізвище у зв'язку з реєстрацією недійсного шлюбу, вважається такою, що іменується ним без достатньої правової підстави (ч. 5). До майна, придбаного спільно особами, шлюб яких визнано недійсним, застосовуються не норми сімейного законодавства про спільну сумісну власність, а норми ЦК України про часткову власність.

Але негативні наслідки застосовуються лише до особи, яка знала про перешкоди до реєстрації шлюбу і приховала їх від другої сторони і (або) від органу ДРАЦС (ч. 6 ст. 45 СК України).

Визнання шлюбу недійсним тягне за собою недійсність шлюбного договору, якщо він був укладений такими особами. Такий договір стає недійсним із моменту його укладення автоматично. Це пояснюється правовою природою шлюбного договору, який не може існувати без шлюбу.

Винятки із загального правила про правові наслідки недійсності шлюбу передбачені ст. 46 СК України та стосуються

добросовісного чоловіка чи дружини. Добросовісним чоловіком або дружиною є та особа, що не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу (про недієздатність або про недосягнення іншим шлюбного віку тощо). Добросовісність чоловіка чи дружини встановлюється в судовому порядку.

Відповідно до ст. 46 СК України добросовісна особа (чоловік чи жінка) має право: на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя; на проживання в житловому приміщенні, в яке вона поселилася у зв'язку з недійсним шлюбом; на аліменти відповідно до закону (статті 75, 84, 86 та 88 СК України); на прізвище, яке вона обрала при реєстрації шлюбу.

Визнання шлюбу недійсним не впливає на права дітей, народжених у такому шлюбі (ст. 47 СК України). Отже, батьком дитини визнається чоловік матері, а діти, народжені в такому шлюбі, перебувають у встановленій спорідненості з обома батьками.

Від визнання шлюбу недійсним слід відрізняти «*неукладений шлюб*». Неукладеним вважається такий шлюб, який зареєстрований за відсутності нареченої і (або) нареченого, чи зареєстрований за підробленими документами або за документами, що не належать нареченому або нареченій.

Анулювання запису про такий шлюб в органі ДРАЦС проводиться за рішенням суду за заявою заінтересованої особи, а також за заявою прокурора. Неукладений шлюб не породжує жодних прав та обов'язків.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть ознаки шлюбу, передбачені СК України.

2. Які умови укладення шлюбу передбачені чинним законодавством України?

3. За наявності яких обставин державна реєстрація укладення шлюбу є неможливою і неправомірною?

4. Яким документом посвідчується державна реєстрація шлюбу?

5. Якими державними органами може здійснюватися розірвання шлюбу?

6. Назвіть підстави для розірвання шлюбу за позовом одного з подружжя.

7. Який державний орган може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання?

8. Які правові наслідки встановлення режиму окремого проживання?

9. Назвіть підстави визнання шлюбу недійсним.

Глава 3

ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ

§ 1. Особисті немайнові права та обов'язки подружжя

Реєстрація шлюбу породжує виникнення різноманітних за своїм змістом особистих прав та обов'язків подружжя. Оскільки відносини між подружжям мають, насамперед, глибоко особистий характер, то і правовому регулюванню особистих немайнових відносин у сімейному праві надається особливе значення. Суспільні зв'язки, що складаються в сім'ї, є глибоко особистими, багато в чому інтимними і ґрунтуються на почуттях любові та взаємної прихильності. У СК України, порівняно з КпШС України, збільшено кількість норм, які регулюють особисті немайнові відносини подружжя. Проте велика кількість особистих відносин між подружжям залишається поза сферою правового регулювання. У силу своєї делікатності та інтимності вони не піддаються зовнішньому впливу, що вказує на їх особливий характер.

Як зазначено в ч. 3 ст. 7 СК України, особисті немайнові відносини подружжя регулюються лише в тій частині, у якій це є допустимим і можливим з урахуванням інтересів їх учасників та інтересів суспільства. Регулювання особистих немайнових відносин назване як одне із завдань, що стоять перед СК України. Згідно зі ст. 1 СК України метою регулювання особистих немайнових відносин є зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб; побудова сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки у повсякденному житті.

Характерним для особистих немайнових прав, у тому числі й для особистих немайнових прав подружжя, є те, що вони не мають економічного змісту. Іншими словами, вони не мо-

жуть бути оцінені в грошовому еквіваленті, їх здійснення не супроводжується майновим еквівалентом з боку іншого подружжя. Ці права належать кожному з подружжя незалежно від його особистого майнового стану.

Особисті немайнові права пов'язані з особою і є невід'ємними від неї, їх неможливо продати, подарувати, передати будь-яким іншим чином.

Водночас особисті немайнові права подружжя мають певні **особливості** порівняно з особистими немайновими правами, що складають предмет цивільно-правового регулювання.

По-перше, особисті немайнові права подружжя виникають не від народження, а у зв'язку зі вступом у шлюб, зареєстрований в установленому порядку. Вони діють лише в сімейних відносинах.

По-друге, особисті немайнові права подружжя є не абсолютними, як у цивільному праві, а відносними. Вони можуть бути порушені не будь-ким, а лише іншим із подружжя. Тому особистим правам одного із подружжя протистоїть обов'язок іншого з подружжя не перешкоджати їх здійсненню, не порушувати їх.

По-третє, особисті немайнові права подружжя є визначальними в сімейних правовідносинах. Саме з цих прав виникають усі інші права подружжя. В їх основі лежать одвічні духовні цінності, без яких неможливо створити міцну, щасливу сім'ю.

По-четверте, здійснення особистих немайнових прав одним із подружжя можливе не тільки за умови погодження своїх дій з іншим із подружжя, а й з урахуванням інтересів сім'ї загалом (дітей, батьків, інших її членів).

По-п'яте, припинення особистих немайнових прав відбувається разом із припиненням шлюбу. Припинення шлюбу може відбутись не тільки з настанням смерті одного з подружжя, а й з інших підстав. Тому особисті немайнові права подружжя на відміну від особистих немайнових прав інших громадян припиняються як природним шляхом, так і з волі учасників шлюбних відносин шляхом розірвання шлюбу.

Підсумовуючи викладене, можна дати таке визначення поняття **особистих немайнових правовідносин з участю подружжя:** це – *врегульовані нормами сімейного права відносини з приводу особистих немайнових благ та інтересів осіб, що перебувають у шлюбі*.

В основі особистих немайнових правовідносин подружжя лежить правовий статус кожного з подружжя. Під **правовим статусом подружжя** розуміється *забезпечена законом можливість набуття та реалізації особистих і майнових прав подружжя з метою зміцнення сім'ї, виховання дітей і досягнення особистого щастя*.

Особисті немайнові права становлять лише частину правового статусу подружжя, але ця частина має суттєве значення, бо є фундаментом для створення міцної сім'ї.

Зміст правового статусу подружжя розкривається в нормах, що визначають конкретні права й обов'язки. Чинний закон дає можливість розрізняти особистий і майновий правовий статус подружжя. **Особистий правовий статус** – це особисті немайнові права і обов'язки подружжя.

До особистих немайнових прав подружжя СК України відносить ті, які є найбільш важливими та на які можна впливати нормами сімейного права:

1. Материнство та батьківство. Дружина має право на материнство, чоловік має право на батьківство (ст. 49, 50 СК України).

Небажання чоловіка мати дитину або нездатність його до зачаття дитини, відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження можуть бути причинами розірвання шлюбу.

Позбавлення жінки можливості народити дитину (репродуктивної функції) або можливості чоловіка здійснення репродуктивної функції у зв'язку з виконанням нею (ним) конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо неї (нього) є підставою для відшкодування завданої їй моральної шкоди.

Вагітній дружині мають бути створені в сім'ї умови для збереження її здоров'я та народження здорової дитини.

Дружині-матері мають бути створені в сім'ї умови для поєднання материнства зі здійсненням нею інших прав та обов'язків.

2. Право на повагу до своєї індивідуальності. Дружина та чоловік мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань (ст. 51 СК України).

3. Право на духовний розвиток. Дружина та чоловік мають рівне право на фізичний та духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку (ст. 52 СК України).

4. Право на зміну прізвища. Якщо під час реєстрації шлюбу дружина, чоловік зберегли дошлюбні прізвища, вони мають право подати до державного органу реєстрації актів цивільного стану, який зареєстрував їхній шлюб, заяву про обрання прізвища одного з них як їхнього спільного прізвища або про приєднання до свого прізвища прізвища другого з подружжя (ст. 53 СК України).

У разі зміни прізвища орган ДРАЦС видає нове свідоцтво про шлюб.

5. Право на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї. Дружина, чоловік мають право розподілити між собою обов'язки в сім'ї. Дружина, чоловік повинні утверджувати повагу до будь-якої праці, яка робиться в інтересах сім'ї. Усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. Дружина, чоловік мають право противитися відстороненню їх від вирішення питань життя сім'ї. Вважається, що дії одного з подружжя стосовно життя сім'ї вчинені за згодою другого з подружжя (ст. 54 СК України).

Ці права виникають із закріпленого у ст. 51 Конституції України принципу рівності прав та обов'язків подружжя. Деякі з цих положень є нормами-деклараціями. Так, дружина, чоловік мають право розподілити між собою обов'язки в сім'ї. Це не

означає, що вони повинні виконувати рівні обов'язки. Дружина, чоловік мають розподіляти свої обов'язки за взаємною згодою.

Водночас якщо один із подружжя не згодний з розподілом обов'язків у сім'ї, другий з подружжя не може примусити його до виконання якихось сімейних обов'язків, за винятком обов'язків, пов'язаних з вихованням дітей та сплатою аліментів. Якщо один із подружжя не виконує своїх обов'язків з виховання дитини, він може бути позбавлений батьківських прав. Інші ж питання розподілу обов'язків подружжя в сім'ї не можуть вирішуватися у примусовому порядку. Отже, в інших випадках розподіл обов'язків не забезпечений правовою санкцією.

Також не забезпечене правовою санкцією положення, згідно з яким дружина, чоловік повинні утверджувати повагу до будь-якої праці, яка виконується в інтересах сім'ї. Повага – це моральна категорія. Домогтися поваги правовими засобами неможливо. Правові норми можуть лише сприяти становленню, розвитку та збереженню між подружжям поважного ставлення до праці, яка виконується в інтересах сім'ї.

Якщо дружина і чоловік не досягнуть взаємної згоди з питання про розподіл обов'язків у сім'ї або не будуть утверджувати повагу до будь-якої праці, що виконується в інтересах сім'ї, це може бути підставою для розірвання шлюбу.

Усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. Подружнє життя не зводиться лише до особистої сфери, воно поширюється і на майнові відносини. Питання, пов'язані з особистими відносинами подружжя, не можуть вирішуватись у примусовому порядку. Важливе значення для регулювання відносин між подружжям має встановлена законодавством презумпція згоди одного з подружжя на здійснення другим з подружжя дій стосовно життя сім'ї. Ця презумпція виходить з припущення про єдність інтересів подружжя. Вона має велике значення для укладання подружжям угод щодо майна, яке є об'єктом права їхньої спільної сумісної власності.

Обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю. Дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову

сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги. Чоловік зобов'язаний утверджувати в сім'ї повагу до матері. Дружина зобов'язана утверджувати в сім'ї повагу до батька (ст. 55 СК України).

Дружина та чоловік відповідальні один перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній. Дружина та чоловік зобов'язані спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї.

Вирішення протиріч усередині сім'ї, які пов'язані з веденням домашнього господарства і вихованням дітей, значною мірою залежить від суб'єктивних факторів, і перш за все – від свідомості членів сім'ї. Там, де чоловік знаходить час, щоб полегшити домашню працю дружини, розходжень і розбіжностей немає.

Немає непорозуміння між чоловіком і дружиною і тоді, коли дружина бере на себе подвійний тягар: працю на виробництві і домашнє господарство. Але тут криється інша небезпека для дружини – перенапруження. У зв'язку з цим решта членів сім'ї мають взяти на себе частину обов'язків жінки-матері, жінки-дружини з ведення домашнього господарства. Ними можуть бути: чоловік, батьки, діти.

Іноді в сім'ях надто покладаються на обов'язок. Деякі жінки, чоловіки, які одружилися, вважають, що тепер можна покластися на закон і особливо не тривожитися про свої взаємовідносини.

Уміння жити в злагоді не виникає само по собі, його треба виховувати, спираючись на розумний підхід один до одного і на взаємопорозуміння, а це значить уміти не тільки бачити, що відбувається зараз в душі близької людини, але й передбачити, який напрям приймуть його думки через деякий час по тому, які виникнуть побажання. Крім подружньої необхідності, сім'я задовольняє також необхідність у спілкуванні батьків з дітьми.

Щоб цього не сталося, в сім'ї необхідно уміти своєчасно попросити вибачення за свою негативну поведінку відносно

один одного, уміти прощати помилки другого, своєчасно змінити свою негативну поведінку в сім'ї, сказати хороші слова і та ін.

Якщо подружжя не віддає на волю стихії свої взаємовідносини, а своєчасно вирішує негаразди, непорозуміння і розбіжності, то в такому випадку суперечності не тільки не послаблять шлюб і сім'ю, а навпаки, підсилять їх стійкість і благополуччя.

6. Право на особисту свободу та недоторканність. Проблема особистих немайнових прав фізичної особи є однією з найважливіших у цивілістиці. Незалежно від статі кожна особа у правовій державі має відчувати свою соціальну захищеність. Повага до особистості є в такому суспільстві нормою повсякденного життя. Дружина та чоловік мають право на вільний вибір місця свого проживання (ст. 56 СК України).

У системі особистих немайнових прав важливе місце належить правам на свободу і особисту недоторканність. На універсальності цих прав і їхньому природному характері наголошується у міжнародно-правових документах, визнаних усіма цивілізованими державами світу. Зокрема, у ст. 3 Загальної Декларації прав людини зазначено, що кожна людина має право на життя, на свободу та особисту недоторканність. При цьому Декларація виходила не лише з того, що ніхто не може бути підданий свавільному арешту, затриманню чи вигнанню. Свобода, проголошувана Декларацією, виражається у найрізноманітніших формах. Так, ст. 4 закріплює свободу від рабства: ніхто не повинен утримуватися в рабстві або підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх формах; у ст. 5 записано, що «ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, ставлення чи покарання».

Подальшого розвитку ці міжнародно-правові норми набули в Пакті про економічні, соціальні та культурні права та в Пакті про громадянські і політичні права, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 р. У ст. 9 Пакту про

громадянські та політичні права закріплено: «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути підданий свавільному арешту чи утриманню під вартою. Ніхто не повинен бути позбавлений волі інакше, як на таких підставах і відповідно до такої процедури, які встановлені законом».

Положення міжнародно-правових актів повною мірою відображені в Основному Законі України. Так, у ст. 3 Конституції України записано: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», а у ст. 29 Конституції України наголошується, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Право на свободу належить кожній людині від народження і є одним із соціальних благ, яке не лише створює умови, необхідні для всебічного задоволення потреб особи, а й забезпечує демократичний розвиток суспільства. Свобода визнається як здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів та мети. Більшість авторів одностайно схиляються до того, що свобода – це можливість безперешкодно, незалежно від кого-небудь (вільно) розпоряджатися собою, розпоряджатися своїми діями і вчинками, своїм часом. Право на свободу означає відповідну міру можливого і юридично дозволеного поводження громадянина розпоряджатися собою, своїми вчинками і часом. Як і будь-яке інше суб'єктивне право, право на свободу не існує поза обмеженнями. Однак останні можуть установлюватися лише законом і порядком, ним таки передбаченим. При цьому здійснення права на свободу не повинно порушувати прав і свобод інших осіб.

Про свободу можна говорити як тоді, коли людина обирає собі мету і засоби її досягнення, так і тоді, коли вона погоджується, змиряється із ситуацією, що склалася.

Право на свободу стосується всіх сфер життя людини, а не тільки сфери її приватного життя. Цивільно-правовий аспект свободи пов'язується з дієздатністю фізичної особи.

Носієм цілковитої свободи є особа, яка досягла повноліття (18 років) або яка взяла шлюб.

Кожна свобода має свою межу, унеможливлюючи перетворення її на свавілля. Закріплена в законі межа свободи, яка є рівною для всіх, може бути звужена для певних осіб, що визнаються за загальним правилом як наслідок учинення ними протиправної поведінки.

Фізична особа може бути цілком позбавлена свободи, якщо вона в судовому порядку визнана недієздатною.

За Конституцією України право на свободу поєднано з правом на особисту недоторканність (ст. 29), однак воно не зводиться лише до цього, оскільки особиста недоторканність включає фізичну і психічну недоторканність. «Недоторканність» трактується як гарантія від будь-яких посягань з боку будь-кого. Виходячи з цього, можна дійти висновку, що головний аспект права особи на недоторканність полягає в абсолютному обов'язку кожного з подружжя не завдавати іншому фізичного болю, не обмежувати його свободи. Право на фізичну та психічну недоторканність регулюється також Основами законодавства України про охорону здоров'я громадян. Фізична недоторканність означає автономне вирішення питань про користування і розпорядження своїм тілом, відділеними від організму органами, тканинами. Психічна недоторканність – вільне здійснення вчинків відповідно до своєї свідомості і волі.

Право на особисту недоторканність в об'єктивному розумінні – це сукупність цивільно-правових норм, що передбачають неприпустимість будь-якого замаху на особу, за винятком випадків, передбачених законом. Прояви замаху на особисту недоторканність можуть бути найрізноманітнішими. Порушення фізичної (тілесної) недоторканності може полягати в небажаному контакті (нанесення побоїв, поштовхів, насильницькі дії сексуального характеру), у впровадженні в організм (уведення зонда для примусового годування), у недотриманні встановлених правил проведення особистого обшуку, судово-медичної і судово-психіатричної експертизи, одержанні зразків для порівняльного

дослідження. Отже, порушення тілесної недоторканності може і не бути пов'язане з обмеженням особистої волі чи погіршенням стану здоров'я людини. Порушення психічної недоторканності може відбуватися в примусовому нефізичному впливі, як правило, на волю і свідомість людини шляхом погрози, гіпнозу, використання спеціальних препаратів.

Особиста недоторканність людини може бути порушена в результаті застосування до неї насильства. Зростання насильства щодо жінок є однією із гострих проблем сьогодення. На жаль, така ситуація актуальна для всіх країн світу. Насильство над жінками – це будь-який, здійснений на основі статевої ознаки, акт, що спричиняє або може зашкодити фізичному, психічному, статевому здоров'ю жінки, а також погрози здійснення таких актів. Термін «насильство» набув останнім часом широкого тлумачення. До нього відносять фізичне, психологічне, статеве насильство в сім'ї і суспільстві загалом, а також примусовий аборт, погрози та ін. Насильство щодо жінок є одним з ключових соціальних механізмів, за якими жінки опиняються у залежному становищі.

У ст. 2 вищезгаданої Декларації зазначається, що насильство щодо жінок охоплює такі випадки (але не обмежується ними):

а) фізичне, статеве і психологічне насильство в сім'ї, включаючи нанесення побоїв, насильство, пов'язане з приданим, зґвалтування дружини чоловіком, ушкодження жіночих статевих органів та інші традиційні види практики, що завдають ушкоджень жінкам, позашлюбне насильство і насильство, пов'язане з експлуатацією;

б) фізичне, статеве і психологічне насильство, яке трапляється в суспільстві загалом, включаючи зґвалтування, статеве домагання і залякування на роботі, у навчальних закладах і в інших місцях, торгівлю жінками і примушення до заняття проституцією;

в) фізичне, статеве і психологічне насильство з боку чи при потуранні держави, де б воно не здійснювалося.

При цьому не слід забувати, що з різних причин жінки, насамперед жертви сексуальних домагань, а також жінки, що постраждали від насильства в сім'ї, не завжди звертаються по допомогу до ОВС.

Якщо така форма насильства, як торгівля людьми, є кричущою і викликає суспільний осуд, то насильство в сім'ї – явище більш приховане, масштаби якого часто не усвідомлюються ані жертвами, ані представниками влади та органів охорони порядку, ані суспільством. Але саме насильство в сім'ї породжує низку негативних суспільних явищ і нестабільність у державі в цілому. На жаль, відома приказка «Мій будинок – моя фортеця» нині видає бажане за дійсне. Домашнє насильство поширене в усьому світі. Про криміналізацію сімейних стосунків свідчить розширення форм насильства в сім'ї – фізичне, сексуальне, погрози вбивством, завдання тілесних ушкоджень, примушування вживати наркотики, алкоголь, доведення до самогубства тощо. Найбільш поширеною формою насильства в сім'ї є рукоприкладство. На сьогодні дуже серйозно стоїть проблема впливу насильства на психічне здоров'я жертви. Жінки, які піддаються жорстокому ставленню в сім'ї, частіше скаржаться на відчуття страху, депресії і фізичну слабкість, ніж жінки, які живуть у нормальних умовах.

В Україні недоторканність особи в основному гарантується насамперед нормами кримінального права. Разом із тим важливо наголосити, що в Україні боротьбі з насильством у сім'ї приділяється значна увага. Так, 15 листопада 2001 р. прийнято Закон «Про попередження насильства в сім'ї», який передбачає спеціальні заходи запобігання насильству в сім'ї, а саме: на службу дільничних інспекторів міліції та кримінальну міліцію у справах дітей покладено право виносити захисний припис, згідно з яким, особа, яка вчинила насильство в сім'ї, обмежується у праві спілкування, у праві вести телефонні розмови тощо з жертвою насильства на термін до 30 діб з дня погодження захисного припису з прокурором. У багатьох містах країни створені й активно діють кризові центри для жінок, які

піддалися насильству в сім'ї, центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

Усна заява викладається заявником і записується посадовою особою відповідного органу, а письмова надсилається поштою або подається особисто, або передається через іншу особу.

У заяві зазначається прізвище, ім'я та по батькові, місце проживання постраждалого від насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства, а також міститься інформація про те, ким вчинено насильство в сім'ї, час і місце його вчинення, умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування, інші обставини вчинення насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення.

Відомості про особисте життя та інша інформація, що міститься в заяві, не підлягають розголошенню.

Заява одразу після надходження до Міністерства молоді і спорту України, управління або відділу у справах сім'ї та молоді відповідної місцевої держадміністрації реєструється в журналі обліку заяв про вчинення насильства в сім'ї, а після надходження до служби дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах дітей ОВС – у книзі обліку заяв про злочини та пригоди.

Відмова у прийнятті та розгляді заяви не допускається.

Органи розглядають заяву не більше ніж протягом *трьох днів*. Якщо виникає потреба у перевірці викладених у заяві фактів та з'ясуванні додаткових обставин, заява розглядається не більше ніж протягом *семи календарних днів*.

У разі коли заява стосується неповнолітнього чи недієздатного члена сім'ї, відповідна інформація подається службі у справах дітей та органу опіки і піклування.

Про отримання заяви, в якій міститься повідомлення про існування загрози життю і здоров'ю особи, негайно інформується відповідний ОВС для вжиття заходів до припинення насильства або дій членів сім'ї, спрямованих на виконання реальної загрози його вчинення.

Управління або відділ у справах сім'ї та молоді відповідної місцевої держадміністрації організовує надання постраждалим від насильства в сім'ї та членам сім'ї, стосовно яких існує реальна його загроза, психологічних, юридичних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, інформаційних та інших послуг, якими вони можуть скористатися через мережу центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та їх спеціалізованих служб, а у разі потреби направляють їх до спеціалізованих установ для постраждалих від насильства в сім'ї (кризові центри, притулки, центри медико-соціальної реабілітації).

8. Право на припинення шлюбних відносин. Подружжя має право на припинення шлюбних відносин. Йдеться про свободу в особливій сфері – особисту свободу, яка, по суті, не обмежена конкретними правовими нормами. Примушування до припинення шлюбних відносин або до їх збереження, у тому числі примушування до статевого зв'язку за допомогою фізичного або психічного насильства, є порушенням права дружини, чоловіка на особисту свободу і може мати наслідки, встановлені законом (ч. 4 ст. 56 СК України). Особисті немайнові права подружжя не вичерпуються лише правами, зазначеними у главі 6 СК України. До особистих немайнових прав належать також інші права подружжя, передбачені сімейним законодавством. Це, перш за все, право на поновлення шлюбу після його розірвання (ст. 117 СК України), права, пов'язані з визначенням походження дитини при штучному запліднені та імплантації зародка (статті 123, 124 СК України) та усиновленням (ст. 220 СК України).

До сих пір йшлося про особисті немайнові права подружжя. Аналогічними за змістом є їхні обов'язки немайнового характеру. Вони полягають у тому, що кожен з подружжя зобов'язаний не заважати іншому з подружжя здійснювати права на материнство, батьківство, повагу до своєї індивідуальності, здобуття освіти, прояв своїх здібностей, вибір місця проживання тощо. Те ж саме можна сказати і про спільне вирішення подружжям питань життя сім'ї, де праву одного відповідає обов'язок іншого з подружжя.

Шлюб створює для подружжя і особливий особистий обов'язок – не вступати в інші шлюбні правовідносини під час дії раніше укладеного шлюбу. Особа має право перебувати одночасно у багатьох цивільних, трудових, адміністративних й інших правовідносинах, але не можна перебувати в кількох шлюбних правовідносинах.

Слід зазначити, що санкцій за невиконання подружжям особистих немайнових обов'язків СК України прямо не передбачено. Однак зловживання одним із подружжя особистими правами чи обов'язками, очевидне нехтування інтересами сім'ї, а також ігнорування чи перешкоджання здійсненню іншим з подружжя його особистих немайнових прав може бути підставою для розірвання шлюбу, а в ряді випадків тягне для одного з подружжя – правопорушника негативні наслідки в майновій сфері. Наприклад, зменшення його частки у спільному майні у разі його поділу (ч. 2 с. 70 СК України).

Таким чином, підбиваючи підсумки загальної характеристики особистих немайнових прав та обов'язків подружжя, необхідно зауважити, що ці права та обов'язки виникають у зв'язку з укладанням шлюбу. Більшість із них діє у вигляді законодавчих принципів побудови сім'ї. Захист цих прав не завжди має реально-правовий характер. Невиконання будь-ким із подружжя обов'язку не порушувати особистих немайнових прав іншого з подружжя може бути підставою розірвання шлюбних відносин. Посадові особи правоохоронних органів мусять знати правову природу особистих немайнових прав подружжя і використовувати ці знання в діяльності, пов'язаній з профілактикою правопорушень.

§ 2. Майнові відносини подружжя

Майнові відносини подружжя – це складний комплекс взаємопов'язаних дій щодо володіння, користування й розпорядження майном.

Майнові відносини подружжя регулюються нормами сімейного та цивільного права України, а також договорами, які подружжя укладає між собою.

Майнові правовідносини подружжя є дуже різноманітними, тому вони можуть бути класифіковані за різними **ознаками.**

Залежно від способу забезпечення інтересів управомоченої особи майнові правовідносини подружжя поділяють:

1) *речові правовідносини* (відносини подружжя щодо права власності на майно та права на користування речами, які належать кожному з них);

2) *зобов'язальні правовідносини* (відносини подружжя щодо взаємного утримання (аліментування) та договірні відносини подружжя).

§ 2.1. Право особистої приватної власності дружини та чоловіка

Правовий режим особистої приватної власності подружжя регулюється главою 7 СК України. У ст. 57 СК України законодавець навів перелік майна, яке є **особистою приватною власністю подружжя**. Зокрема, до нього належить:

1) майно, набуте нею, ним до шлюбу (п. 1 ч. 1 ст. 57 СК України). Одним із критеріїв віднесення майна до особистого майна одного з подружжя є визначення моменту набуття майна, який повинен настати до укладення шлюбу. Визначаючи строк, що передує шлюбу, слід брати до уваги момент у часі, коли відбувається офіційна реєстрація шлюбу в органах реєстрації актів цивільного стану. Слід відзначити, що таке правило є традиційним для вітчизняного сімейного законодавства.

Майно, яке було набуте кожним із подружжя до шлюбу, зберігає режим роздільності незалежно від тривалості шлюбу, навіть якщо цим майном користувався не тільки власник, а й інший з подружжя;

2) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування (п. 2 ч. 1 ст. 57

СК України). Таке майно слід відрізняти від майна, яке за час шлюбу було подаровано подружжю і належить їм на праві спільної власності.

До дружини, чоловіка переходить право власності на речі, які входили до складу спадщини. Але важливим є те, що таке майно повинен отримати від спадкодавця один із подружжя. Відповідно, якщо спадкодавець заповів майно обом з подружжя або вони спадкують за законом як спадкоємці однієї черги (наприклад, четвертої черги спадкоємців за законом), то в них на таке майно виникає право спільної сумісної власності.

Оскільки кожен із подружжя є самостійним учасником цивільних правовідносин, як чоловік, так і жінка можуть за час шлюбу отримати у власність майно на підставі договору дарування. У цьому випадку майно є роздільним і належить кожному з подружжя.

Іноді досить складно довести, кому були подаровані речі, вручені на весіллі. Якщо не доведено іншого, слід вважати, що вони подаровані подружжю і, отже, є їхньою спільною сумісною власністю;

3) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто (п. 3 ч. 1 ст. 57 СК України). Тобто якщо один із подружжя під час шлюбу набуває певне майно за рахунок особистих коштів, то таке майно не може визнаватися спільним майном подружжя. Це правило стосується як грошей, які були набуті одним із подружжя до шлюбу, так і тих, які були отримані одним із подружжя під час шлюбу – за договором дарування, внаслідок спадкування тощо;

4) житло, набуте нею, ним за час шлюбу внаслідок його приватизації відповідно до Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» (п. 4 ч. 1 ст. 57 СК України);

5) земельна ділянка, набута нею, ним за час шлюбу внаслідок приватизації земельної ділянки, що перебувала у її, його користуванні, або одержана внаслідок приватизації земельних ділянок державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, або одержана із земель

державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених Земельним кодексом України (п. 5 ч. 1 ст. 57 СК України).

У зв'язку із внесенням змін до СК України 13 червня 2012 р., особистою приватною власністю дружини/чоловіка є житло, набуте нею, ним за час шлюбу внаслідок його приватизації відповідно до ЗУ «Про приватизацію державного житлового фонду», а також земельна ділянка, набута нею, ним за час шлюбу внаслідок приватизації земельної ділянки, що перебувала у її, його користуванні, або одержана внаслідок приватизації земельних ділянок державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, або одержана із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених Земельним кодексом України. Проте ці зміни спричиняють чимало як переваг, так і недоліків. Зокрема, позитивним є те, що у разі розірвання шлюбу кожен із подружжя залишається власником свого майна, яке було набуте ним через процедуру приватизації, що є вигідним для володільця. З іншого боку, другий із подружжя, хто не приватизував на себе майно, після розірвання шлюбу залишиться ні з чим, тобто автоматично позбавляється права претендувати на таке майно.

Таким чином, квартири (будинки), отримані внаслідок приватизації та земельні ділянки, є особистою приватною власністю чоловіка (дружини) і не є предметом поділу під час поділу спільного сумісного майна подружжя;

б) речі індивідуального користування кожного з подружжя, в тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя (ч. 2 ст. 57 СК України). До таких речей, зокрема, належать одяг, аксесуари, косметичні засоби та інші речі, які обслуговують повсякденні потреби кожного з подружжя. Такі речі є особистою приватною власністю дружини, чоловіка.

Аналогічний режим поширюється і на коштовності, до яких можна віднести золоті прикраси – каблучки, годинник,

який купувався як для дружини, так і для чоловіка. Але до речей індивідуального користування не можна віднести речі, придбані подружжям для професійних занять, зокрема, музичні інструменти, перукарське обладнання тощо, оскільки вони підпадають під інше поняття – «речі для професійних занять» і їх правовий режим визначається ст. 61 СК України;

7) премії та нагороди, які один з подружжя одержав за свої особисті заслуги. Якщо щодо цього майна виникне спір і буде встановлено, що другий з подружжя своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню, суд може визнати за ним право на частку цієї премії або нагороди (ч. 3 ст. 57 СК України). Розмір частки буде визначатися судом і залежатиме від усіх обставин справи. Слід відзначити, що такого роду премії повинні мати характер одноразової заохочувальної винагороди, вони за своїм статусом не можуть бути прирівняні до зарплати;

8) кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка їй, йому належала, а також як відшкодування завданої їй, йому моральної шкоди. (ч. 4 ст. 57 СК України). Слід звернути увагу, що кожен з подружжя має право на суму відшкодування за втрачене або пошкоджене майно лише в тому випадку, якщо воно належало виключного одному з подружжя. Якщо майно належало подружжю на праві спільної сумісної власності, то, відповідно, компенсація має бути здійснена обом з подружжя;

9) власністю дружини, чоловіка є страхові суми, одержані нею, ним за обов'язковим особистим страхуванням, а також за добровільним особистим страхуванням, якщо страхові внески сплачувалися за рахунок коштів, що були особистою приватною власністю кожного з них (ч. 5 ст. 57 СК України). Тобто законодавець говорить про два види страхування: обов'язкове особисте страхування та добровільне особисте страхування. Важливо наголосити, що в цьому випадку йдеться про особисте страхування одного з подружжя, а не страхування належного йому майна. Предметом договору особистого стра-

хування можуть бути майнові інтереси, пов'язані з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням особи (п. 1 ч. 1 ст. 980 ЦК України). У зв'язку з тим, що страхова виплата за договором особистого страхування здійснюється у разі настання страхового випадку, пов'язаного з ушкодженням здоров'я та каліцтвом одного з подружжя, то СК України відносить страхові суми, які отримує потерпілий, до роздільного майна подружжя.

За загальними правилами майно, набуте подружжям за час шлюбу, є спільним майном (ч. 1 ст. 60 СК України). Утім, із цього правила є певний виняток. Відповідно до ч. 6 ст. 57 СК України, *якщо шлюб не розірвано, але чоловік і жінка проживають окремо у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин, то майно, набуте сторонами за цей період, може бути за рішенням суду визнано роздільним.* Це пов'язане з тим, що для сімейних відносин важливе значення має не тільки формально зареєстрований шлюб, а й дійсно подружні стосунки чоловіка та жінки. Якщо ж цього немає і сторони фактично не складають одну сім'ю, то на такі відносини не може поширюватися режим спільності майна подружжя.

СК України уперше встановлює режим майна, яке в сімейно-правовій літературі іноді називають «змішаним майном». Йдеться про випадки, коли в придбання майна вкладені окрім спільних також роздільні кошти подружжя. До цього часу це питання законодавчо не вирішувалося, хоча воно нерідко виникало в судовій практиці, наприклад, коли один з подружжя вказував, що в придбання житлового будинку, автомобіля, іншого майна окрім спільних були також вкладені кошти, які він отримав у спадок або за договором дарування. СК України закріплює складну юридичну структуру такого майна (ч. 7 ст. 57 СК України). *У частці, яка відповідає внеску одного з подружжя, майно належить йому на праві приватної власності, в іншій частці – майно належить подружжю на праві спільної власності;*

10) відповідно до ст. 58 СК України до роздільного майна подружжя належать плоди, приплід або доходи (дивіден-

ди), які дає річ, що належить на праві власності одному з подружжя. Це положення є новелою СК України. У теорії сімейного права є полярно протилежні думки щодо цього. Одні автори вважають, що таке положення суперечить принципам сімейного права, оскільки все, що нажите у шлюбі, є спільною сумісною власністю подружжя. Інші вважають, що плоди, доходи (дивіденди) від речі, що є об'єктом права роздільної приватної власності одного із подружжя, не можна вважати доходом, одержаним у результаті праці у період шлюбу. Це результат уречевленої праці одного із подружжя чи інших осіб, затраченої не у зв'язку з перебуванням у шлюбі.

Відповідно до ст. 59 СК України, той із подружжя, хто є власником майна, визначає режим володіння та користування ним з урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей.

Розпоряджаючись своїм майном, дружина (чоловік) зобов'язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, які відповідно до закону мають право користуватися ним.

§ 2.2. Право спільної сумісної власності подружжя

Сімейне право України закріплює принцип спільності майна подружжя, який означає об'єднання майна чоловіка і жінки (повністю або в певній частині) в єдину майнову масу та встановлення ряду спеціальних прав щодо його володіння, користування та розпорядження. **Режим спільності майна подружжя означає, що**:

1) майно, набуте подружжям за час шлюбу, вважається спільним, якщо інше не встановлено домовленістю сторін;

2) подружжя має рівні права щодо майна, яке належить їм на праві спільної сумісної власності;

3) майно належить подружжю без визначення часток кожного з них у праві власності;

4) права подружжя на майно визнаються рівними незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (на-

вчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу);

5) до тих пір, поки не буде доведено протилежне, вважається, що кожен з подружжя, який здійснює правочини щодо розпорядження спільним майном, діє в інтересах подружжя.

Щодо спільного майна подружжя здійснює права власника. Право спільної сумісної власності подружжя є різновидом права приватної власності фізичних осіб. Тому на подружжя поширюються загальні правила щодо об'єктів права приватної власності. Сімейне законодавство містить норми, що визначають різновиди майна, які належать подружжю на праві спільної сумісної власності. Розглянемо їх детальніше.

1. Згідно з ч. 1 ст. 60 СК України подружжю на праві спільної сумісної власності належить майно, набуте за час шлюбу.

Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині, чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один із них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу).

Слід звернути увагу, що це положення у самій нормі не обмежено будь-якими іншими умовами. Водночас вважається, що це положення неможливо сприймати без відповідних уточнень. Так, у ст. 97 СК України йдеться, що шлюбним договором може бути визначено, що спільно набуте подружжям майно вважатиметься:

- спільною сумісною власністю;
- спільною частковою власністю;
- особистою приватною власністю кожного з подружжя.

Отже, найбільшу увагу у законодавстві приділено саме спільній сумісній власності. Проте у СК України не зовсім конструктивно викладено способи набуття права спільної сумісної власності як одного з варіантів врегулювання прав власності подружжя.

На практиці досить часто не розрізняється спільна власність з визначенням часток (часткова власність) або без визначення часток – сумісна власність. Кардинальної відмінності між цими поняттями немає, якщо не враховувати специфіку сімейних (подружніх) відносин. Так, спільна часткова власність обумовлює, що право власності на все набуте майно буде поділятися у відповідній, наперед встановленій пропорції частці.

Те, що у СК України не наведено особливостей визначення та реалізації права спільної часткової власності, свідчить, що це питання врегульовано нормами ЦК України, а саме: статтями 356-367 ЦК України, які регулюють права спільної часткової власності кожного із подружжя.

На відміну від спільної часткової власності спільна сумісна власність не встановлює чітких критеріїв розподілу придбаної власності. Продемонструємо це на прикладі трансформації права власності, що може відбуватися у часі. Припустимо, що чоловік та жінка почали спільне проживання однією сім'єю у 1995 році, а у 1999 році зареєстрували шлюб. На цій підставі можна вважати, що все придбане до 1999 року майно має поділятися з урахуванням внеску кожного з подружжя у придбання майна. Якщо подружжя із реєстрацією шлюбу у 1999 році не уклало шлюбного контракту, то з 1999 року на все придбане майно поширюватиметься право спільної сумісної власності. Фактично, спільна сумісна власність відрізняється від спільної часткової власності тим, що у разі виникнення спільної часткової власності мають чітко визначатися частки кожного співвласника. Щодо спільної сумісної власності, то вона лише передбачається рівною, оскільки за договором або законом може бути встановлено підстави відходу від рівності часток. Наприклад, коли визначається частка одного із подружжя, то суд може відходити від рівності часток, якщо збільшення частки одного із подружжя буде належним чином обґрунтоване (ст. 70 СК України), зокрема, врахуванням інтересів дітей.

Спроба провести порівняння між спільною сумісною та спільною частковою власністю не дозволить отримати чіткі

критерії. Більше того, іноді право спільної сумісної власності може поглинатися спільною частковою власністю. Так, коли сім'я збудує будинок, то у разі участі в будівництві, крім подружжя, й інших членів сім'ї виникатиме не спільна сумісна, а спільна часткова власність, коли кожний член сім'ї має право претендувати на виділення належної йому частки будинку. Крім того, можна наполягати на виділенні належної подружжю частки, наприклад, для проживання двох і більше сімей будинок може бути переобладнаний з урахуванням інтересів усіх сімей та окремих суб'єктів. Отож право спільної сумісної власності стає елементом, який впливатиме на розподіл спільної часткової власності і лише в подальшому стане самостійним критерієм для розподілу прав спільної сумісної власності.

Коли йдеться про переважне право співвласників майна щодо купівлі частки у праві спільної часткової власності, то таке право істотно відрізняється від охорони і захисту спільної сумісної власності, що передбачене СК України.

Зокрема, за ст. 362 ЦК України передбачається, що у разі продажу частки у праві спільної часткової власності з порушенням переважного права купівлі співвласник може пред'явити до суду позов про переведення на нього прав та обов'язків покупця. Одночасно позивач зобов'язаний внести на депозитний рахунок суду грошову суму, яку за договором повинен сплатити покупець. При цьому закон не встановлює умови про попереднє визнання договору купівлі-продажу недійсним. Тобто фактично, покупець позбавляється своєї власності без будь-яких умов, оскільки його права у цій ситуації порушуються, а положення про переведення на співвласника не тільки прав, а й обов'язків покупця може трактуватися як обов'язок відшкодувати завдану покупцю шкоду, з чим неможливо погодитися. Вважаємо, що позивач має звертатися до обох суб'єктів цього правочину з позовом про визнання його недійсним на підставі ст. 362 ЦК України та одночасно про переведення на себе прав та обов'язків покупця. У цій ситуації покупець буде мати право звернутися з позовом до співвласника, що порушив переважне право інших співвласників на продаж майна.

Слід зауважити, що ця норма має загальне правове значення, а тому не визначає особливостей посвідчення окремих договорів купівлі-продажу нерухомого майна у нотаріальному порядку. Так, за ст. 42 ЗУ «Про нотаріат» нотаріус має бути впевнений у тому, що при посвідченні договору права зацікавлених осіб не порушуються. Тому без згоди інших співвласників він не повинен посвідчувати відповідний договір. Це положення зумовлює загальну відповідальність нотаріуса за посвідчення договору, яким було завдано шкоди одній зі сторін договору, що обумовлена правами третіх осіб на річ. Тому на практиці це положення досить часто використовується для пред'явлення позову до нотаріуса з вимогою про відшкодування завданої шкоди. З позиції адвоката такий позов є більш виваженим, оскільки спрямований проти особи, яка здатна відшкодувати шкоду.

Але слід звернути увагу на той аспект, що у разі встановлення спільної часткової власності подружжя це положення стосуватиметься лише переваг щодо купівлі-продажу майна, а не всіх правочинів. Так, за спільної часткової власності співвласник майна (другий із подружжя) має право дарувати належну йому частку та іншим чином відчужувати її без згоди другого з подружжя, який має таке саме право на відчуження майна.

Сімейне законодавство не розкриває детально зміст поняття «майно, набуте за час шлюбу» та не дає переліку такого майна. У ч. 1 ст. 61 СК України вказано, що об'єктами права спільної сумісної власності подружжя можуть бути будь-які речі, за винятком тих, які виключені із цивільного обороту. Важливо зазначити, що закріплення певного нерухомого, а також окремих видів рухомого майна лише за одним із подружжя не означає, що другий не має на нього права. Процедура реєстрації має формальний характер і не визначає права власності подружжя. Незалежно від реєстрації майна на ім'я одного із них, якщо воно було набуте за час шлюбу, майно вважатиметься спільним на загальних підставах. У ст. 61 СК України йдеться про об'єкти права спільної сумісної власності:

– загальний об'єкт права спільної сумісної власності – будь-яке майно подружжя (ч. 1 ст. 61 СК України);

– особливі об’єкти, які законодавець виокремлює з усього (будь-якого) майна подружжя та відносить до нього:

а) заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя (ч. 2 ст. 61 СК України);

б) майно, яке отримане на підставі договорів та використане в інтересах сім’ї (ч. 3 ст. 61 СК України);

в) речі для професійних занять (ч. 4 ст. 61 СК України).

У частині цієї норми йдеться про те, що об’єктом права спільної сумісної власності подружжя може бути будь-яке майно, за винятком виключеного із цивільного обороту. Але слід зазначити, що режим майна, виключеного із цивільного обігу, регламентується спеціальними нормами, про що зазначено у ч. 2 ст. 178 ЦК України.

2. Серед доходів подружжя важливе значення мають заробітна плата, пенсія, стипендія та інші грошові надходження такого типу. СК України визначає правовий режим вказаного майна таким чином. Відповідно до ч. 2 ст. 61 СК України заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи належать до спільного майна подружжя лише у випадку, якщо вони були знесені: а) до сімейного бюджету, б) на особистий рахунок кожного з подружжя до банківської (кредитної) установи. Таким чином, надходження тільки тоді будуть вважатися спільним майном подружжя, якщо кожен з них виявив свою волю щодо передання грошей до сімейного бюджету. Якщо цього зроблено не було, то майно вважається роздільним і належить тому з подружжя, хто його отримав.

Вказана норма є новою для сімейного законодавства України. Правила, що діяли раніше, не пов’язували виникнення права спільної власності подружжя з фактом внесення заробітної плати, пенсії та стипендії до сімейного бюджету. Таким чином, це майно вважалося спільним з моменту, коли виникало право власності на нього, тобто з моменту отримання заробітної платні одним із подружжя. Утім, законодавче рішення, закріплене в СК України, у теоретичному плані не є новим. Свого часу питання щодо правового режиму заробітної плати, пен-

сії та стипендії досить жваво обговорювалося в юридичній літературі. Деякі вчені пов'язували виникнення права спільної власності подружжя щодо заробітної плати й інших надходжень з фактом передання їх до бюджету сім'ї. Пізніше така позиція зазнала гострої критики, адже відповідно до неї між отриманням вказаних сум та їх переходом у спільну сумісну власність подружжя виникає певний розрив. Унаслідок цього з моменту отримання до моменту безпосереднього передання грошей до спільного бюджету той з подружжя, хто отримав гроші, будучи їх власником, має право самостійно володіти, користуватися та розпоряджатися ними. Це суперечить основній ідеї режиму спільності майна, встановленого сімейним законодавством України. Заробітна плата та інші різновиди грошових надходжень одного із подружжя мають вважатися спільним майном подружжя з моменту їх фактичного отримання, тому що намір одного з подружжя внести їх до бюджету сім'ї передбачається.

3. Відповідно до ч. 3 ст. 61 СК України, якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше цінне майно, у тому числі гонорар, виграш, які були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Ця норма є не зовсім чіткою. Не зрозуміло, про які саме договори в ній ідеться. Можна припустити, що про участь одного з подружжя у різноманітних вигравальних конкурсах, лото тощо. Якщо за участь у такому конкурсі один з подружжя отримає винагороду, вона відповідно до ч. 3 ст. 61 СК України є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Положення ч. 3 про те, якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше майно, у тому числі гонорар, виграш, які були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, деякою мірою дублює ч. 4 ст. 65 СК України. Але як у ч. 3 ст. 61, так і у ч. 4 ст. 65 СК України йдеться про «укладення договору в інтересах сім'ї», проте це положення ні у СК Україні, ні у ЦК України не знайшло свого розкриття та закріплення. Зокрема,

ч. 2 ст. 65 СК України передбачає, що при укладенні договорів одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя, тобто тут є презумпція (передбачуваність) згоди другого з подружжя. Тому якщо чоловік чи дружина не звернуться до суду, як це передбачено у ч. 2 ст. 65 СК України, за визнанням договору недійсним, якщо він був посвідчений щодо спільного сумісного майна подружжя без згоди другого з подружжя, такий договір вважається дійсним, тобто права (ч. 3 ст. 61 СК України) та обов'язки (ч. 4 ст. 65 СК України) за таким договором поширюються на обох із подружжя.

Треба однак зазначити, що винагорода, про яку йдеться в ч. 3 ст. 61 СК України, не може бути відзнакою особистих знань, вмінь або досягнень одного з подружжя в певній сфері. Премії і нагороди, які один із подружжя одержав за особисті заслуги, складають роздільне майно подружжя відповідно до ч. 3 ст. 57 СК України.

4. Серед об'єктів права спільної власності подружжя сімейне законодавство особливо виділяє речі професійних занять кожного з подружжя, спеціально встановлюючи їх правовий режим. Відповідно до ч. 4 ст. 61 СК України *речі професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.* Таким чином, якщо за час шлюбу були придбані речі, професійно необхідні одному з подружжя, відповідно до закону вони не визнаються об'єктом його права власності. Законодавство виходить з того, що такі речі були придбані за рахунок спільних коштів подружжя, тому вони мають належати обом з подружжя. Чоловік або жінка, професійні заняття котрого обслуговуються такими речами, може лише претендувати на їх отримання у разі поділу майна подружжя. При цьому він зобов'язаний виплатити другій стороні вартість належної йому частки майна. Положення цієї частини про те, що речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя, є об'єктом права спільної

сумісної власності подружжя, заслуговує на увагу, тому що ці речі, як правило, коштують дорого, тобто належать до цінного майна. Крім того, слід враховувати положення ч. 3 ст. 71 СК України, де йдеться про те, що речі для професійних занять присуджуються тому із подружжя, хто використовував їх у своїй професійній діяльності. Вартість цих речей враховується при присудженні іншого майна другому з подружжя.

У ст. 61 СК України використовується термін «професійні заняття». Однак його не можна трактувати занадто вузько тільки в плані безпосередньої професії одного або обох з подружжя. Мова може йти про речі, які обслуговують не тільки професійну діяльність подружжя, а й їх хобі, різні захоплення, не пов'язані безпосередньо з їхньою основною професією. Головне, щоб це були особливі, специфічні предмети, що дають можливість здійснювати певний вид діяльності (займатися фотографуванням, музикою, живописом тощо).

Подружнє життя є, як правило, тривалим за характером, тому речами, що належать на праві власності одному з подружжя, протягом спільного життя нерідко користуються обидва з них. Здійснюючи догляд за таким майном, подружжя вкладає в нього спільні кошти та працю. У випадку поділу майна, один із подружжя, який не є власником, нерідко просить врахувати цю обставину і визнати вказане майно спільним. Законодавство вирішує це питання таким чином. Згідно зі ст. 62 СК України, якщо майно, яке було власністю одного з подружжя, за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових витрат або витрат другого з подружжя, воно у разі спору може бути визнане за рішенням суду об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Для визнання роздільного майна спільним згідно зі ст. 62 СК України необхідно, щоб вартість роздільного майна в період шлюбу збільшилася істотно. Тільки у цьому разі майно може бути визнане спільним.

Відповідно до ст. 63 СК України дружина та чоловік мають рівні права щодо володіння, користування і розпоряджен-

ня майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними. У зв'язку з тим, що в праві власності на майно частки подружжя не визначені, вони мають координувати свої дії щодо цього майна і не можуть розпоряджатися своєю часткою в праві, як у відносинах спільної часткової власності.

Невизначеність часток у праві власності подружжя на майно спричинює два важливих наслідки. По-перше, за загальним правилом, дії одного з подружжя щодо володіння та розпорядження спільним майном розглядаються як дії подружжя. Згода іншого з подружжя передбачається до того часу, коли не буде доведено протилежне. По-друге, у випадках, передбачених законом, для здійснення певних юридичних дій потрібна воля подружжя. Це пояснюється тим, що річ належить подружжю на праві власності без визначення часток, тому розпорядження здійснюється в обсязі речі в цілому, а не її окремої частки.

§ 2.3. Права та обов'язки подружжя щодо утримання

Дружина та чоловік повинні матеріально підтримувати один одного (ч. 1 ст. 75 СК України). Вирішення питання щодо конкретних способів такої підтримки безпосередньо залежить від подружжя. Разом із тим, законодавство передбачає певні правові механізми, які забезпечують право кожного з подружжя на утримання. СК України містить три групи правових норм, які визначають умови та порядок реалізації права подружжя на утримання: I – норми, які визначають загальні умови надання утримання одному з подружжя (статті 75-83 СК України); II – норми, що встановлюють право дружини на утримання під час вагітності та права чоловіка та жінки у разі проживання з ними дитини (статті 84-88 СК України); III – норми, що визначають право на утримання того з подружжя, із яким проживає дитина-інвалід (ст. 88 СК України).

1. У першу чергу законодавство встановлює *загальні правила щодо взаємного утримання подружжя.* Згідно з ч. 2

ст. 75 СК України право на утримання один із подружжя набуває за наявності певних підстав. До них, зокрема, належать:

а) непрацездатність одного з подружжя;

б) потреба у матеріальній допомозі (нужденність);

в) здатність другого з подружжя надати матеріальну допомогу.

Непрацездатним визнається той з подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом або є інвалідом I, II чи III групи (ч. 3 ст. 75 СК України).

Що стосується другої умови – потреби у матеріальній допомозі, то СК України чітко визначає умови, за наявності яких один із подружжя може вважатися таким, що її потребує. Це випадки, коли його доходи (заробітна плата, пенсія, доходи від використання майна тощо) не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом (ч. 4 ст. 75 СК України).

Останньою умовою надання одному з подружжя утримання є здатність другого з подружжя надати таке утримання. При вирішенні цього питання мають бути враховані різні обставини – рівень доходів того з подружжя, який повинен надавати утримання, знаходження на його утриманні інших осіб (неповнолітніх дітей, батьків, інших родичів тощо), працездатність, стан здоров'я тощо.

Якщо в одного з подружжя виникло право на утримання, воно не припиняється й у разі розірвання шлюбу (ч. 1 ст. 76 СК України).

Законодавство містить спеціальні правила щодо визначення права на утримання колишнього подружжя, тобто осіб, які розірвали шлюб (ст. 76 СК України). Суд визначає розмір аліментів, які надаються одному з подружжя (колишньому подружжю). При цьому він враховує різні обставини, що мають істотне значення: можливість одержання цією особою утримання від своїх повнолітніх дітей або батьків, умови виникнення непрацездатності, майновий стан платника аліментів тощо.

За рішенням суду аліменти присуджуються одному з подружжя, як правило, у грошовій формі (ч. 2 ст. 77 СК України).

Вони визначаються у частці від заробітку (доходу) другого з подружжя і (або) у твердій грошовій сумі (ч. 1 ст. 80 СК України). У житті можуть виникнути обставини, які не існували на момент визначення судом розміру аліментів: хвороба платника аліментів, виникнення у нього обов'язку утримувати інших членів сім'ї тощо. Законодавство враховує таку можливість.

Згідно з ч. 3 ст. 80 СК України розмір аліментів, визначений судом, може бути згодом зменшений або збільшений за рішенням суду за позовною заявою платника або одержувача аліментів у разі зміни їхнього матеріального і (або) сімейного стану. Законодавство встановлює випадки, за яких одному з подружжя не буде надаватись утримання. За СК України це можливо, коли: один із подружжя не має права на утримання (ч. 5 ст. 75 СК України); право одного з подружжя на утримання припиняється (ст. 82 СК України); один із подружжя позбавляється права на утримання за рішенням суду (ст. 83 СК України).

У ч. 5 ст. 75 СК України встановлено випадки, коли один з подружжя взагалі *не має права на утримання.* У зв'язку з цим не виникає потреби в позбавленні його цього права. У першу чергу це правило враховує випадки, коли один із подружжя негідно поводився у шлюбних відносинах (зловживав алкогольними напоями або наркотичними речовинами, влаштовував сімейні сварки, вчиняв протиправні дії, які потребували втручання органів міліції тощо). Права на утримання за СК України не має також той з подружжя, який утратив працездатність внаслідок скоєння умисного злочину.

Право одного з подружжя на утримання *може бути припинене* (ст. 82 СК України). Припинення права виникає на майбутнє після настання обставин, які передбачені законом. Припинення права одного з подружжя на аліменти виникає автоматично, тобто в силу прямого припису закону в разі: 1) поновлення працездатності того з подружжя, який потребує матеріальної допомоги, 2) реєстрації з ним повторного шлюбу. Достатньо встановити один з указаних фактів для того, щоб вирішити пи-

тання щодо припинення права на аліменти. СК України встановлює й інше правило. Право одного з подружжя на аліменти може бути припинене за рішенням суду, якщо:

1) одержувач аліментів перестав потребувати матеріальної допомоги;

2) платник аліментів неспроможний її надавати.

Вказані обставини мають бути доказані в суді зацікавленою особою. Наприклад, платник аліментів тяжко захворів і не має можливості надавати утримання другому з подружжя. Для звільнення його від аліментного обов'язку він має надати суду відповідні докази.

За рішенням суду один із подружжя може також бути позбавлений права на утримання або його право може бути обмежено строком. Це можливо у випадках, передбачених ч. 1 ст. 83 СК України (подружжя перебувало у шлюбних відносинах нетривалий час, непрацездатність або тяжка хвороба одного з подружжя була прихована при реєстрації шлюбу тощо).

2. СК України передбачає *спеціальні правила щодо утримання одного з подружжя у разі проживання з ним дитини.* У цьому випадку потреба в матеріальній допомозі пов'язана з тим, що один із подружжя опікується дитиною, у зв'язку з чим його можливість діяти на ринку праці є певною мірою обмеженою. З урахуванням гендерних особливостей кожного з подружжя СК України містить два правила, які встановлюють:

а) право дружини на утримання під час вагітності та у разі проживання з нею дитини (статті 84, 85 СК України);

б) право чоловіка на утримання у разі проживання з ним дитини (статті 86, 87 СК України).

Дружина має право на утримання за наявності таких умов:

1) вона є вагітною або має дитину, яка проживає з нею і не досягла 3 років, а якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку – шести років;

2) чоловік – батько дитини може надавати матеріальну допомогу.

З цього випливає, що дружина, яка виховує маленьку дитину, не повинна доказувати свою потребу у матеріальній допомозі. Вирішення питання не залежить також від її працездатності. У ч. 4 ст. 84 СК України передбачено, що право на утримання дружина має незалежно від того, чи вона працює, та незалежно від її матеріального становища.

Чоловік зобов'язаний утримувати дружину, з якою проживає дитина, тільки у разі, якщо він є батьком цієї дитини. Право дружини на утримання припиняється, якщо за рішенням суду виключено відомості про чоловіка як батька з актового запису про народження дитини. Аліменти, які дружина отримала за попередній час, поверненню не підлягають.

Не тільки дружина, а й чоловік має право на утримання у разі здійснення ним опіки над малолітньою дитиною (ст. 86 СК України). Право на утримання виникає у чоловіка за наявності таких підстав:

1) із чоловіком проживає дитина, яка не досягла 3 років, а якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку – шести років;

2) дружина – мати дитини – може надавати своєму чоловікові матеріальну допомогу.

Таким само чином, як і щодо дружини, право чоловіка на утримання припиняється, якщо він не здійснює опіки над дитиною. СК України (ч. 1 ст. 87) передбачає дві підстави припинення права на утримання: якщо дитина передана на виховання іншій особі; у разі смерті дитини. Дружина також звільняється від обов'язку утримувати свого чоловіка й у разі, якщо відомості про неї як про мати дитини було виключено за рішенням суду з актового запису про народження дитини (ч. 2 ст. 87 СК України).

3. Спеціальні умови надання *утримання одному з подружжя, пов'язані з фактом проживання з ним дитини-інваліда.* Зрозуміло, що за таких обставин може виникнути багато проблем майнового та особистого характеру, і той з батьків, який опікується дитиною, потребуватиме додаткової під-

тримки. Умовами надання утримання одному з подружжя, згідно зі ст. 88 СК України, є:

а) проживання з одним із подружжя дитини-інваліда, яка не може обходитися без постійного стороннього догляду й опікування нею;

б) здатність другого з подружжя надавати матеріальну допомогу.

Важливою особливістю права на утримання у цьому разі є те, що воно не обмежене строком. Відповідно до ч. 1 ст. 88 СК України право на утримання триває протягом усього часу проживання батька або матері з дитиною-інвалідом. Розмір аліментів визначається за рішенням суду у частці від заробітку (доходу) другого з подружжя і (або) у твердій грошовій сумі. Вирішуючи це питання, суд виходить із необхідності найбільшого забезпечення інтересів дитини.

Права та обов'язки подружжя з утримання можуть не тільки виникати із закону, а й встановлюватися договором. СК України безпосередньо називає два види договорів подружжя, які пов'язані з їх взаємним утриманням:

а) договір подружжя про надання утримання (ст. 78 СК України);

б) договір про припинення права на утримання взамін набуття права власності на житловий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати.

Договір, за яким передається у власність нерухоме майно, має бути нотаріально посвідчений. Право власності на нерухоме майно, що передається за таким договором, виникає з моменту державної реєстрації цього права відповідно до закону (ст. 89 СК України).

У першому випадку сторони мають право визначити умови, розмір та строки виплати аліментів. При цьому вони можуть відійти від положень сімейного законодавства і на власний розсуд визначити свої права та обов'язки: наприклад, не пов'язувати виникнення права на аліменти з непрацездатністю одного з подружжя. Сторони в договорі можуть визначити фор-

му надання утримання (грошова або натуральна), розмір аліментів, порядок їх сплати тощо. Договір подружжя про надання утримання укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню. Він має для сторін обов'язковий характер, тому його виконання забезпечується певними юридичними засобами. Відповідно до ч. 2 ст. 78 СК України стягнення аліментів за договором подружжя може здійснюватися на підставі виконавчого напису нотаріуса. Таким чином, сторонам не треба звертатися до суду, захист їхніх прав здійснює нотаріус шляхом учинення виконавчого напису на борговому документі (ст. 18 ЦК України).

Подружжя, а також особи, шлюб між якими було розірвано, мають право укласти договір про припинення права на утримання взамін набуття права власності на житловий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати.

Договір, за яким передається у власність нерухоме майно, має бути нотаріально посвідчений. Право власності на нерухоме майно, що передається за таким договором, виникає з моменту державної реєстрації цього права відповідно до закону (ст. 89 СК України). Подружжя вправі домовитися і щодо одноразової сплати суми аліментів. У цьому разі обумовлена грошова сума має бути внесена на депозитний рахунок нотаріальної контори до посвідчення договору. Такий порядок повною мірою забезпечить інтереси одержувача аліментів і зробить неможливим порушення його прав.

4. СК України уперше поширює правила щодо взаємного аліментування подружжя на осіб, які *знаходяться у фактичних шлюбних відносинах* (ст. 91 СК України). Винятки становлять лише ті умови набуття або припинення права на утримання, які пов'язані з фактом реєстрації шлюбу. У ч. 1 ст. 91 СК України сказано, що право на утримання набувають жінка або чоловік, які тривалий час проживали однією сім'єю. Закон не визначає конкретного строку такого проживання. У разі спору таке питання має вирішуватися судом. Зі змісту ст. 80 СК України ви-

пливає, що, на відміну від подружжя, після припинення спільного проживання фактичне подружжя втрачає право на утримання. Якщо непрацездатність однієї зі сторін виникла після припинення спільного проживання, то вона не може звертатися до суду з вимогою про стягнення аліментів.

5. *Право на утримання після розірвання шлюбу.*

Розірвання шлюбу не припиняє права особи на утримання, яке виникло у неї за час шлюбу.

Після розірвання шлюбу особа має право на утримання, якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом одного року від дня розірвання шлюбу і потребує матеріальної допомоги і якщо її колишній чоловік, колишня дружина може надавати матеріальну допомогу.

Особа має право на утримання і тоді, коли вона стала інвалідом після спливу одного року від дня розірвання шлюбу, якщо її інвалідність була результатом протиправної поведінки щодо неї колишнього чоловіка, колишньої дружини під час шлюбу.

Якщо на момент розірвання шлюбу жінці, чоловікові до досягнення встановленого законом пенсійного віку залишилося не більш як п'ять років, вона, він матимуть право на утримання після досягнення цього пенсійного віку, за умови, що у шлюбі вони спільно проживали не менш як десять років.

Якщо у зв'язку з вихованням дитини, веденням домашнього господарства, піклуванням про членів сім'ї, хворобою або іншими обставинами, що мають істотне значення, один із подружжя не мав можливості одержати освіту, працювати, зайняти відповідну посаду, він має право на утримання у зв'язку з розірванням шлюбу і тоді, якщо є працездатним, за умови, що потребує матеріальної допомоги і що колишній чоловік, колишня дружина може надавати матеріальну допомогу (ст. 89 СК України).

Питання для самоконтролю

1. Назвіть види особистих немайнових прав подружжя.

2. У чому полягає право на материнство і батьківство?

3. Охарактеризуйте право чоловіка та дружини на зміну прізвища.

4. Які правомочності включає в себе право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності?

5. Що належить до особистої приватної власності подружжя?

6. Що визнається спільною сумісною власністю подружжя?

7. Назвіть загальні підстави стягнення аліментів на утримання одного з подружжя.

8. Які спеціальні підстави стягнення аліментів на утримання одного з подружжя?

Глава 4
ШЛЮБНИЙ ДОГОВІР

§ 1. Загальна характеристика шлюбного договору

Укладаючи шлюб, чоловік і дружина створюють союз як соціальний, так і юридичний. Усім відомо, що після укладення шлюбу його учасники створюють правовідносини, які мають солідарний характер, тобто включають у себе взаємні права та обов'язки. Побут стає загальним, так само як дохід і все майно, які було нажито за спільного життя. Однак іноді складаються такі ситуації, коли чоловік або дружина хоче виділити певну частину майна як свою особисту або встановити певний правовий режим щодо цієї частини. Іншими словами – визначити всі умови, які цікаві (чоловікові/дружині) під час шлюбу, так і умови, які будуть діяти після його розірвання. У таких випадках укладається шлюбний договір.

Поняття шлюбного договору у світі існує дуже давно. У нашій країні вперше право подружжя на укладення шлюбного контракту було передбачено в КпШС України (ЗУ від 23 червня 1992 р. цей нормативний акт було доповнено ст. 27-1).

Правову природу шлюбних договорів розглядають по-різному: одні вчені визначають шлюбний договір як різновид цивільно-правового договору (М. В. Антокольська, Л. Б. Максимович, І. В. Жилінкова, Л. М. Пчелінцева); інші вважають, що цей договір є суто сімейно-правовим (Ю. С. Червоний, З. В. Ромовська тощо). Відповідно, таке розуміння правової природи шлюбного договору лежить в основі поглядів на сімейне право як складову (підгалузь) цивільного права, з одного боку, і як самостійну галузь права – з іншого.

Сьогодні поняття, зміст, правила укладення шлюбного договору визначені главою 10 СК України.

Шлюбний договір – *це угода, укладена особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також між подружжям для врегулювання їхніх майнових відносин*.

Шлюбний договір укладається за бажанням сторін як до реєстрації шлюбу, так і в будь-який час після його реєстрації подружжям.

Відповідно до ст. 95 СК України якщо шлюбний договір укладено до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладено подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення.

На укладення шлюбного договору до реєстрації шлюбу, якщо його стороною є неповнолітня особа, потрібна письмова згода її батьків або піклувальника, засвідчена нотаріусом. Шлюбний договір може включати низку різних питань, але в основному передбачає визначення майнових прав подружжя в разі розірвання шлюбу. Шлюбний договір не може регулювати особисті (немайнові) відносини подружжя, а також особисті (немайнові) відносини між ними та дітьми.

У шлюбному договорі передбачаються майнові права та обов'язки подружжя, зокрема питання, пов'язані з правом власності на рухоме та нерухоме майно, яке придбано як до шлюбу, так і під час шлюбу, на майно, отримане в дар чи успадковане одним із подружжя, питання, що пов'язані із утриманням подружжя, а також майнові права та обов'язки подружжя як батьків та інші.

Подружжя окремо визначають правовий режим подружнього майна: яке майно придбане в шлюбі буде спільним, а яке роздільним.

У шлюбному договорі можуть вирішуватись питання про порядок погашення боргів за рахунок спільного чи роздільного майна. Подружжя може також передбачити в договорі питання стягнення аліментів чи відмови від аліментів.

Шлюбним договором регулюються майнові відносини (права та обов'язки) між подружжям.

Шлюбний договір може надавати відповідні майнові права не лише дружині чи чоловікові, а і їхнім дітям та ін. родичам. Тобто шлюбний договір може мати елементи договору на користь третьої особи.

У ч. 4 ст. 93 СК України заборонені лише такі умови шлюбного договору, які ставили б одного з подружжя у надзвичайно невигідне матеріальне становище. Отже, умови цього договору можуть погіршити становище одного з подружжя, порівняно з тим, що є у законі, але тільки до певної межі.

У шлюбний договір не можуть бути включені умови, які суперечать правам дитини. Може бути визначене передання дитині у користування житлового приміщення, іншого майна та розмір і порядок стягнення аліментів.

У шлюбному договорі той, з ким проживає дитина, не може відмовитися від права на примусове стягнення аліментів на неї.

Порядок укладення шлюбного контракту передбачив можливість передання за цим договором права власності на нерухомість. Якщо, наприклад, чоловік бажає подарувати дружині житловий будинок, це має бути оформлене договором дарування і не може бути однією з умов шлюбного договору.

Оскільки шлюбний договір є актом вільного волевиявлення, сторони можуть включити до нього інші умови майнового характеру, які не суперечать загальним засадам регулювання сімейних відносин, що визначені у ст. 7 СК України.

Незважаючи на певні психологічні, емоційні застереження, шлюбний договір виконує важливу виховну, дисциплінуючу функцію, а тому розширення практики його укладення заслуговує на підтримку.

Якщо, наприклад, у договорі зазначено, що у разі зловживання алкоголем чи небажання брати участь у веденні домашнього господарства чоловік буде позбавлений права на проживання в помешканні дружини, така неприємна перспектива стимулюватиме його до належної поведінки в сім'ї.

Що ж до форми шлюбного договору, закон вимагає *письмової форми посвідченої нотаріусом.* Жодна інша службова чи посадова особа посвідчити такий договір в Україні не може.

Посвідчення є не просто формальністю і полягає не лише в технічному проставленні посвідчувального напису нотаріусом.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про нотаріат», нотаріус зобов'язаний роз'яснювати права і обов'язки учасникам цивільних правовідносин, попереджувати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використати їм на шкоду. Таким чином, посвідчуючи шлюбний договір, нотаріус встановлює дійсне волевиявлення сторін і надає йому юридичного значення і договірної форми.

Шлюбний договір, який укладено до реєстрації шлюбу, набирає чинності лише у день реєстрації шлюбу. Якщо ж договір укладається подружжям, то він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення (ст. 95 СК України).

Стаття 94 СК України не визначає наслідків недотримання вимоги про нотаріальне посвідчення договору. У цій ситуації підлягатиме субсидіарному застосуванню ст. 220 ЦК України. Положення шлюбного договору не можуть стосуватися для вирішення питань немайнового (особистого) характеру.

За шлюбним договором подружжю надається можливість урегулювати майнові відносини на свій розсуд.

Юридичною підставою застосування певного режиму майна може бути закон держави або шлюбний договір (контракт).

§ 2. Суб'єкти та порядок укладання шлюбного договору

Суб'єктами шлюбного договору є особи, які мають відповідати вимогам, абсолютно нетиповим для цивільно-правового договору:

1) це мають бути особи різної статі;

2) вони повинні досягнути шлюбного віку (крім випадків, коли право на реєстрацію шлюбу буде надано за рішенням суду до досягнення особами (однією з них) віку, передбаченого СК України);

3) відсутність іншого зареєстрованого шлюбу;

4) відсутність певного психічного розладу чи іншої тяжкої хвороби, які впливають на дієздатність.

Аналіз ст. 92 СК України дає нам вичерпну відповідь на запитання, хто може укладати шлюбний договір, а саме особи, які:

1) подали заяву про реєстрацію шлюбу;

2) уклали шлюб, тобто подружжя.

Щодо першої категорії осіб, то слід звернути увагу на те, що такі особи мають обов'язково досягнути шлюбного віку (18 років).

Однак можуть бути винятки, коли: шлюб укладається неповнолітніми особами, які отримали право на шлюб (ст. 23 СК України); коли шлюбний договір укладається неповнолітніми особами, які на день реєстрації шлюбу стануть повнолітніми.

Неповнолітня особа, відповідно до ч. 2 ст. 92 СК України, має право укласти шлюбний договір до реєстрації шлюбу лише зі згоди батьків або піклувальника. Ця згода має бути засвідчена нотаріусом. Щодо неповнолітніх осіб, які уклали шлюб, то будучи подружжям, вони набувають повної цивільної дієздатності з моменту укладення шлюбу, тобто стають емансипованими, а відповідно – мають право укладати цей договір самостійно.

Слід зауважити, що неоднозначна ситуація склалася з особами неповнолітніми, але визнаними дієздатними (емансипованими) за законодавством України. Відповідно до ст. 35 ЦК України повна цивільна дієздатність може бути надана особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, записана матір'ю (батьком) дитини або займається підприємницькою діяльністю. Але підстави для визнання неповнолітньої особи емансипованою ще не дають можливості і не є підставою для укладення шлюбу. СК України чітко визначається шлюбний вік осіб, які мають намір зареєструвати шлюб, тому положення ст. 35 ЦК України не впливає на зміну шлюбного віку, а лише на дієздатність осіб. Емансипована неповнолітня особа має право укладати цивільно-правові договори, але не має права без рішення суду укласти шлюб. Отже, якщо шлюбний договір можуть укласти особи, що подали заяву про реєстрацію шлюбу, і, якщо це стосується неповнолітніх осіб, то

обов'язково необхідно отримати рішення суду, яким буде надано право на шлюб, і лише тоді емансиповані особи мають право самостійно укласти шлюбний договір.

Сторонами у цьому договорі не можуть бути особи, які мають обмеження, встановлені сімейним законодавством, для укладення шлюбу, а саме: які є родичами прямої лінії споріднення, рідні (повнорідні, неповнорідні) брати і сестри, двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько, племінник, племінниця, усиновлювач та усиновлена ним дитина, якщо усиновлення не скасоване, а також особа, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі, яка визнана недієздатною, неповно літні, крім випадків, передбачених законом.

Суттєвим фактором, який визначатиме можливість осіб укласти шлюбний договір, буде також їх громадянство, оскільки це прямо пов'язано із застосуванням до шлюбних відносин іноземного законодавства.

У випадку укладення шлюбного договору з іноземцем особливу увагу слід звернути на місцезнаходження майна подружжя, оскільки не завжди в країні, де знаходиться майно подружжя, буде визнаватися шлюбний договір, який укладений в Україні.

Виходячи зі змісту ст. 96 СК України, у шлюбному договорі може бути встановлений загальний строк його дії, а також строки тривалості окремих прав та обов'язків (строковий договір), або взагалі не вказуватися такий строк (безстроковий договір). В останньому випадку він діє до припинення шлюбу.

Шлюб припиняється у разі його розірвання або у зв'язку зі смертю одного із подружжя. Не завжди з припиненням шлюбу припиняється дія шлюбного договору, оскільки у шлюбному договорі може бути встановлена чинність договору або окремих його умов і після припинення шлюбу (ч. 2 ст. 96 СК України).

Наприклад, подружжя може вказати у шлюбному договорі, що грошові кошти, які є їх спільним майном і внесені в банк на ім'я чоловіка, після закінчення строку дії договору банківського вкладу, внаслідок поділу майна, стають власністю

дружини. У разі розірвання шлюбу припиняє дію шлюбний договір, але якщо договір банківського вкладу діє після розірвання шлюбу, то колишня дружина стає власником цього вкладу після закінчення дії договору банківського вкладу.

І навпаки, шлюб може тривати, а шлюбний договір може припинити свою дію після спливу вказаного в ньому строку.

Наприклад, якщо подружжям укладений шлюбний договір строком на 10 років, то після спливу цього строку шлюбний договір припиняє свою дію, навіть якщо шлюб триває.

У випадку припинення шлюбу у зв'язку зі смертю одного з подружжя наставатимуть правовідносини спадкування.

Предметом шлюбного договору є відповідно до частин 2, 3 ст. 93 СК України лише майнові відносини подружжя, встановлюються їхні майнові права й обов'язки. Тобто шлюбний договір не може регулювати особисті відносини між ними, а також особисті відносини між батьками та дітьми. Тому не будуть відповідати закону умови шлюбного договору щодо встановлення права кожного з подружжя на віросповідання, виховання в дітях прихильності до певної релігії, визначення культурних та мовних пріоритетів тощо.

Шлюбний договір не може зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені СК України (ч. 4 ст. 93). Вказана норма є відповідною гарантією майнових прав дитини. Тому батьки не мають права укласти шлюбний договір, за яким дитина буде позбавлена права на аліменти, права на отримання майна у власність, права на проживання в певному житловому приміщенні тощо. Разом із тим, не викликає сумніву, що шлюбний договір не може зменшувати будь-яких майнових прав дитини. Тому точнішим буде вказівка на те, що шлюбний договір не може звужувати прав дитини, встановлених законодавством.

Як і будь-який інший договір, шлюбний договір має бути підписаний сторонами**.** Чи може бути підписаний шлюбний договір представниками сторін? Однозначної відповіді не дає ні сімейне, ні цивільне законодавство. Відповідно до ч. 2 ст. 238 ЦК України «представник не може вчиняти правочин, який

відповідно до його змісту може бути вчинений лише особисто тією особою, яку він представляє».

Виходячи зі змісту ст. 92 СК України, слід зробити висновок, що шлюбний договір належить до правочинів, що особисто укладаються особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, або подружжям. Тому укладення шлюбного договору через представників, на нашу думку, не допустиме. У науці сімейного права висловлюються й інші думки. Зокрема, деякі науковці допускають укладення шлюбного договору через представника за наявності належно оформленої довіреності, що містить основні умови шлюбного договору.

У різних країнах інститут шлюбного договору має свої особливості, однак основна мета цього договору всюди однакова – надання подружжю можливості відступити за взаємною згодою від існуючого в країні, тобто такого, який визначений законом, режиму майна подружжя.

§ 3. Зміст шлюбного договору

Шлюбний контракт – це не що інше, як угода, договір про вирішення питань сімейного життя, закон для обох сторін. Він охоплює низку окремих пунктів (угод), що стосуються різноманітних сторін життя сім'ї, тому дії там можуть передбачатися найрізноманітніші: передати майно у власність, надати кошти на утримання одного з батьків, створити умови для належного виховання дітей, покарати за подружню невірність (компенсація моральної шкоди) тощо. Єдиної форми для документа немає, він може складатися як з одного пункту, так і з кількох сторінок, із докладним, вичерпним і розгорнутим описом умов.

СК України (глава 10) забезпечив детальне регулювання умов шлюбного договору. Зміст запроваджених у ньому новел полягає у:

1) можливості укладення шлюбного договору не лише нареченими, а й тими, хто уже тривалий час перебуває в шлюбі;

2) обмеженні змісту шлюбного договору виключно майновою сферою відносин;

3) праві визначення частки кожного із подружжя з відхиленням від принципу рівності часток;

4) праві врегулювання підстав виникнення аліментних зобов'язань;

5) праві визначення права на проживання в квартирі (будинку) у разі розірвання шлюбу;

6) можливості внесення до шлюбного договору змін на вимогу однієї зі сторін, за рішенням суду;

7) можливості визнання його недійсним відповідно до загальних підстав, визначених щодо правочинів ЦК України, зокрема тоді, коли він був укладений внаслідок обману чи використання скрутного становища, в якому перебувала одна зі сторін договору.

Основне *значення* шлюбного договору полягає в тому, що він урегульовує майнові відносини подружжя відповідно до їх волі, з урахуванням їхніх особистих поглядів на взаємовідносини в сім'ї.

Шлюбний договір змінює законний режим майна подружжя і встановлює договірний режим їхнього майна. Цей договірний режим є допоміжним регулятором: він діє лише за бажанням подружжя і лише щодо визначеного в ньому кола відносин.

Відповідно до ч. 2 ст. 92 СК України, на укладення шлюбного договору до реєстрації шлюбу, якщо його стороною є неповнолітня особа, потрібна письмова згода її батьків або піклувальника, засвідчена нотаріально. До набрання чинності СК України така згода батьків неповнолітньої особи або інших її законних представників могла бути виражена в окремій заяві або шляхом запису такої згоди на зворотному боці екземпляра шлюбного договору, який залишався у нотаріуса. Згідно із новим законодавством такий порядок змінено, адже згода має бути нотаріально засвідчена.

Щодо правової природи шлюбний договір є різновидом цивільного договору. Специфіка цього договору полягає в тому,

що його суб'єктний склад визначається СК України, а предмет регулювання має переважно цивілістичні риси. Ще одна особливість шлюбного договору пов'язана з його комплексним характером: за своїм змістом цей договір не є однорідним, оскільки може містити положення про створення і зміну правового режиму майна подружжя, регулювати права та обов'язки подружжя щодо взаємного утримання, закріплювати правила поділу майна. Шлюбний договір є консенсуальним договором: якщо *шлюбний договір укладено подружжям, то він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення; якщо шлюбний договір укладається сторонами, які лише мають намір одружитися (є нареченими), то він вважається правочином з відкладальною умовою і почне діяти лише з моменту реєстрації шлюбу*. Шлюбний договір є двостороннім договором.

Ця ознака випливає безпосередньо з ч. 4 ст. 93 СК України, відповідно до якої шлюбний договір не може ставити одного з подружжя у надзвичайно невигідне становище. Отже, шлюбний договір не може покладати на одного з подружжя лише обов'язки, а іншому – надавати лише права.

СК України вперше передбачено можливість *зміни умов шлюбного договору* і встановлено вимоги щодо форми угоди про це: угода подружжя про зміну умов шлюбного договору нотаріально посвідчується (ч. 2 ст. 100 СК України). Крім цього, шлюбний договір може бути змінений на вимогу одного з подружжя за рішенням суду, якщо цього вимагають його інтереси, інтереси непрацездатних дітей, а також непрацездатних повнолітніх дочки, сина, що мають істотне значення (ч. 3 ст. 100 СК України).

Дія шлюбного договору, як і будь-якого іншого договору, може бути припинена. Чинне сімейне законодавство передбачає *дві підстави його припинення*: відмова подружжя від шлюбного договору шляхом подання до нотаріуса заяви про це (ст. 101 СК України) і розірвання шлюбного договору на вимогу одного з подружжя за рішенням суду з підстав, що мають істотне значення, зокрема в разі неможливості його виконання (ст. 102 СК України).

§ 4. Підстави, порядок та правові наслідки зміни умов, розірвання, недійсності або припинення шлюбного договору

Законодавець визначив у ст.ст. 100, 102, 103 СК України загальні положення, застосувавши субсидіарні правові норми цивільного права, зміни, розірвання та визнання шлюбного договору недійсним. Відповідно до ст. 100 СК України, **одностороння зміна умов шлюбного договору** не допускається.

Подружжя може внести зміни до шлюбного договору за взаємною згодою. Ці зміни обов'язково мають бути нотаріально посвідчені.

Якщо ж шлюбним договором порушуються інтереси дітей, а також непрацездатних повнолітніх дочки чи сина та інтереси одного з подружжя, що мають істотне значення, то на вимогу того з подружжя, інтереси якого порушені, шлюбний договір за рішенням суду може бути змінений.

Поняття «інтереси, що мають істотне значення», яке вживає законодавець, є оціночним. На нашу думку, обставини мають змінитися настільки, що якби сторони могли передбачити це під час укладення такого договору, то він міг би бути взагалі не укладений або укладений на зовсім інших, протилежних умовах.

Щодо **розірвання** шлюбного договору, то у ст. 102 СК України встановлено, що шлюбний договір може бути розірваний на вимогу одного з подружжя за рішенням суду з підстав, що мають істотне значення, зокрема у разі неможливості його виконання.

Відповідно до ст. 651 ЦК України розірвання договору можливе лише за згодою сторін або за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін.

Правовими наслідками розірвання договору є припинення будь-яких зобов'язань з моменту розірвання договору, якщо інше не встановлено договором. Якщо договір розривається в судовому порядку, то з моменту набрання рішенням про розірвання договору законної сили (ч. 3 ст. 653 ЦК України).

Відповідно до ст. 101 СК України подружжя має право **відмовитися** від шлюбного договору. У такому разі, за вибором подружжя, права та обов'язки, встановлені шлюбним договором, припиняються з моменту його укладення або в день подання нотаріусу заяви про відмову від нього.

Якщо шлюбний договір розглядати як сімейно-правовий договір з особливостями цивільно-правового договору, то подання такої заяви суперечитиме загальній концепції укладення, зміни і розірвання договору.

Законодавець у СК України визначає два поняття: «право на відмову від шлюбного договору» (ст. 101 СК України) і «розірвання шлюбного договору» (ст. 102 СК України), у той час як відповідно до ст. 651 ЦК України розірвання договору можливе лише за згодою сторін або за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін. Правовими наслідками розірвання договору є припинення будь-яких зобов'язань з моменту розірвання договору, якщо інше не встановлено договором. Якщо договір розривається в судовому порядку, зобов'язання припиняється з моменту набрання рішенням суду про розірвання договору законної сили (ч. 3 ст. 653 ЦК України).

Відповідно до змісту ст. 101 СК України права й обов'язки, встановлені шлюбним договором, припиняються з моменту його укладення або в день подання до нотаріуса заяви про відмову від нього.

Якщо припинення шлюбного договору відбувається в день подання заяви про відмову, то настають правові наслідки, аналогічні наслідкам розірвання будь-якого правочину.

Однак якщо шлюбний договір припиняється з моменту його укладення, то для сторін цього договору можуть настати серйозні наслідки, у тому числі й для третіх осіб.

Наприклад, під час дії шлюбного договору майно (квартира) було оформлене на одного з подружжя, і на нього шлюбним договором був поширений режим роздільності, а саме – особистої приватної власності. Квартира відповідно була відчужена та оформлена у нотаріуса без згоди другого з подружжя. Після

припинення дії шлюбного договору з моменту його укладення правовий режим цієї квартири змінився на спільну сумісну власність. Договір відчуження квартири може бути визнаний у судовому порядку недійсним на вимогу одного з подружжя.

На думку З. В. Ромовської, законодавчою підставою для формування права на відмову від шлюбного договору була норма про відмову від правочину, вперше закріплена у ст. 214 ЦК України. Відмова від договору має наслідком двосторонню реституцію, а у разі розірвання договору він втрачає чинність лише на майбутнє.

О. В. Дзера зазначає, що положення глави 16 ЦК України про відмову від правочину не узгоджуються з положеннями ч. 1 ст. 651 ЦК України, яка визначає порядок припинення договірного зобов'язання за домовленістю сторін про зміну або розірвання договору. Отже, так чи інакше, у разі взаємоузгодженої відмови від договору відбувається, в юридичному аспекті, розірвання договору, а тому взаємна відмова, відповідно, має оформлятися правочином про розірвання договору, а не про відмову від нього, оскільки у ЦК України така підстава припинення договору не зазначена.

Крім того, ЦК України визначив форму, в якій вчиняється відмова від правочину, а саме – у такій самій формі, в якій він був вчинений. Отже, положення ст. 101 СК України суперечать ще й положенню щодо форми такого правочину, визначеної цивільним законодавством.

Таке поняття, як «відмова», застосовувати за аналогією концепції договірного права до шлюбного договору не можна; крім того, договір не може бути припинений шляхом подання сторонами заяви про його припинення, а навпаки, сторони мали б укласти договір про припинення шлюбного договору.

Відповідно до ст. 103 СК України шлюбний договір на вимогу одного з подружжя або іншої особи, права та інтереси якої цим договором порушені, може бути визнаний **недійсним** за рішенням суду з підстав, встановлених ЦК України. Законодавець чітко не вказав, що ці підстави встановлені ЦК України

для правочинів. Така позиція законодавця ще раз вказує на відсутність серед науковців єдиної думки щодо правової природи шлюбного договору, а також сімейного права як самостійної галузі права.

ЦК України дає суду можливість визнати шлюбний договір недійсним повністю або частково на вимогу одного з подружжя, якщо умови шлюбного договору ставлять його у надзвичайно невигідне матеріальне становище (ст. 217 ЦК України, ч. 4 ст. 93 СК України).

Перш ніж аналізувати правові норми про визнання шлюбного договору недійсним, пропонуємо розглянути ті умови договору, з дотриманням яких шлюбний договір буде вважатися дійсним:

– зміст шлюбного договору не може суперечити закону;

– подружжя або особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, повинні мати цивільну правоздатність та дієздатність;

– на укладення шлюбного договору до реєстрації шлюбу неповнолітньою особою необхідна нотаріально засвідчена письмова згода батьків або піклувальника;

– шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується;

– волевиявлення учасника шлюбного договору має відповідати його волі, тобто повинно бути правильне розуміння суті договору, а укладення шлюбного договору має бути добровільним. Шлюбний договір не може укладатися під впливом обману, насильства (ст.ст. 230, 231 ЦК України) або помилки однієї зі сторін договору (ст. 229 ЦК України).

Якщо ці умови під час укладення шлюбного договору не будуть дотримані, то такий шлюбний договір може бути визнаний недійсним.

Недійсні правочини за ЦК України поділяються на нікчемні та оспорювані (ст. 215 ЦК України).

Нікчемним є правочин, недійсність якого прямо встановлена законом (ч. 2 ст. 215 ЦК України). Це означає, що у цих випадках рішення суду не потрібне. Як зазначає І. В. Жилін-

кова, суд лише фіксує факт здійснення такого правочину та застосовує наслідки, передбачені законом для такого роду правочинів. Нікчемним є шлюбний договір, який укладений, наприклад, без нотаріального посвідчення.

Оспорюваним правочин є тоді, коли недійсність його прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом (ч. 3 ст. 215 ЦК України). Як зазначається у ст. 103 СК України, шлюбний договір може бути визнаний недійсним на вимогу одного з подружжя або іншої особи, права та інтереси якої порушено цим договором.

Особи, які не зареєстрували шлюб, не мають права звертатися до суду з вимогою про визнання шлюбного договору недійсним.

Визнання шлюбного договору недійсним можуть вимагати, крім подружжя, й інші особи. Це означає, що шлюбний договір може мати у своїй конструкції елементи договору на користь третьої особи і передбачати права осіб, які не є його учасниками (ч. 2 ст. 98 СК України). Якщо права цих осіб шлюбним договором буде порушено, то на їх вимогу шлюбний договір у цій частині може бути визнаний судом недійсним. Однак такими особами, права та інтереси яких можуть бути порушені шлюбним договором, можуть бути не тільки треті особи, а й інші особи, зокрема батьки подружжя та інші їхні родичі.

За рішенням суду, наприклад, недійсним може бути визнаний шлюбний договір, укладений під впливом обману, помилки, насильства. Ці обставини має доводити заінтересована особа, яка заперечує дійсність шлюбного договору.

Недійсність шлюбного договору тягне за собою певні правові наслідки. Ці наслідки визначено ЦК України. За загальним правилом ч. 1 ст. 216 ЦК України, недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов’язані з його недійсністю, зокрема:

1) кожна зі сторін зобов’язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а

в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає в користуванні майном, виконаній роботі, наданій послузі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування;

2) якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Визнання недійсним шлюбного договору ніяким чином не впливає на шлюб. Однак визнання шлюбу недійсним тягне за собою недійсність шлюбного договору.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття та розкрийте правову природу шлюбного договору.

2. Які особи мають право на укладення шлюбного договору?

3. В якому порядку та в якій формі укладається шлюбний договір?

4. Які умови можуть становити зміст шлюбного договору?

5. З яких підстав та в якому порядку умови шлюбного договору можуть бути змінені?

6. Назвіть підстави, порядок та правові наслідки припинення дії та визнання недійсним шлюбного договору.

7. Яку мету переслідують особи (подружжя), укладаючи шлюбний договір?

8. Які питання можна урегулювати шлюбним договором?

Глава 5

ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ДИТИНИ

§ 1. Встановлення походження дитини

Народження фізичної особи в правовому аспекті є юридичним фактом, з яким норми права пов'язують виникнення різноманітних правовідносин. Так, відповідно до ч. 2 ст. 25 ЦК України у момент народження фізичної особи виникає її цивільна правоздатність. Із народженням дитини виникає споріднений зв'язок між нею та її матір'ю і батьком. Спорідненням визнається зв'язок між особами, які походять одна від одної або від спільного предка. Споріднення як юридичний факт має триваючий характер (стан). Споріднення, як зазначають В. І. Данілін та С. І. Реутов, є підставою виникнення більшої частини сімейно-правових відносин. Різне юридичне значення мають спорідненість по прямій та боковій лінії, спорідненість різного ступеня. Безперечно, найбільший обсяг прав та обов'язків породжує спорідненість першого ступеня по прямій лінії, тобто між дітьми та батьками.

Стосунки між батьками та дітьми можуть мати духовний, моральний, особистий або майновий характер. Права та обов'язки, що виникають у батьків і дітей, є взаємними. Підставою виникнення взаємних прав та обов'язків батьків і дітей є кровне споріднення, походження дітей від цих батьків. Однак саме по собі біологічне походження спричинює встановлення лише моральних обов'язків батьків і дітей. Духовні та моральні відносини між батьками та дітьми можуть існувати незалежно від того, народжена дитина у шлюбі чи поза шлюбом, записані батьки як такі у Книзі реєстрації народжень чи ні. Факт народження дитини породжує виникнення біологічного та морального зв'язку між нею та її батьком і матір'ю. Юридичне значення факт походження набуває лише з моменту його державної реє-

страції в органах ДРАЦС. Саме тоді діти визнаються дітьми своїх батьків не тільки біологічно, а і юридично (в праві). З цього моменту виникає юридичний зв'язок між батьками та дітьми.

Батьки і діти мають взаємні особисті немайнові та майнові права та обов'язки. Згідно зі ст. 121 СК України права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом реєстрації актів цивільного стану. Отже, юридичною підставою відносин між батьками та дітьми є кровне походження дітей від певних осіб (матері та батька), яке засвідчене державним органом реєстрації актів цивільного стану в порядку, встановленому нормами СК України. Сама наявність фактичного складу, який утворюється сукупністю двох юридичних фактів: події – народження дитини та дії – реєстрації народження органом реєстрації актів цивільного стану, є підставою виникнення правовідносин між дітьми та їхніми батьками.

Народження фізичної особи та встановлення її походження належать до актів цивільного стану, що підлягають державній реєстрації (ст. 49 ЦК України). Державна реєстрація в цих випадках є зовнішнім вираженням існування певної обставини. Вона свідчить про виникнення права й одночасно породжує це право, тобто має правовстановлюючий характер. Отже, у сфері сімейного права походження дитини від певних батьків стає юридичним фактом лише за умови його посвідчення компетентним державним органом – ДРАЦС.

Реєстрація народження дитини провадиться з одночасним визначенням її походження та присвоєнням прізвища, імені та по батькові. *Народження дитини повинно бути зареєстроване не пізніше одного місяця з дня народження дитини.* Реєстрація народження дитини провадиться за місцем народження дитини або за місцем проживання її батьків чи одного з них за їх усною чи письмовою заявою. У разі хвороби, смерті батьків або з інших причин неможливості зареєструвати народження реєстрація здійснюється за заявою родичів, інших осіб, уповноваженого представника закладу охорони

здоров'я, у якому народилася дитина або в якому на цей час вона перебуває.

Для реєстрації народження дитини до органів ДРАЦС пред'являються певні документи, а саме: довідка медичної установи про народження дитини та документи, що посвідчують особу батьків (одного з них). Крім того, залежно від порядку визначення походження дитини від певного батька також пред'являються свідоцтво про шлюб, або заява батька (спільна заява батьків) про визнання батьківства, або судове рішення про визнання батьківства.

На підставі реєстрації народження дитини видається свідоцтво про народження, в якому засвідчується походження дитини від вказаних у ньому батьків (одного з батьків). Незважаючи на те що в СК України відсутня норма, аналогічна ст. 6 КпШС України, про правове регулювання шлюбних і сімейних відносин державою, релігійні обряди, зокрема щодо народження дитини, не мають правового значення. Відповідно, й документи про народження дитини, що видаються на підставі таких релігійних обрядів, не є доказом походження дитини від певних осіб.

Визначення походження дитини від матері (засвідчення материнства) не залежить від того факту, перебувала жінка, яка народила дитину, у шлюбі чи ні. Більше того, материнство може засвідчуватись навіть у разі, коли не визначається батько дитини. Якщо у свідоцтві про народження дитини відсутній запис про батька дитини або запис про батька проведено в установленому порядку за вказівкою матері, жінка, яка народила дитину, вважається одинокою матір'ю.

За загальним правилом, документом, що підтверджує походження дитини від певної матері, є медичне свідоцтво про народження. Медичне свідоцтво про народження видається при виписці матері зі стаціонару всіма закладами охорони здоров'я, де приймали пологи. У випадках пологів удома медичне свідоцтво про народження видає той заклад охорони здоров'я, медичний працівник якого (лікар, фельдшер, акушерка) приймав пологи.

У виняткових випадках у разі народження дитини вдома чи іншому місці без надання медичної допомоги реєстрація народження дитини проводиться органами реєстрації актів цивільного стану. Факт народження дитини в таких випадках підтверджується підписами двох свідків, а також медичною довідкою про перебування дитини під наглядом лікувального закладу.

Порядок визначення походження дитини залежить, перш за все, від того, перебувають батьки дитини у шлюбі між собою чи ні. Майже не викликає питань визначення походження дитини, коли вона народжується жінкою, яка перебуває у шлюбі, зареєстрованому у встановленому законом порядку. У ч. 1 ст. 122 СК України закріплена загальна презумпція щодо **визначення походження дитини від матері та батька, які перебувають у шлюбі між собою**. Так, дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, вважається такою, яка походить від подружжя. При цьому мати дитини не повинна надавати доказів походження дитини від свого чоловіка, а останній – доводити своє батьківство. Сама наявність шлюбу між матір'ю дитини та чоловіком є доказом походження дитини від цього чоловіка. Батько й мати, які перебувають у шлюбі, записуються батьками дитини в Книзі реєстрації актів про народження за заявою будь-кого з них. Якщо ж мати дитини, яка перебуває у зареєстрованому шлюбі, під час реєстрації народження заявляє, що її чоловік не є батьком цієї дитини, і у зв'язку з цим просить не вказувати його батьком в актовому записі про народження дитини, то її прохання може бути задоволене лише за наявності спільної заяви самої матері та її чоловіка про невизнання його батьком дитини.

Факт перебування жінки у шлюбі встановлюється, як правило, на момент народження дитини. Однак якщо на момент народження дитини жінка не перебуває у шлюбі (наприклад, її чоловік помер до народження дитини або шлюб визнаний недійсним), для встановлення батьківства юридичне значення має факт зачаття дитини у шлюбі. При цьому строк із

моменту припинення шлюбу або визнання його недійсним до моменту народження дитини не повинен перевищувати десяти місяців. Виняток з цього правила встановлений ст. 124 СК України, згідно з якою, якщо дитина народилася до спливу десяти місяців від дня припинення шлюбу або визнання шлюбу недійсним, але після реєстрації повторного шлюбу її матері з іншою особою, вважається, що батьком дитини є чоловік її матері у повторному шлюбі. Батьківство ж попереднього чоловіка може бути визначене таким чином:

– у добровільному порядку із поданням до органу реєстрації цивільного стану спільної заяви попереднього чоловіка та чоловіка у повторному шлюбі;

– у примусовому порядку за наявності судового рішення про визначення батьківства попереднього чоловіка.

На жаль, сьогодні дуже гострою є проблема безплідних шлюбів. В Україні спостерігається катастрофічне зниження народжуваності. Суттєвий вплив на її рівень має безпліддя подружніх пар, кількість яких постійно зростає. Ця тенденція обумовлюється екологічним станом довкілля, наслідками аварії на ЧАЕС, зниженням рівня життя тощо. У лікуванні безпліддя в Україні з 1987 року почали застосовуватися нові лікувальні програми допоміжних репродуктивних технологій. Такий вид медичної допомоги передбачений ст. 48 Основ законодавства України про охорону здоров'я. Відповідно до цієї норми застосування штучного запліднення та імплантації ембріона здійснюється згідно з умовами та порядком, встановленими МОЗ України.

Визначення походження дитини від батька, матері при штучному заплідненні та імплантації зародка регулюється ст. 123 СК України. Виходячи з того, що у спільній заявізобов'язанні подружжя бере на себе рівні права й обов'язки батьків з виховання і утримання майбутньої дитини, у разі застосування до них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій вони обоє записуються батьками дитини. При цьому один із них може усвідомлювати, що він не є біоло-

гічним батьком (матір'ю) народженої дитини. Так, у разі штучного запліднення дружини, проведеного за письмовою згодою її чоловіка, він записується батьком дитини, яка народжена його дружиною. Якщо зародок, зачатий чоловіком, який перебуває у шлюбі, та іншою жінкою, імплантовано до організму його дружини, дитина вважається такою, що походить від подружжя. У разі ж імплантації до організму іншої жінки зародка, зачатого подружжям, батьками дитини є подружжя. У разі народження дитини жінкою, якій було імплантовано зародок, зачатий подружжям, реєстрація народження провадиться за заявою подружжя, яке дало згоду на імплантацію. При цьому одночасно з документом, що підтверджує факт народження дитини цією жінкою, подається посвідчена нотаріусом її письмова згода на запис подружжя батьками дитини. У графі «Для відміток» робиться відповідний запис: матір'ю дитини згідно з медичним свідоцтвом про народження є громадянка (прізвище, ім'я, по батькові).

Згідно зі ст. 52 Конституції України діти є рівними у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Шлюбно-сімейне законодавство України не передбачає різниці між дітьми, батьки яких перебувають у шлюбі між собою, та дітьми, народженими матір'ю, яка не перебуває у шлюбі. Ніяких моральних та правових обмежень будь-які діти не знають. Існує лише різний порядок визначення походження дитини.

Визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою, може відбуватися:

– за спільною заявою матері та батька дитини (ст. 126 СК України);

– у судовому порядку (ст. 128 СК України).

Отже, законодавець закріплює два порядки визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою:

– *добровільний;*

– *судовий.*

Спільна заява жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, про реєстрацію їх матір'ю та батьком дитини (ст. 126 СК України) свідчить про добровільність їх рішення. Тому й реєстрація походження дитини проводиться в органах ДРАЦС без будь-яких попередніх процедур, зокрема судового розгляду. Така заява може бути подана вказаними особами до органу реєстрації актів цивільного стану як до, так і після народження дитини. Особиста присутність їх під час подання заяви не є обов'язковою. Батько (мати) може подати заяву про визнання батьківства через представника або надіслати її поштою. Єдиною обов'язковою умовою у цих випадках є нотаріальне засвідчення заяви або повноважень представника. Право на визнання себе батьком (матір'ю) дитини не обмежується віковим критерієм. Однак якщо заява про визнання себе батьком дитини подана неповнолітнім, державний орган реєстрації актів цивільного стану повідомляє батькам, опікуну, піклувальнику неповнолітнього про запис його батьком дитини. Така конструкція ч. 2 ст. 126 СК України дозволяє зробити висновок, що повідомлення відповідним особам про запис неповнолітньої особи матір'ю дитини законодавством не передбачено. Необхідність інформування вказаних осіб, які за законом піклуються про неповнолітню особу, зумовлена тим, що згідно з ч. 1 ст. 35 ЦК України неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини, може бути надана повна цивільна дієздатність.

Визнання батьківства – це волевиявлення особи, яка вважає себе батьком дитини. Однак одного волевиявлення особи щодо визнання себе батьком певної дитини недостатньо для настання правових наслідків. Необхідно також ще й волевиявлення матері дитини, яке полягає у вираженні згоди на те, щоб чоловік був записаний батьком її дитини. Саме тому вимагається подання до органів ДРАЦС спільної заяви матері дитини та чоловіка, який вважає себе батьком цієї дитини.

З іншого ж боку, визнання батьківства є констатацією факту біологічного батьківства особи, яка подала заяву до ор-

ганів ДРАЦС. У юридичній літературі практично одностайною є думка про те, що визнання батьківства вимагає поєднання природно-біологічного (кровного) споріднення та вольового факторів. Це зумовлено тим, що мета визнання батьківства полягає у підтвердженні (констатації) вже існуючого біологічного (кровного) споріднення між чоловіком, який визнає себе батьком, та дитиною. Для встановлення батьківських правовідносин між дитиною та особою, яка не є її біологічним батьком, але бажає визнати себе батьком цієї дитини, існує інститут усиновлення. Однак у зв'язку з тим, що закон не вимагає з'ясування справжнього походження дитини у разі подання спільної заяви про визнання батьківства, на практиці можливі випадки набуття батьківських прав у такому порядку особою, яка бажає усиновити чужу дитину.

Визначення батьківства за рішенням суду (ст. 128 СК України) *проводиться за наявності спору щодо особи, яка є батьком дитини.* Батьківство встановлюється в судовому порядку в ситуаціях, коли чоловік не визнає себе батьком дитини і, навпаки, коли чоловік вважає себе батьком дитини, а цей факт оспорюється.

Встановлення батьківства розглядається також як засіб захисту прав дитини, тобто захід, спрямований на відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав дитини. Така сутність цього юридичного факту обумовлюється тим, що визначення батьківства дитини є підставою виникнення батьківських обов'язків, зокрема обов'язку з утримання дитини.

У ст. 128 СК України по-новому вирішується питання щодо визначення батьківства за рішенням суду. Так, згідно зі ст. 53 КпШС України у разі народження дитини у батьків, які не перебувають у шлюбі, за відсутності спільної заяви батьків батьківство встановлювалось у судовому порядку. При цьому встановлення батьківства судом було можливе лише у разі доведення однієї з таких обставин:

– спільне проживання та ведення спільного господарства матір'ю дитини і відповідачем до народження дитини;

– спільне виховання чи утримання ними дитини;

– інші докази, що з достовірністю підтверджують визнання відповідачем батьківства.

У СК України підставою для визнання батьківства можуть слугувати будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від певної особи, зібрані відповідно до ЦПК України (ч. 2 ст. 128 СК України). Таким чином, у СК України окремо не виділяються будь-які обставини, що можуть бути підставами встановлення батьківства. Тим самим скасовано обмеження щодо засобів доказування батьківства дитини.

Найбільш дискусійним є питання судових експертиз як доказів у справах про визначення походження дитини. Сучасний рівень розвитку науки та медицини дозволяє використовувати в судовій практиці різні види експертиз, зокрема експертиз зі встановлення батьківства (материнства). Такі експертизи можуть бути біологічними, судово-медичними, генетичними тощо. Однак, не зменшуючи значення висновків, зроблених у разі проведення цих експертиз, треба все ж таки визнати, що й сьогодні судові експертизи є лише одним із доказів, що підтверджує походження дитини від конкретної особи або спростовує це.

Визнання батьківства в суді здійснюється у порядку позовного провадження. Позов про визнання батьківства може бути поданий матір'ю, опікуном, піклувальником дитини або особою, яка утримує та виховує дитину. Дитина, яка досягла повноліття, має право самостійно подати позов про визнання батьківства.

Позов про визнання батьківства може подати також чоловік, який вважає себе батьком дитини, якщо його батьківство не визнається (оспорюється) матір'ю дитини або іншими особами. Визнання батьківства в судовому порядку можливе також лише за умови, що запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень вчинено відповідно до вказівок матері.

У судовому порядку можуть також встановлюватися факт батьківства (материнства) та факт визнання батьківства. Ці справи розглядаються за правилами окремого провадження.

Встановлення факту батьківства в судовому порядку відрізняється від визнання батьківства за рішенням суду за такими критеріями:

– відсутність спору щодо батьківства дитини;

– смерть фактичного батька дитини;

– час народження дитини.

Доцільно було б надати можливість таким особам самостійно звертатися до суду з позовом про визнання батьківства.

У разі смерті чоловіка, який не перебував у шлюбі з матір'ю дитини, факт його батьківства може бути встановлений за рішенням суду (ст. 130 СК України). Заява про встановлення факту батьківства приймається судом, якщо запис про батька дитини в Книзі реєстрації народжень вчинено відповідно до вказівок матері дитини. Заяву про встановлення факту батьківства можуть подавати ті ж самі особи, які мають право пред'являти позов про визнання батьківства, крім, звичайно, особи, яка вважає себе батьком дитини.

За рішенням суду може також бути встановлений і факт материнства (ст. 132 СК України). Умовами розгляду заяви про встановлення факту материнства є:

– смерть жінки;

– за життя ця жінка вважала себе матір'ю дитини;

– відсутність спору щодо материнства цієї жінки;

– у Книзі реєстрації народжень вчинено запис про матір дитини за заявою родичів, інших осіб або уповноваженого представника закладу охорони здоров'я, в якому народилася дитина.

Заява про встановлення факту материнства може бути подана батьком, опікуном, піклувальником дитини або особою, яка утримує та виховує дитину. Із досягненням повноліття дитина також може подати таку заяву до суду.

§ 2. Оспорювання батьківства (материнства)

Презумпція батьківства може бути оспорена і спростована судом.

Презумпція батьківства спростовується рішенням суду за наявності доказів, які засвідчують відсутність між дитиною та

особою, записаною її батьком, кровного зв'язку, тобто факту походження.

Оспорювання батьківства (материнства) – *це невизнання особою реєстрації себе як батька (матері) дитини.* Особа, яка записана батьком дитини згідно з положеннями СК України, має право оспорити своє батьківство, пред'явивши позов про виключення запису про неї як батька з актового запису про народження дитини (ч. 1 ст. 136 СК України). Особа, яка була записана батьком дитини на законних підставах, повинна довести відсутність кровного споріднення між собою й дитиною, батьком якої вона записана. Однак заперечення кровного споріднення не завжди є підставою для оспорювання батьківства. В окремих випадках особа, яка записана батьком дитини, повинна також довести, що на момент вчинення запису про народження дитини вона не знала, що не є батьком дитини.

Шлюбно-сімейне законодавство, яке діяло до набрання чинності СК України, значно обмежувало можливість оспорювання батьківства особою, яка записана батьком дитини, зокрема можливість спростування презумпції батьківства при народженні дитини у шлюбі. Ці обмеження полягали в тому, що, по-перше, оспорювати батьківство могла лише особа, яка записана батьком дитини. По-друге, оспорювання батьківства могло бути здійснене лише протягом *одного року* з того часу, коли особі стало або повинно було стати відомо про те, що вона записана батьком дитини.

СК України також закріплює певні межі оспорювання батьківства, але вони значно розширені. У ст. 136 СК України встановлено межі у часі щодо можливості оспорювання батьківства. Так, оспорювання батьківства можливе тільки з моменту народження дитини й до досягнення нею повноліття. Оспорювання батьківства може бути здійснене протягом цього часу тільки, якщо дитина є живою. Смерть дитини, батьком якої записана особа, позбавляє її права оспорювати своє батьківство.

На відміну від норми ч. 1 ст. 56 КпШС України, згідно з якою для вимог про оспорювання батьківства (материнства) встановлений строк позовної давності в один рік, у СК України закріплено положення, що до вимоги чоловіка про виключення запису про нього як батька з актового запису про народження дитини позовна давність не застосовується (ч. 6 ст. 136 СК України).

Не має права оспорювати батьківство особа, записана батьком дитини, якщо в момент реєстрації себе батьком дитини вона знала, що не є її батьком, а також особа, яка дала згоду на застосування допоміжних репродуктивних технологій відповідно до частини першої статті 123 Кодексу. Закріплення таких правових гарантій захисту прав дитини цілком логічне та обґрунтоване. Якщо чоловік добровільно визнав своє батьківство, знаючи про те, що він не є біологічним батьком, то його права не вважаються порушеними. Застосування допоміжних репродуктивних технологій було погоджено особою, що записана батьком дитини. І в першому, і в другому випадку особа приймала виважене рішення, і змінити його вона уже позбавлена можливості.

Оспорювання батьківства можливе також із боку наступних осіб:

– спадкоємців особи, яка записана батьком дитини (ст. 137 СК України);

– матері дитини щодо батьківства свого чоловіка (ст. 138 СК України).

У першому випадку оспорювання батьківства можливе у разі смерті особи, яка записана батьком дитини, до народження дитини. Спадкоємці мають право оспорювати батьківство цієї особи після її смерті за наявності однієї з таких обставин:

– подання цією особою ще за життя заяви до нотаріуса про невизнання свого батьківства;

– пред'явлення цією особою позову про виключення свого імені як батька з акта запису про народження дитини;

– ця особа не знала про те, що вона записана батьком дитини, з поважних причин.

У перших двох випадках право на оспорювання батьківства особи, яка померла, мають будь-які її спадкоємці (за заповітом чи за законом). Якщо ж особа за життя не знала про те, що вона записана батьком дитини, оспорити її батьківство можуть тільки дружина, батьки та діти цієї особи, тобто ті особи, які визначаються ст. 1261 ЦК України спадкоємцями першої черги за законом.

Можлива ситуація, коли особа звернулася з позовом про оспорювання батьківства за життя, але під час слухання справи померла. У такому випадку слід керуватися ч. 2 статті 137 СК України, згідно з якою, якщо той, хто записаний батьком дитини, помер після пред'явлення ним позову про виключення свого імені як батька з актового запису про народження дитини, позовну заяву можуть підтримати в суді його спадкоємці. У цьому випадку позов подавався відповідно до ст. 136 СК України, а продовження слухання справи має відбуватись на підставі ст. 137 Кодексу. Тож суд має зупинити провадження у справі до вступу у процес правонаступників. Тобто відновлення провадження можливе лише з ініціативи спадкоємців за умови надання ними підтверджуючих документів про прийняття спадщини (Свідоцтва про право на спадщину).

Відповідно до частини 8 ст. 7 СК України, регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини. Норма статті 138 СК України узгоджується з цією вимогою. За її допомогою гальмуватимуться амбіції матері, адже вона як законний представник дитини не може діяти на шкоду її інтересам. Стаття 138 СК України не допускає перетворення соціального статусу дитини, народженої батьками, які перебувають у шлюбі, у соціальний статус дитини, народженої батьками, які не перебувають у шлюбі, із записом прізвища батька за прізвищем матері, чим забезпечує стабільність умов життя дитини.

Якщо мати дитини не назвала ім'я чоловіка, якого вона вважає батьком дитини, або якщо й назвала, але він не подав заяви про своє батьківство, суд повинен у позові відмовити.

У частині 2 ст. 138 СК України не вказано, якому органові має бути подана така заява. Можна зробити висновок, що ним має бути орган ДРАЦС.

Кодекс 1969 р. не надавав матері дитини права оспорити запис свого чоловіка батьком дитини. За СК України жінка, яка народила дитину у шлюбі, має право оспорити батьківство свого чоловіка. З метою захисту інтересів дитини та реалізації її права на батьківство закон, передбачаючи можливі наслідки задоволення такого позову у вигляді виключення запису про батька, вимагає подання іншою особою заяви про своє батьківство. Тобто основне завдання законодавця в цих правовідносинах – забезпечити дитині наявність батька. Таким чином, вимога матері про виключення запису про її чоловіка як батька дитини з актового запису про народження дитини може бути задоволена лише у разі подання іншою особою заяви про своє батьківство. Така заява подається до суду особою, яка вважає себе батьком дитини, і суд зобов'язаний перевірити мотиви подання такої заяви та встановити батьківство такої особи на підставі належних і допустимих доказів.

До вимоги матері про внесення змін до актового запису про народження дитини встановлюється позовна давність *в один рік*, яка починається від дня реєстрації народження дитини. Але перебіг позовної давності починається від дня реєстрації народження дитини, тобто від дня, коли чоловік був записаний як батько дитини. Закон припускає, що мати дитини володіє реальною інформацією про батька, а тому обмежує її в часі у поданні позову про оспорювання батьківства свого чоловіка. Така вимога закону є правомірною і спрямована на забезпечення стабільності батьківського правовідношення.

Вважалося, що жоден сторонній мужчина не може оспорити шлюбного батьківства чоловіка матері дитини. Це певною мірою не узгоджувалося з трактуванням Європейським судом права особи на сімейне життя у сенсі визначення правового

режиму сімейних зв'язків, що і викликало необхідність відповідних змін.

У статті 129 СК України, що має назву «Спір про батьківство між чоловіком матері дитини та особою, яка вважає себе батьком дитини», право пред'явити позов про визнання свого батьківства надано тому, хто вважає себе батьком дитини. Однак оскільки батьківство чоловіка матері не лише презюмується, а і його ім'я як батька внесено в книгу реєстрації народжень, потрібне насамперед спростування шлюбного походження дитини. Отже, йдеться про особливу форму оспорювання чужого батьківства: позивач вимагає не лише виключити запис про батьківство іншого чоловіка, а й визнати своє батьківство.

Проте, розглядаючи такі справи, суди мали б брати до уваги не лише факт біологічного споріднення між позивачем та дитиною. Визначальними мають бути інтереси дитини, зокрема те, що на неї поширюється «презумпція законного походження». А це – важлива обставина у житті дитини. З цього можна зробити висновок, що у випадках, коли юридичний батько наполягає на продовженні своїх сімейних зв'язків з дитиною, і це відповідає її найвищим інтересам, у позові біологічного батька про визнання його батьківства може бути відмовлено. Презумпція шлюбного батьківства надає певні «юридичні пільги» як матері, так і батькові дитини: дружина не зобов'язана доводити батьківство чоловіка; чоловік має право вимагати реєстрації себе батьком дитини. Отже, чоловік не має можливості запобігти реєстрації себе батьком дитини, а дружина не має юридичних важелів для того, щоб уникнути запису її чоловіка батьком дитини.

Що ж стосується *спору про материнство*, то законодавець урегулював дві ситуації оспорювання материнства. По-перше, жінка, яка записана матір'ю дитини, може звернутися до суду із заявою про оспорювання свого материнства, тобто про невизнання себе матір'ю дитини. По-друге, материнство жінки, яка записана матір'ю дитини, може оспорити та жінка, яка вважає себе матір'ю цієї дитини. При цьому у позові зазначаються одночасно дві вимоги:

– про невизнання материнства жінки, які записана матір'ю дитини;

– про визнання свого материнства.

У разі доведення відсутності кровного споріднення між особою, яка записана матір'ю, та дитиною суд постановляє рішення про виключення відомостей про особу як матері дитини з актового запису про її народження. Підставою для задоволення позову є доведення відсутності кровного споріднення між особою, яка записана матір'ю, та дитиною. Ці дані можуть бути встановлені на підставі пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів. Важливе значення в процесі доказування має висновок експерта. За результатами проведення судово-біологічної (генетичної) експертизи із застуванням методики генотипоскопії (аналізу ДНК) експерти можуть визначити батьківство із ймовірністю до 99,9 відсотка або дійти висновку про його виключення. Дійти висновку про виключення батьківства можливо і на підставі судово-імунологічної експертизи (експертизи крові) або судово-медичної експертизи, яка б визначила здатність особи до зачаття дитини. Однак експертиза ДНК, на сьогодні, є найбільш ефективним доказом, що підтерджує наявність чи відсутність батьківства особи щодо дитини.

Не має права оспорювати материнство жінка, якій було імплантовано зародок, зачатий подружжям (сурогатна матір), а також жінка, яка є донором яйцеклітини для зародка, імплантованого в організм іншої жінки (ч. 2 і ч. 3 ст. 123 СК України).

До вимог жінки, яка записана матір'ю дитини та оспорює своє материнство, позовна давність не застосовується. Що ж стосується вимог жінки про визнання її матір'ю дитини, то до них застосовується спеціальна позовна давність в один рік. Початок перебігу позовної давності починається від дня, коли ця жінка дізналася або могла дізнатися, що вона є матір'ю дитини.

Не є перешкодою для оспорювання батьківства (материнства) особою, яка не визнає себе батьком (матір'ю), стяг-

нення з неї аліментів на дитину. Така особа може звернутися до суду з позовом про виключення відомостей про неї як батька (матір) дитини, тому що підставою стягнення аліментів є саме факт такого запису. У разі, якщо позов буде задоволений, буде скасована й підстава стягнення аліментів на дитину.

§ 3. Сурогатне материнство

Тема застосування допоміжних репродуктивних технологій, а особливо методу так званого сурогатного материнства, за останні декілька років набула в Україні чималої популярності.

Правове забезпечення сурогатного материнства є одним із законодавчо не врегульованих й найскладніших питань у галузі сімейного права України. Його актуальність обумовлена відсутністю достатнього нормативного регулювання здійснення процедури сурогатного материнства в Україні та необхідністю вирішити проблеми, що виникають на практиці під час реалізації програми сурогатного материнства.

Сьогодні до проблеми сурогатного материнства прикуто значну увагу як науковців (здебільшого медиків, психологів), так і ЗМІ. Вчені-юристи, як правило, дискутують з приводу його юридичної природи або правових наслідків. ЗМІ зосереджують увагу на морально-етичних та фінансових аспектах питання. Всесвітня мережа наповнена багатьма пропозиціями щодо сурогатного материнства, у той час як пересічний українець, як правило, навіть не розуміє його сутності та не відрізняє від штучного запліднення.

Існування розбіжностей у розумінні сутності сурогатного материнства викликає необхідність виявити проблемні питання та встановити особливості їх вирішення правом окремих держав для подальшого вдосконалення сімейного законодавства України та правової освіти суспільства. Нормами чинного законодавства України не визначено поняття сурогатного материнства,

воно існує лише в суспільних відносинах, пов'язаних із сучасними репродуктивними технологіями. У медичному аспекті сурогатне материнство передбачає перенесення ембріона, отриманого заплідненням яйцеклітини біологічної матері – дружини спермою біологічного батька – чоловіка, в порожнину матки іншої жінки та виношування дитини, яка є біологічно «чужою» для жінки. У перекладі на медичну термінологію така процедура називається екстракорпоральне запліднення та може здійснюватися лише у спеціалізованих медичних закладах високо кваліфікованими спеціалістами. У правовому аспекті під **сурогатним материнством** розуміють *«запліднення жінки шляхом імплантації ембріона з використанням генетичного матеріалу подружжя з метою виношування і народження дитини, яка в подальшому буде визнана такою, що походить від подружжя, як правило, на комерційній основі на підставі відповідного договору між подружжям та сурогатною матір'ю».*

Таким чином, сутність сурогатного материнства полягає в тому, що запліднена яйцеклітина пересаджується до організму генетично сторонньої жінки, яка виношує і народжує дитину не для себе, а для бездітного подружжя.

Так, у ст. 123 СК України закріплено порядок встановлення походження дитини, яка народилася в результаті трьох різновидів репродуктивних технологій: штучного запліднення, сурогатного материнства та імплантації ембріона. Такий вид медичної допомоги регулюється ст. 48 Основ законодавства України про охорону здоров'я, згідно з якою кожна дієздатна жінка має право на застосування штучного запліднення та імплантацію ембріона.

Подібні операції здійснюються в закладах, що мають відповідну ліцензію на вказаний вид діяльності, за наявності письмової згоди подружжя. Відомості про застосування штучного запліднення та імплантацію ембріона, а також про особу донора є лікарською таємницею.

Відповідно до наказу МОЗ України від 09.09.2013 № 787 «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репро-

дуктивних технологій в Україні» сурогатною матір'ю може бути повнолітня дієздатна жінка за умов наявності власної здорової дитини, її добровільної письмово оформленої згоди, а також за відсутності медичних протипоказань.

Отже, у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя.

Україна належить до числа небагатьох країн, де сурогатне материнство дозволено законом. Ставлення до легалізації сурогатного материнства в інших країнах світу до сих пір залишається різним. Наприклад, у Німеччині спроба імплантувати ембріон жінці, яка має намір відмовитися від своєї дитини, є злочином, відповідальність за який несе лікар, який здійснив операцію з пересадки ембріона. Заборонено сурогатне материнство також у Нідерландах, Швеції, Австрії та Швейцарії. Щодо встановлення материнства у випадку народження дитини, права біологічної матері мають переважну силу перед правами матері генетичної. Аналогічне положення презюмується російським сімейним законодавством, відповідно до якого особи, які перебувають у шлюбі та які дали згоду у письмовій формі на імплантацію ембріона іншій жінці з метою його виношування, можуть бути записані батьками дитини лише за згодою жінки, яка народила дитину.

СК України у питаннях штучного запліднення за допомогою сучасних репродуктивних технологій не захищає інтереси біологічної матері, а ставить на перше місце умови угоди, яка була укладена між сурогатною матір'ю та подружжям. Момент укладення угоди є суттєвим у цих правовідносинах.

Щодо визначення законних батька та матері дитини, народженої сурогатною матір'ю в результаті застосування екстракорпорального запліднення, то слід керуватися положеннями СК України. Відповідно до положень ч. 2 ст. 123 СК України «у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям у результаті застосування допоміжних

репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя». При цьому згідно з ч. 2 ст. 139 СК України оспорювання материнства не допускається у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій.

Наведені положення чинного законодавства України спрямовано на забезпечення захисту прав дитини та прав подружжя, що є біологічними батьками дитини. Зокрема, дитині, що зачата в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, гарантовано право на родину, наявність матері та батька, що є її біологічними батьками. Такі батьки і дитина мають права, обов'язки та гарантії відповідно до СК України. Таким чином, біологічні батьки дитини, що була виношена та народжена сурогатною матір'ю із застосуванням екстракорпорального запліднення, є законними батьками такої дитини.

Положеннями Розділу ІІІ СК України встановлено права та обов'язки матері, батька і дитини. Зокрема, ст. 139 СК України передбачено можливість оспорювання материнства жінкою, яка записана матір'ю дитини, або жінкою, яка вважає себе матір'ю дитини, але не записана нею. Проте не допускається оспорювання материнства біологічної матері сурогатною матір'ю. Вважається, що зазначене положення регламентовано законом, виходячи з моральних позицій. Передбачена можливість виникнення у жінки, що виношувала дитину (сурогатної матері), материнських почуттів до дитини, що є для неї біологічно чужою. У такому разі права біологічної матері захищено законом; та перш за все захищено права та інтереси дитини з урахуванням її генетичної та біологічної спорідненості з матір'ю.

Реєстрація дитини, народженої за методом сурогатного материнства, здійснюється в установленому чинним законодавством України порядку (з документом, що підтверджує факт народження дитини іншою жінкою, подається заява про її згоду на запис подружжя батьками дитини, справжність підпису на якій має бути нотаріально засвідчено) за наявності довідки про генетичну спорідненість батьків (матері чи батька) з

плодом (генетичні аналізи ДНК, окрім встановлення батьківства і материнства дозволяють встановити або спростувати наявність іншої спорідненості між людьми), про що зазначено в наказі МОЗ України від 09.09.2013 № 787.

Важливим аспектом сурогатного материнства є те, що застосовується воно тільки до подружньої пари (бездітної), самотні ж чоловік/жінка (та/або гомосексуальні пари) не мають права брати участі у програмі сурогатного материнства.

На думку багатьох українців, це скоріше недолік, аніж перевага, оскільки в Україні безліч самотніх людей репродуктивного віку, і відмовити людині (чоловіку/жінці) у її природньому та конституційно закріпленому праві (ст. ст. 21, 24 Конституції України) бути батьками є фактичним злочином проти людства. У Росії вже є прецеденти, коли одинокі (самотні) жінки та чоловік визнавали через судові установи своє батьківське право на «сурогатних дітей».

Враховуючи зазначене вище, можна зробити висновок, що законодавством України регламентовано деякі аспекти сурогатного материнства, а саме: визначено батьківство та материнство дитини, народженої сурогатною матір'ю, встановлено правила оформлення документів у разі народження дитини сурогатною матір'ю, врегульовано медичну процедуру застосування програми сурогатного материнства.

Щодо вдосконалення правового регулювання сурогатного материнства в Україні, на сьогодні ще не відбулася в повному обсязі правова адаптація українського суспільства до розвитку медицини в галузі репродуктивних технологій, через що в законодавчому регулюванні сурогатного материнства є такі *недоліки*:

– відсутність спеціального нормативно-правового акта, що детально регламентує всі аспекти відносин сурогатного материнства;

– неврегульованість суттєвих умов договору, що укладається між сурогатною матір'ю та біологічними батьками (подружжям).

Відсутність належного правового регулювання відносин сурогатної матері та подружжя може призвести до порушень

прав як біологічних батьків, так і сурогатної матері. Так, через законодавчі прогалини в правовому регулюванні сурогатного материнства на практиці можуть виникнути небажані життєві ситуації, пов'язані з відмовою сурогатної матері віддавати дитину біологічним батькам, шантажем переривання вагітності, вимогами додаткових грошей, погрозами розголошення інформації про народження дитини, про те, хто її виношував, або ж відмовою біологічних батьків виплатити сурогатній матері обіцяну грошову компенсацію, незабезпечення сурогатної матері належними умовами під час вагітності та пологів.

Щоб уникнути зазначених наслідків, *необхідно* захистити майнові та немайнові права й законні інтереси осіб, які беруть участь у програмі сурогатного материнства, за допомогою застосування індивідуальних юридичних засобів та механізмів. Такими юридичними засобами та механізмами мають бути:

– підготовка договору між сурогатною матір'ю та біологічними батьками про виношування дитини;

– оформлення письмової згоди біологічних батьків на виношування сурогатною матір'ю ембріона, отриманого в результаті екстракорпорального запліднення;

– оформлення письмової згоди сурогатної матері на виношування ембріона біологічних батьків, а також згоди чоловіка сурогатної матері (за наявності);

– підготовка заяви сурогатної матері про відсутність претензій до біологічних батьків після закінчення програми сурогатного материнства;

– оформлення згоди сурогатної матері на запис біологічних батьків як батьків дитини в органах ДРАЦС;

– інші юридичні засоби та механізми.

Особливої уваги заслуговує *договір між сурогатною матір'ю та біологічними батьками про виношування дитини*, який має виступати основним засобом правового регулювання відносин учасників програми сурогатного материнства. Такий договір є головним документом, що визначає відносини біологічних батьків із сурогатною матір'ю, та має складатися відпо-

відно до положень чинного законодавства України, враховуючи індивідуальні вимоги, побажання та можливості подружжя та сурогатної матері.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть підстави визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою.

2. Розкрийте відмінність встановлення факту батьківства в судовому порядку від визнання батьківства за рішенням суду.

3. Які часові межі встановлено СК України щодо можливості оспорювання батьківства?

4. За яких умов може бути задоволена вимога матері про виключення запису про її чоловіка як батька дитини з актового запису про народження дитини?

5. Який строк позовної давності до вимоги матері про внесення змін до актового запису про народження дитини?

6. У яких випадках не допускається оспорювання материнства?

7. Розкрийте порядок встановлення походження дитини із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій.

Глава 6

ПРАВОВІДНОСИНИ МІЖ БАТЬКАМИ ТА ДІТЬМИ

§ 1. Особисті немайнові права та обов'язки батьків та дітей

Сім'я є природним середовищем первинної соціалізації дитини, джерелом її матеріальної та емоційної підтримки, засобом збереження і передання культурних цінностей. З перших днів появи дитини на світ сім'я покликана готувати її до життя та практичної діяльності, в домашніх умовах забезпечити розумну організацію її життя, допомогти засвоїти позитивний досвід старших поколінь, набути власного досвіду поведінки і діяльності.

Факт народження дитини, засвідчений у встановленому законом порядку, тобто зареєстрований в органі ДРАЦС, є підставою виникнення особистих немайнових та майнових прав і обов'язків батьків та дітей. Ці права та обов'язки, як і будь-які інші суб'єктивні сімейні права та обов'язки, тісно пов'язані з особою їх носія і не мають майнового (економічного) змісту. Вони не передаються і не відчужуються.

Особисті немайнові відносини існують переважно між батьками та неповнолітніми дітьми. Особистим немайновим правам та обов'язкам притаманні деякі специфічні риси. По-перше, вони мають *строковий характер,* оскільки належать батькам і дітям, як правило, лише до досягнення дітьми повноліття, а по-друге, у зазначених правовідносинах *поєднуються інтереси батьків і дітей.*

Характерною ознакою особистих немайнових прав та обов'язків батьків і дітей є те, що деякі з них одночасно є їхніми суб'єктивними сімейними обов'язками.

Мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між со-

бою. Розірвання шлюбу між батьками, проживання окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини. Діти мають рівні права та обов'язки щодо батьків, незалежно від того, чи перебувають їхні батьки у шлюбі між собою.

Серед основних особистих немайнових обов'язків батьків СК України називає *обов'язок забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я* (ст. 143 СК України). Мати, батько дитини, які перебувають у шлюбі, а також мати, яка не перебуває у шлюбі, зобов'язані забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я.

Батько, який не перебуває у шлюбі з матір'ю дитини, батьківство якого визначено у свідоцтві про народження дитини або визнано за рішенням суду, зобов'язаний за повідомленням служби у справах дітей, що здійснюється у порядку, визначеному КМУ, забрати дитину для утримання та виховання з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я, якщо цього не зробила мати дитини. У разі якщо батько не перебуває у шлюбі, він набуває статусу одинокого батька.

Дитина може бути залишена батьками у пологовому будинку або в іншому закладі охорони здоров'я, якщо вона має істотні вади фізичного і (або) психічного розвитку, а також за наявності інших обставин, що мають істотне значення. Якщо батьки не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я, забрати дитину мають право її баба, дід, інші родичі з дозволу органу опіки та піклування.

Ще одним особистим немайновим обов'язком батьків є обов'язок зареєструвати народження дитини в органі ДРАЦС. Батьки зобов'язані невідкладно, не пізніше *одного місяця* від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в органі ДРАЦС. Невиконання цього обов'язку є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом.

У разі смерті батьків або неможливості для них з інших причин зареєструвати народження дитини реєстрація провадиться за заявою родичів, інших осіб, уповноваженого пред-

ставника закладу охорони здоров'я, в якому народилася дитина або в якому на цей час вона перебуває.

Реєстрація народження дитини провадиться органом ДРАЦС з одночасним визначенням її походження та присвоєнням прізвища, імені та по батькові і засвідчується Свідоцтвом про народження, зразок якого затверджує КМУ.

Прізвище дитини визначається за прізвищем батьків. Якщо мати, батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою, вони можуть присвоїти дитині подвійне прізвище, утворене шляхом з'єднання їхніх прізвищ. Спір між батьками щодо прізвища дитини може вирішуватися органом опіки та піклування або судом.

Ім'я дитини визначається за згодою батьків. Ім'я дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства визначається матір'ю дитини. Дитині може бути дано не більше двох імен, якщо інше не випливає зі звичаю національної меншини, до якої належать мати і (або) батько. Спір між батьками щодо імені дитини може вирішуватися органом опіки та піклування або судом.

По батькові дитини визначається за іменем батька. По батькові дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, за умови, що батьківство щодо дитини не визнано, визначається за іменем особи, яку мати дитини назвала її батьком.

У разі зміни прізвища обома батьками змінюється прізвище дитини, яка не досягла семи років. Якщо ж дитині вже виповнилося сім років, прізвище дитини змінюється за її згодою.

У разі зміни прізвища одного з батьків прізвище дитини може бути змінене за згодою обох батьків та за згодою дитини, яка досягла семи років. У разі заперечення одним із батьків щодо зміни прізвища дитини спір між ними щодо такої зміни може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. Під час вирішення спору беруться до уваги виконання батьками своїх обов'язків щодо дитини, а також інші обставини, які засвідчують відповідність зміни прізвища інтересам дитини.

У разі якщо батько змінив своє ім'я, по батькові дитини, яка досягла чотирнадцяти років, змінюється за її згодою.

Передання дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї.

Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини (ч. 1 ст. 151 СК України), а також право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам, обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.

Право дитини на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю, що встановлена законом. Дитина має право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї, звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій, або безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років.

Мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування, зокрема якщо хтось із них перебуває у надзвичайній ситуації (лікарні, місці затримання та позбавлення волі тощо) (ст.153 СК України).

Батьки мають право на самозахист своєї дитини, *повнолітніх дочки та сина.* Батьки мають право звертатися до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, а також непрацездатних сина, дочки як їх законні представники без спеціальних на те повноважень. Батьки мають право звернутися за захистом прав та інтересів дітей і тоді, коли відповідно до закону вони самі мають право звернутися за таким захистом (ст. 154 СК України).

Здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини.

Відмова батьків від дитини є неправозгідною, суперечить моральним засадам суспільства. Ухилення батьків від вико-

нання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом.

Неповнолітні батьки мають такі ж права та обов'язки щодо дитини, як і повнолітні батьки, і можуть їх здійснювати самостійно. Неповнолітні батьки, які досягали шістнадцяти років, мають право на звернення до суду за захистом прав та інтересів своєї дитини. Неповнолітні батьки мають право на безоплатну правову допомогу в суді.

Питання виховання дитини вирішується батьками спільно. Той із батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь у її вихованні і має право на особисте спілкування з нею. У свою чергу, той із батьків, з ким проживає дитина, не має права перешкоджати тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвиткові дитини.

Батьки мають право укласти договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із них, хто проживає окремо від дитини. Той з батьків, хто проживає з дитиною, у разі його ухилення від виконання договору зобов'язаний відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану другому з батьків.

За заявою матері, батька дитини орган опіки та піклування визначає способи участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї. Рішення про це орган опіки та піклування постановляє на підставі вивчення умов життя батьків, їхнього ставлення до дитини, інших обставин, що мають істотне значення. Рішення органу опіки та піклування є обов'язковим до виконання. Особа, яка ухиляється від виконання рішення органу опіки та піклування, зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини.

Якщо той із батьків, з ким проживає дитина, чинить перешкоди тому з батьків, хто проживає окремо, у спілкуванні з дитиною та у її вихованні, зокрема якщо він ухиляється від ви-

конання рішення органу опіки та піклування, другий із батьків має право звернутися до суду з позовом про усунення цих перешкод. Суд визначає способи участі одного з батьків у вихованні дитини (періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання тощо), місце та час їхнього спілкування, з урахуванням віку, стану здоров'я дитини, поведінки батьків, а також інших обставин, що мають істотне значення. В окремих випадках, якщо це викликано інтересами дитини, суд може обумовити побачення з дитиною присутністю іншої особи.

За заявою заінтересованої сторони суд може зупинити виконання рішення органу опіки та піклування до вирішення спору. У разі ухилення від виконання рішення суду особою, з якою проживає дитина, суд за заявою того з батьків, хто проживає окремо, може передати дитину для проживання з ним. Особа, яка ухиляється від виконання рішення суду, зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини.

Правом, що забезпечує соціальне буття людини, є *право на місце проживання.* Місце проживання дитини, яка не досягла 10 років, визначається за згодою батьків (ч. 1 ст. 160 СК України). За відсутності згоди щодо того, з ким із батьків буде проживати малолітня дитина, спір між ними може вирішуватися судом (ч. 1 ст. 161 СК України). Суд, вирішуючи спір щодо місця проживання дитини з одним із батьків, бере до уваги: ставлення батьків до виконання своїх обов'язків; додержання інтересів дитини; особисту прихильність дитини до кожного з батьків; вік дитини; стан її здоров'я; самостійний дохід того з батьків, з ким буде проживати дитина; наявність упорядженого жилого приміщення; можливість створення умов належного виховання та розвитку; стосунки батьків; матеріальне становище кожного з них; сімейний стан тощо. Якщо суд визнав, що жоден із батьків не може створити дитині належних умов для виховання, на вимогу баби, діда або інших родичів дитина може бути передана комусь із них. Якщо дитина не може бути

передана жодній з цих осіб, суд може постановити рішення про відібрання дитини від особи, з якою вона проживає, і передати її для опікування до органів опіки та піклування.

Якщо дитина досягла 14 років, вона сама обирає місце свого проживання у разі окремого проживання її батьків (ч. 3 ст. 160 СК України). У зв'язку з цим спір між батьками про місце проживання дітей, які досягли 14-річного віку, не підлягає судовому розгляду.

Право батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб закріплено ст. 163 СК України. Наявність у батьків абсолютного суб'єктивного права на визначення місця проживання дітей, які не досягли 14 років, забезпечує їм можливість вимагати повернення малолітньої дитини від будь-якої іншої особи, яка утримує її у себе не на підставі закону або рішення суду.

Разом із тим, вирішуючи конкретний спір, суд може відмовити у відібранні малолітньої дитини і переданні її батькам або одному з них, якщо буде встановлено, що це суперечить її інтересам. Таким чином, суд виходить із необхідності найбільш повного забезпечення інтересів дитини, а не формального задоволення права батьків на її виховання.

Право дитини на сімейне виховання містить у собі також *право на спілкування з іншими членами сім'ї та родичами*: дідусем, бабусею, братами, сестрами тощо. Це право дитини зберігається і у випадку розірвання шлюбу між її батьками чи визнання їхнього шлюбу недійсним. Дитина, що потрапила в екстремальну ситуацію, має право на спілкування з батьками та іншими родичами. Екстремальна ситуація може виникнути у випадку її арешту, затримання, ув'язнення, нещасливого випадку, тяжкої хвороби (ст. 153 СК України). Дитина, яка опинилась у такому становищі, потребує особливої підтримки своїх близьких. Тому відмовити їй в контакті з батьками чи родичами можна тільки за наявності серйозних причин.

Стаття 150 СК України передбачає *обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини.* Зокрема, батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших лю-

дей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини. Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток. Батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя. Батьки зобов'язані поважати дитину. Передання дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини (п. 6 ст. 150 СК України), фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Обов'язок батьків виховувати неповнолітніх дітей нерозривно пов'язаний з *обов'язком щодо захисту їхніх прав та інтересів*. Згідно з ч. 1 ст. 242 ЦК України батьки є законними представниками своїх малолітніх та неповнолітніх дітей. Представництво батьків припиняється після досягнення дітьми повноліття, набуття неповнолітньою особою повної дієздатності (статті 34, 35 ЦК України), а також у зв'язку з позбавленням батьківських прав.

Дитина, повнолітні дочка, син зобов'язані піклуватися про батьків (ст. 172 СК України) проявляти про них турботу та надавати їм допомогу. Якщо повнолітні дочка, син не піклуються про своїх непрацездатних, немічних батьків, з них можуть бути за рішенням суду стягнуті кошти на покриття витрат, пов'язаних із наданням такого піклування.

Повнолітні дочка, син мають право звернутися за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків як їх законні представники, без спеціальних на те повноважень.

§ 2. Позбавлення батьків батьківських прав

Позбавлення батьківських прав – один із найскладніших і важливих за своїми правовими наслідками видів сімейно-правових спорів. Позбавлення батьківських прав – не просто спосіб їхньої втрати, а й вид сімейно-правової відповідальності

за порушення одним із батьків прав своєї дитини, попрання її інтересів. Про винятковість позбавлення батьківських прав говорить вичерпний перелік його підстав (ст. 164 СК України).

Підставою для позбавлення батьківських прав *є відмова без поважних причин забрати свою дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців невиявлення щодо неї батьківського піклування*. Про відмову свідчать дії батьків, які ухиляються від того, щоб забрати свою дитину додому. Коли самотня мати без поважних причин відмовляється взяти дитину з пологового будинку, лікарні, кидає її, не виявляючи інтересу до її подальшої долі, то виникає одна з передбачених ст. 164 СК України підстав для позбавлення такої матері батьківських прав. Якщо ж самотня мати висловлює своє бажання влаштувати дитину назавжди (чи на час) до однієї з дитячих установ, немає підстав для позбавлення її батьківських прав. Не буде визнаватися відмовою від дитини і згода матері/батька на усиновлення дитини без указівки конкретної особи – майбутнього усиновителя (ст. 217 СК України).

Підставою для позбавлення батьківських прав є також *ухилення від виконання батьками своїх обов'язків щодо виховання дитини.* Для винесення рішення суду недостатньо переконатися у факті об'єктивного невиконання батьками своїх обов'язків. Необхідно також встановити, що батьки систематично, незважаючи на попередження, не виконують свої батьківські обов'язки хоча і мають для цього можливості.

Підставою для позбавлення батьківських прав може слугувати *жорстоке поводження з дітьми*. Поняття «жорстоке поводження» включає такі дії: фізичне насильство над дитиною (побої, побиття неповнолітнього, заподіяння йому фізичних страждань, болю у будь-який спосіб); психічне насильство над дитиною (пригнічення її волі, погрози, вселяння почуття страху); замах на статеву недоторканість дітей, що становить особливу небезпеку для несформованої ні духовно, ні фізично особистості. Жорстоке поводження з дитиною може виявлятися у

фізичному чи психічному насильстві, застосуванні неприпустимих прийомів виховання, приниженні людської гідності дитини.

Особливе місце серед підстав позбавлення батьківських прав займає *алкоголізм або наркоманія батьків.* Найбільшу небезпеку для дітей становить та форма алкоголізму, яку визнають хворобою, поєднаною з повним паралічем волі, коли тяга до спиртного перемагає всі інші почуття, у тому числі батьківські. Що ж стосується наркоманії, то вважається, що вона сама по собі має хронічний характер і теж пов'язана з повним ураженням вольової сфери поводження батьків. Про токсикоманію батьків у СК України не йдеться. Для позбавлення батьківських прав тільки через алкоголізм або наркоманію потрібен відповідний медичний висновок. Однак потреби в ньому, як правило, не виникає, оскільки в діях батька-алкоголіка зазвичай наявні також інші ознаки неправомірного поводження, що дозволяють удатися до позбавлення батьківських прав. На думку фахівців, батько – хронічний алкоголік або наркоман – не в змозі усвідомлювати що відбувається, його не можна позбавити батьківських прав. Для захисту інтересів дітей у таких випадках може бути застосований інший засіб – відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК України).

Наступна підстава для позбавлення батьківських прав – зловживання своїми батьківськими правами, що виражається в різних формах (*експлуатація дитини, примушування її до жебракування та бродяжництва*). Іноді воно полягає в діях і вчинках, що мають на меті перешкодити дитині вчитися, одержати освіту. Небезпека зловживання батьківськими правами полягає у використанні безпомічного стану дитини, застосуванні до неї психічного (а іноді і фізичного) тиску, прямо пов'язаного з грубим порушенням її прав. Причому таке порушення, як правило, має систематичний характер.

Наступною підставою для позбавлення батьківських прав, передбаченою ст. 164 СК України, є *засудження за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини*. Це можуть бути: замах на вбивство дитини, прагнення довести її до

самогубства, тяжкі тілесні ушкодження, побої, катування, зараження венеричною хворобою, ВІЛ-інфекцією, залишення малолітньої дитини в небезпечному, такому, що загрожує її життю, стані тощо. Кожен із названих злочинів, вчинений одним із батьків, належить до числа тяжких, суспільно небезпечних та таких, що суперечать людській природі. Тому особа, яка вчинила злочин проти дитини, заслуговує застосування сімейно-правової відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав.

Наведений перелік підстав позбавлення батьківських прав, зафіксованих у ст. 164 СК України, є вичерпним, тому розширювальному тлумаченню він не підлягає.

Лише із досягненням повноліття мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав з таких підстав:

1) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;

2) є хронічними алкоголіками або наркоманами;

3) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва.

Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо всіх своїх дітей або когось із них.

Зрозуміло, що провина одного з батьків може бути більшою чи меншою, навмисною і необережною. Тим більше, коли йдеться про складні, такі, що тривають до повноліття, відносини, що складаються з найрізноманітніших, часом суперечливих фактів, дій. Тому оцінювання судом поводження одного з батьків щодо його провини як вихователя дозволяє щоразу знайти найбільш адекватний до конкретної ситуації вид відповідальності. За незмірно високого ступеня провини, свідомого заподіяння шкоди неповнолітньому можлива кримінальна відповідальність особи. Коли проявляється завзяте небажання виконувати батьківські права й обов'язки, злісне зловживання ними – застосовують позбавлення батьківських прав.

Позбавлення батьківських прав терміном не обмежене. Це не означає, що воно має незворотний характер. СК України допускає **відновлення в батьківських правах**, якщо цього

вимагають інтереси дітей і якщо діти не усиновлені. Це можливо, коли батьки змінили свою поведінку і довели, що піклуються про дитину, мають бажання здійснювати її виховання.

Особа, позбавлена батьківських прав, залишається матір'ю чи батьком дитини, але **правові наслідки після набрання чинності рішенням суду** все ж наступають. Згідно зі ст. 166 СК України особа, позбавлена батьківських прав: втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання; перестає бути законним представником дитини; втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям із дітьми; не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником; не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування); втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

У випадку відсутності провини одного з батьків у створенні несприятливих умов, якщо він, за висновком фахівців, не в змозі займатися вихованням, ні про яку відповідальність не йдеться. Інтереси дитини у таких випадках захищаються за допомогою **відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав** (ст. 170 СК України).

Відповідно до ст. 170 СК України суд може постановити рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав, у випадках, коли батьки:

1) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;

2) жорстоко поводяться з дитиною;

3) є хронічними алкоголіками або наркоманами;

4) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;

5) в інших випадках, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання.

У цьому разі дитина передається другому з батьків, бабі, дідові, іншим родичам − за їхнім бажанням – або органові опіки та піклування.

У виняткових випадках, за безпосередньої загрози для життя або здоров'я дитини, орган опіки та піклування або прокурор мають право постановити рішення про *негайне відібрання дитини від батьків*. У цьому разі орган опіки та піклування зобов'язаний негайно повідомити прокурору та у семиденний строк після постановлення рішення звернутися до суду з позовом про позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав або про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав. З таким позовом до суду має право звернутися прокурор.

Якщо відпадуть причини, які перешкоджали належному вихованню дитини її батьками, суд за заявою батьків може постановити рішення про повернення їм дитини.

Оскільки відібрання дитини за рішенням суду теж пов'язане з позбавленням права на виховання, воно безсумнівно здатне відіграти запобіжну роль. Саме тому нерідко відібрання за рішенням суду розглядають як захід впливу, що передує позбавленню батьківських прав. Але такою мірою відібрання буде лише тоді, коли поведінка одного з батьків, у якого відбирається дитина, буде контролюватися органами опіки і піклування. Якщо до моменту розгляду позову про відібрання дитини небезпека зникає, немає рації здійснювати відібрання. Однак, відмовляючи у позові, суд повинен повідомити до органу опіки і піклування про необхідність подальшого нагляду за родиною.

У разі задоволення позову діти передаються другому з батьків, або дідові, бабі, або органу опіки та піклування, про що робиться відповідне застереження в рішенні суду. Тільки ці органи й обирають найпридатнішу в усіх аспектах форму влаштування неповнолітнього. Рішення про повернення дитини батькам може бути прийняте судом, якщо відпадуть причини, що слугували підставою до відібрання дитини.

Законодавством встановлений вичерпний перелік пов'язаних із вихованням дітей спорів, що розглядаються судом і в яких обов'язкову участь беруть органи опіки і піклування. До

них, зокрема, належать спори: про місце проживання дитини окремому проживанні батьків (ст. 161 СК України); про здійснення батьківських прав батьком або матір'ю, який/яка проживає окремо від дитини (статті 158, 159 СК України); про відібрання батьками малолітньої дитини від будь-якої особи, яка тримає її не на підставі закону або рішення суду (ст. 163 СК України); про позбавлення та відновлення батьківських прав (статті 164-169 СК України); про відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК України).

§ 3. Майнові правовідносини батьків та дітей

Окрему групу сімейних правовідносин становлять майнові правовідносини батьків та дітей. Вони поділяються на **дві групи**:

1) правовідносини з приводу майна;

2) правовідносини щодо утримання.

Перший вид правовідносин – ті, що виникають між батьками та дітьми стосовно належного їм майна. Такі правовідносини поділяються на три види залежно від джерела набуття майна. До них, зокрема, належать правовідносини щодо майна:

а) набутого батьками і призначеного для потреб усієї сім'ї;

б) набутого за рахунок спільної праці чи спільних коштів батьків і дітей;

в) майна, що набувається самими неповнолітніми на різних правових підставах.

В аліментних правовідносинах акцент потрібно зробити на:

а) загальній характеристиці правовідносин по утриманню;

б) договорі в аліментних правовідносинах;

в) стягненні аліментів у судовому порядку і за минулий час;

г) обов'язку батьків утримувати повнолітніх дітей;

д) обов'язку повнолітніх дітей утримувати батьків.

§ 3.1. Правовідносини батьків і дітей з приводу майна

Кожна сім'я має певний обсяг майна, яке призначене для задоволення побутових та інших потреб її членів. Сімейне законодавство послідовно закріплює принцип роздільності майна батьків і дітей. Згідно з ч. 1 ст. 173 СК України батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна. Це означає, що незалежно від тривалості спільного проживання та спільного користування роздільним майном, яке належить батькам або дитині, воно зберігає свій первісний правовий режим. СК України уводить також презумпцію права власності батьків на спірне майно.

Відповідно до ч. 2 ст. 173 СК України *при вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків.* Виняток з цього правила стосується речей, які придбані батьками чи одним із них для забезпечення розвитку, навчання і виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо). СК України прямо закріплює право власності дитини на таке майно (ст. 174).

Батьки, визначаючи порядок володіння та користування майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, а також роздільним майном, зобов'язані враховувати інтереси своїх неповнолітніх дітей. Майно, що забезпечує виховання і розвиток дитини, вони зобов'язані передавати їй у користування (ч. 1 ст. 59, ч. 1 ст. 176 СК України). Відповідно до ч. 2 ст. 176 СК України права батьків і дітей на користування житлом, що є власністю когось із них, встановлюються законом. Розпоряджаючись своїм майном, дружина, чоловік зобов'язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, які відповідно до закону мають право користуватися ним (ст. 59 СК України). *Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності* (ст. 175 СК України).

Батьки спільно вирішують питання про управління майном дитини. Порядок вчинення батьками правочинів щодо майна дитини визначається законодавством (ст. 177 СК України). За загальним правилом, продукція, плоди і доходи від майна, що належить власникові речі, є його власністю (ст. 189 ЦК України). Це правило поширюється на випадки, коли власником речі є неповнолітня особа. Саме вона набуває прав щодо плодів та доходів від належного їй майна. Однак управляють таким майном і доходами від нього батьки дитини. Крім того, закон надає батькам право використовувати доходи від майна, що належить малолітній дитині, на виховання та утримання інших дітей, а також на невідкладні потреби сім'ї (ч. 1 ст. 178 СК України). Неповнолітня дитина розпоряджається доходом від свого майна відповідно до цивільного законодавства (ст. 178 СК України).

Батьки управляють майном своєї дитини до досягнення нею повноліття та набуття повної цивільної дієздатності (статті 34, 35 ЦК України). Після припинення управління батьки зобов'язані повернути дитині майно, яким вони управляли, а також доходи від нього (ч. 4 ст. 177 СК України). У випадку неналежного виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини на них може бути покладений обов'язок відшкодувати завдану їй матеріальну шкоду (ч. 5 ст. 177 СК України).

§ 3.2. Правовідносини батьків і дітей щодо утримання

§ 3.2.1. Загальна характеристика аліментних зобов'язань

Правовідносини батьків та дітей щодо утримання належать до одного з видів майнових відносин між батьками та дітьми та ґрунтуються на положеннях глав 15-17 СК України.

Зміст правовідносин батьків та дітей щодо утримання включає обов'язок однієї сторони надати другій стороні утримання на підставах і у порядку, що встановлені законом, та право іншої сторони вимагати виконання такого обов'язку.

Такого роду правовідносини включають дві самостійні групи відносин, які залежать від того, хто у них виступає зобов'язаною особою:

1) *на батьків покладаються зобов'язання:*

– щодо утримання дитини до досягнення нею повноліття (ст. 180 СК України);

– щодо утримання повнолітніх дочки, сина, які продовжують навчання та у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги (ст. 199 СК України);

– щодо утримання непрацездатних повнолітніх дочки та сина, які потребують матеріальної допомоги (ст. 198 СК України);

– щодо участі у додаткових витратах на дитину, що викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо) (ст. 185 СК України);

2) *на повнолітніх дітей покладаються зобов'язання*:

– щодо утримання непрацездатних батьків, які потребують матеріальної допомоги (ст. 202 СК України);

– щодо участі у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю (ст. 203 СК України).

Правовідносини між батьками та дітьми щодо утримання характеризуються певними особливостями. По-перше, підстави їх виникнення визначено законом. Сторони не мають права відмовитись від виконання обов'язку сплачувати аліменти за наявності законних підстав для цього (наприклад, кровне споріднення, непрацездатність, потреба в матеріальній допомозі). Винятком може бути лише випадок звільнення батьків від обов'язку утримувати дитину, якщо дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з них і забезпечує повністю її потреби (ст. 188 СК України).

По-друге, правовідносини між батьками та дітьми з приводу утримання є безоплатними. Кошти, надані однією зі сторін, не можуть бути витребувані назад, навіть якщо стягнені помилково, за винятком випадків, коли їх стягнення ґрунтується на неправдивих відомостях.

По-третє, правовідносини щодо утримання мають особистий характер. Утримання надається особами, на яких вказує закон. Покладання обов'язку утримання на інших осіб не допускається.

По-четверте, виплати, що здійснюються суб'єктами (платниками аліментів), мають тимчасовий (обмежений у часі) характер, їх початок і закінчення визначаються моментом у часі або настанням певної події.

Одним з головних обов'язків батьків є **обов'язок по утриманню своїх неповнолітніх дітей**. Цей обов'язок спрямований на забезпечення дитини всіма необхідними благами, спрямованими на розвиток та задоволення її найнеобхідніших потреб. Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття (ст. 180 СК України). При цьому у визначених законом випадках (ст. ст. 198, 199 СК України) батьки зобов'язані утримувати і повнолітніх дітей.

Обов'язок батьків по утриманню своїх неповнолітніх дітей виникає з часу народження дитини і триває до настання її повноліття. Закон покладає такий обов'язок на обох батьків. З моменту досягнення дитиною повноліття (якщо вона є працездатною, не навчається) обов'язок батьків по її утриманню припиняється.

Обов'язок батьків виникає незалежно від їх працездатності, дієздатності, наявності у них матеріальних засобів для утримання дітей. Недосягнення батьками повноліття не звільняє їх від обов'язку сплачувати аліменти.

У більшості випадків батьки здійснюють обов'язок по утриманню своїх неповнолітніх дітей добровільно, забезпечуючи їх всім необхідним для життя, навчання, повноцінного розвитку. Якщо ж батьки ухиляються від цього обов'язку та не надають коштів на утримання дітей добровільно, такі кошти стягуються з них у судовому порядку у вигляді аліментів. Тому сімейне законодавство визначає два *порядки надання батьками утримання дитині*:

1) *добровільний.* Поділяється на *фактичне* та *договірне* надання батьками утримання дитині;

2) *примусовий*.

Батькам дитини надається можливість самостійно визначати питання, які стосуються утримання дітей. Відповідно до ч. 1 ст. 181 СК України способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину визначаються за домовленістю між ними.

Відповідно до ч. 2 ст. 181 СК України за домовленістю між батьками дитини утримання дитини може надаватися у 1) *грошовій* і (або) 2) *натуральній* формі.

Закон допускає можливість врегулювання батьками всіх питань з утримання за допомогою *договору про сплату аліментів на дитину*. Відповідно до ст. 189 СК України батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину, у якому визначити розмір та строки виплати. Договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується. Умови договору не можуть порушувати права дитини, встановлені сімейним законодавством.

На відміну від добровільного, примусовий порядок сплати аліментів застосовується у випадках спору між батьками з питання утримання дитини. При цьому не має значення спільно чи окремо проживають батьки в момент такого спору. У випадку спільного проживання батьків, кожен з подружжя може звернутися до суду з вимогою про стягнення аліментів у примусовому порядку. У разі окремого проживання батьків, з такою вимогою може звернутися той з батьків, з ким проживає дитина.

Таким чином, правовідносини між батьками та дітьми щодо утримання трансформуються в **аліментні зобов'язання**, які конкретизують права та обов'язки батьків.

Аліментне зобов'язання не може виникнути само по собі. Його поява можлива лише тому, що існує обов'язок надавати утримання, і цей обов'язок не виконується або виконується неналежним чином.

За своєю структурою аліментне зобов'язання є *простим*: одна сторона (отримувач аліментів) має право вимагати обумовленої поведінки (сплати аліментів), а інша сторона (платник аліментів) несе відповідний обов'язок.

Підставою виникнення аліментних зобов'язань є юридичний склад. У кожному випадку набір юридичних фактів, які входять в юридичний склад, визначається по-різному. Це залежить від специфіки сімейних правовідносин.

Наприклад, аліментне зобов'язання батьків по відношенню до неповнолітньої дитини містить юридично значимі зв'язки між батьками і дітьми (кровне споріднення, відносини усиновлення); вік особи, яка має правовий статус дитини; рішення суду або договір чи домовленість між батьками про сплату аліментів на дитину (дітей).

Суб'єктами аліментного зобов'язання є:

– особа, яка зобов'язана сплачувати аліменти;

– отримувач аліментів.

Об'єктом такого зобов'язання є обов'язок по сплаті аліментів.

Аліменти повинні сплачуватися у строки, встановлені договором про сплату аліментів або рішенням суду.

Відповідно до ч. 1 ст. 187 СК України один із батьків може подати заяву за місцем роботи, місцем виплати пенсії, стипендії про відрахування аліментів на дитину з його заробітної плати, пенсії, стипендії у розмірі та на строк, які визначені у цій заяві. Така заява може бути ним відкликана.

У разі несвоєчасної тимчасової сплати аліментів (у випадку прострочення виконання) винна особа притягується до відповідальності.

У разі прострочення сплати аліментів за аліментним договором, заходи відповідальності визначаються відповідно до умов договору. Наприклад, може бути передбачена виплата неустойки; її розмір і вид також визначаються договором.

Якщо ж аліменти виплачуються на підставі судового рішення, застосовуються імперативні норми сімейного законодавства. Відповідно до ст. 196 СК України одержувач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) у розмірі одного відсотка від суми несплачених аліментів за кожен день прострочення.

Крім того, з платника аліментів можуть бути стягнуті збитки, завдані простроченням виконання аліментних зобов'язань.

Припинення аліментних зобов'язань відбувається за різними підставами залежно від того, стягувалися аліменти за рішенням суду чи сплачувалися відповідно до аліментного договору.

У разі наявності договору зобов'язання сплачувати аліменти припиняється:

1) смертю однієї зі сторін договору;

2) закінченням терміну дії договору;

3) з інших підстав, передбачених договором.

Якщо аліменти стягувалися в судовому порядку, то підставами припинення аліментного зобов'язання можуть бути такі обставини:

1) досягнення дитиною повноліття;

2) усиновлення (удочеріння) дитини, на утримання якої стягувалися аліменти;

3) відсутність потреби в допомозі одержувача аліментів, якщо ці обставини визнано судом (наприклад, дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з батьків і забезпечує повністю її потреби – ч. 1 ст. 188 СК України);

4) смерть особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти;

5) укладення договору про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно (ч. 1 ст. 190 СК України);

6) з інших підстав, передбачених законом.

§ 3.2.2. Договір у аліментних зобов'язаннях

Сімейне законодавство містить багато імперативних норм, проте значна кількість сімейних правовідносин може бути врегульована за допомогою договору.

Одним із договорів, які регулюють аліментні правовідносини, є **договір про сплату аліментів на дитину**.

Існує думка, що до договору про сплату аліментів з питань його укладання, виконання, припинення, визнання недійсним слід застосувати відповідні положення цивільного зако-

нодавства. При цьому такий договір не втрачає сімейно-правової природи. Це стосується перш за все його суб'єктного складу.

Сторонами договору про сплату аліментів є:

1) *платник аліментів* (особа, яка зобов'язана сплачувати аліменти). Платником аліментів можуть бути: батьки, які зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей, повнолітніх непрацездатних дітей; повнолітні діти, які зобов'язані утримувати непрацездатних батьків; інші особи, передбачені законодавством.

Прийнято вважати, що договір про сплату аліментів за своєю природою може бути укладено лише особисто. Тому укладення такого договору через представників не допускається;

2) *одержувач аліментів* (особа, яка має право отримувати аліменти). Це може бути один з батьків, опікун, піклувальник, заклад охорони здоров'я, де перебуває дитина, тощо.

Відповідно до ст. 179 СК України власником аліментів, які сплачуються на дитину, є той з батьків, на ім'я якого вони виплачуються. Аліменти є власністю дитини у разі смерті того з батьків, з ким проживала дитина. Неповнолітня дитина має право на самостійне одержання аліментів та розпорядження ними відповідно до ЦК України.

Договір про сплату аліментів є:

– *безоплатним* (одна сторона зобов'язується надати іншій стороні аліменти без зустрічного майнового представлення);

– *одностороннім* (одна сторона має обов'язок – сплачувати аліменти, а інша – має право вимагати виконання обов'язку від першої сторони);

– *консенсуальний* (вважається укладеним з моменту досягнення згоди з істотних умов, зокрема щодо розміру та строків сплати аліментів, у встановленій законом формі).

Договір про сплату аліментів укладається шляхом складання єдиного документа, що підписується сторонами. Договір підлягає нотаріальному посвідченню.

Істотними умовами аліментного договору є:

– розмір аліментів;

– строки виплати аліментів (ч. 1 ст. 189 СК України).

Якщо не досягнуто згоди про розмір та строки сплати аліментів, то договір вважається неукладеним (навіть якщо він посвідчений нотаріально).

Умови договору не можуть порушувати права дитини, які встановлені СК України. Якщо укладеним договором порушуватимуться права дитини, визначені сімейним законодавством, договір за позовом заінтересованої особи може бути визнаний судом недійсним.

Недійсність договору про сплату аліментів також спричиняє порушення вимог закону про форму договору. У разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору про сплату аліментів договір є нікчемним відповідно до вимог ст. 220 ЦК України. Недійсний договір не породжує правових наслідків, які з нього випливають, за винятком тих наслідків, які пов'язані з його недійсністю (ч. 1 ст. 216 ЦК України).

Зобов'язання, що випливає з договору про сплату аліментів, повинно виконуватися належним чином, тобто відповідно до вимог закону та умов зобов'язання суб'єктів щодо терміну, місця, способу виконання і т. д. У разі невиконання обов'язку за договором аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Зобов'язання має бути виконане реально, тобто платник аліментів зобов'язаний вчиняти саме ті дії, які становлять об'єкт зобов'язання (сплачувати аліменти). Заміна предмета виконання не допускається.

Зобов'язання повинні виконуватися належним суб'єктом. За загальним правилом договори про сплату аліментів виконуються його сторонами (платником і одержувачем аліментів). Разом з тим у виконанні зобов'язання можуть брати участь й інші (треті) особи: одержувач аліментів може доручити прийняття виконання третій особі.

Аліменти повинні сплачуватися в строк (строки), встановлені договором. Як правило, аліменти виплачуються щомісяця. У договорі може бути передбачена виплата аліментів щотижня, щоквартально, щорічно. Немає підстав перешкоджати

тому, щоб сторони договору про сплату аліментів допускали дострокове виконання зобов'язання.

Зобов'язання повинні виконуватися в належному місці. Якщо договором про сплату аліментів не визначено місце його виконання, то аліменти повинні сплачуватися у місці проживання одержувача аліментів.

Аліментні зобов'язання мають виконуватися належним способом. Договором може передбачатися, що аліменти виплачуються у частці від доходу платника аліментів (найбільш поширений спосіб) або у твердій грошовій сумі.

Відповідно до ч. 2 ст. 181 СК України утримання дитині може надаватися також у натуральній формі (наприклад, систематичне забезпечення продуктами харчування та одягом).

Розмір аліментів, які сплачуються за договором, визначається на розсуд сторін. Розмір аліментів не може бути нижчим від розміру аліментів, які вони могли б отримати у разі стягнення аліментів у судовому порядку. У такому випадку слід застосовувати правило ч. 2 ст. 182 СК України про те, що мінімальний розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

У ст. 651 ЦК України визначено можливість зміни і розірвання договору за згодою сторін, що дозволяє поширювати цю норму також на договір про сплату аліментів. Зміна та розірвання договору про сплату аліментів вчиняється у письмовій формі та нотаріально посвідчується.

У разі зміни договору зобов'язання сторін змінюються відповідно до змінених умов. У разі розірвання договору – зобов'язання по сплаті аліментів припиняється. Аліментне зобов'язання вважається зміненим або припиненим з моменту нотаріального посвідчення.

Договір про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з переданням права власності на нерухоме майно. Відповідно до ст. 190 СК України батьки дитини мають право укласти договір про припинення права на аліменти для дити-

ни у зв'язку з переданням права власності на нерухоме майно одним із них, як правило, тим, хто проживає окремо від дитини.

Обов'язковою умовою укладення зазначеного договору є дозвіл органу опіки та піклування. Це пояснюється тим, що участь цього органу в захисті сімейних прав та інтересів дитини є обов'язковою.

Договір укладається у письмовій формі і має обов'язково посвідчуватись нотаріально. Право власності на нерухоме майно за таким договором виникає з моменту державної реєстрації цього права відповідно до закону.

За своєю правовою природою зазначений договір належить до сімейно-правових договорів, оскільки його укладення та виконання породжують правові наслідки, передбачені нормами сімейного законодавства, – припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з переданням права власності на нерухоме майно.

Водночас цей договір має відповідати загальним вимогам ст. 203 ЦК України, додержання яких є обов'язковим для чинності правочину. Крім того, при укладенні договору застосовуються загальні положення про договір, визначені цивільним законодавством.

Сторонами договору виступають батьки, а у разі досягнення дитиною чотирнадцятирічного віку – і сама дитина.

За умовами договору той з батьків, з ким проживає дитина, зобов'язується самостійно утримувати дитину, а той з батьків, який проживає окремо, передає у власність дитини нерухоме майно (житловий будинок, квартиру, земельну ділянку). Набувачем права власності на нерухоме майно є дитина або дитина і той з батьків, з ким вона проживає, на праві спільної часткової власності на це майно (ч. 2 ст. 190 СК України).

Передання нерухомого майна звільняє того з батьків, хто проживає окремо, від обов'язку сплачувати аліменти на утримання дитини, при цьому не звільняючи від обов'язку брати участь у додаткових витратах на дитину, що викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо).

У сімейному законодавстві передбачено певні заходи, спрямовані на охорону майнових прав неповнолітньої дитини – власника нерухомого майна, одержаного нею за зазначеним договором. Так, закон забороняє звертати стягнення на майно, одержане за цим договором.

Крім того, майно, одержане дитиною за зазначеним договором, може бути відчужене до досягнення нею повноліття лише з дозволу органу опіки та піклування.

Договір про припинення права на аліменти у зв'язку з переданням права власності на нерухоме майно визнається судом недійсним на вимогу того з батьків, хто є відчужувачем нерухомого майна, у разі виключення його імені як батька з актового запису про народження дитини. Після визнання договору недійсним у відчужувача нерухомого майна відновлюється право власності на нього (ч. 6 ст. 190 СК України).

За загальним правилом, закріпленим у ч. 2 ст. 651 ЦК України, договір може бути розірвано за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін у разі його істотного порушення другою стороною.

Невиконання тим з батьків, з яким проживає дитина, обов'язку щодо її утримання відповідно до договору про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з переданням права власності на нерухоме майно є істотним порушенням договірного зобов'язання і надає право відчужувачу нерухомого майна звернутися до суду з вимогою його розірвання.

У разі розірвання договору за рішенням суду нерухоме майно, передане за ним, підлягає поверненню тому з батьків дитини, хто є його відчужувачем.

§ 3.2.3. Стягнення аліментів у судовому порядку

Вимога про стягнення аліментів може бути подана до суду матір'ю або батьком дитини, усиновлювачем, опікуном чи піклувальником, патронатним вихователем, дитиною.

У випадку спільного (роздільного) проживання батьків аліменти на дитину стягуються за позовом матері або батька дитини. Аліменти можуть стягуватися в примусовому порядку з обох батьків, зокрема, у випадку позбавлення їх батьківських прав, оскільки це не звільняє від обов'язку по утриманню дитини. У такому випадку позов про стягнення аліментів може бути пред'явлений опікуном, піклувальником, патронатним вихователем, а також іншою особою, на яку покладаються обов'язки виховання дитини.

Сама дитина може захистити свої права та інтереси, зокрема шляхом пред'явлення вимоги про стягнення аліментів із досягненням 14-річного віку (ч. 1 ст. 18 СК України).

Відповідно до ст. 191 СК України *аліменти на дитину присуджуються за рішенням суду на майбутнє від дня пред'явлення позову*. Аліменти за минулий час присуджуються лише за певних умов. Відповідно до ч. 2 ст. 191 СК України якщо позивач подасть суду докази того, що він вживав заходів щодо одержання аліментів з відповідача, але не міг їх одержати у зв'язку з ухиленням останнього від їх сплати, суд може присудити стягнення аліментів за минулий час, але не більш як за три роки, що передували пред'явленню позову.

Якщо місцезнаходження особи, зобов'язаної сплачувати аліменти, невідоме, а так само невідоме місцезнаходження платника аліментів, який має заборгованість з аліментів, на підставі ухвали суду через ОВС оголошується його розшук. Витрати щодо розшуку такої особи покладаються на особу, яку розшукують.

Аліменти, які стягуються на дитину, мають бути достатніми і співрозмірними меті зобов'язання щодо утримання. Тому відповідно до ст. 182 СК України, *визначаючи розмір аліментів, суд враховує*:

1) стан здоров'я та матеріальне становище дитини;

2) стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів;

3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина;

4) інші обставини, що мають істотне значення.

За рішенням суду кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються: 1) *у частці від доходу її матері*, *батька* і (або) 2) *у твердій грошовій сумі*.

Відповідно до ст. 183 СК України частка заробітку (доходу) матері, батька, яка буде стягуватися як аліменти на дитину, визначається судом. Якщо стягуються аліменти на двох і більше дітей, суд визначає єдину частку від заробітку (доходу) матері, батька на їх утримання, яка буде стягуватися до досягнення найстаршою дитиною повноліття.

Якщо після досягнення повноліття найстаршою дитиною ніхто з батьків не звернувся до суду з позовом про визначення розміру аліментів на інших дітей, аліменти стягуються за вирахуванням тієї рівної частки, що припадала на дитину, яка досягла повноліття.

Стаття 183 СК України регулює визначення розміру аліментів у твердій грошовій сумі. Якщо платник аліментів має нерегулярний, мінливий дохід, частину доходу одержує в натурі, а також за наявності інших обставин, що мають істотне значення, суд за заявою платника або одержувача може визначити розмір аліментів у твердій грошовій сумі.

Перелік підстав, які дають суду можливість встановити розмір аліментів у твердій грошовій сумі, у законі не визначено. Можна припустити, що це можуть бути випадки, коли платник аліментів працює нелегально, у зв'язку з чим складно визначити розмір доходу.

Розмір аліментів у твердій грошовій сумі підлягає індексації відповідно до закону.

Перелік видів заробітку чи іншого доходу, з якого здійснюється сплата аліментів на неповнолітніх дітей, затверджений постановою КМУ від 26 лютого 1993 р. № 146 «Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб». Це основна заробітна плата, усі види доплат і надбавок до заробітної плати, премії та винагороди, пенсії, стипендії, допомоги по безробіттю, дивіденди та інші доходи, передбачені постановою

КМУ. З військовослужбовців, а також осіб рядового і начальницького складу ОВС, Державної служби з надзвичайних ситуацій, Держспецзв'язку та Державної кримінально-виконавчої служби утримання аліментів провадиться з усіх видів грошового забезпечення, що надається щомісячно (оклад за штатною посадою, оклад за військове або спеціальне звання, відсоткова надбавка за вислугу років, вчене звання і науковий ступінь, кваліфікацію та умови служби).

Утримання аліментів не провадиться з вихідної допомоги при звільненні і сум неоподаткованого розміру матеріальної допомоги; компенсації працівникові за невикористану відпустку; допомоги на лікування, у зв'язку з вагітністю та пологами, одноразової допомоги при народженні дитини, допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, допомоги на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням; компенсаційних виплат на відрядження та інших доходів, перелік яких визначений постановою КМУ від 26 лютого 1993 р. № 146.

У сімейному законодавстві України закладено *ідею мінімального розміру аліментів на дитину*. Мінімальний розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку (ч. 2 ст. 182 СК України). Цей прожитковий мінімум щорічно затверджується відповідно до Закону України «Про державний бюджет України».

Проте якщо розмір аліментів, визначений судом у твердій грошовій сумі, менший 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, то у таких випадках майнові витрати бере на себе держава – здійснюються виплати за рахунок коштів Державного бюджету України. Відповідно до ч. 3 ст. 184 СК України дитині призначається державна допомога в розмірі різниці між визначеним розміром аліментів і 30 відсотками прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Державна допомога дитині не менш як 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку призначається також, якщо місце проживання батьків невідоме або вони

ухиляються від сплати аліментів, або не мають можливостей утримувати дитину. Виплата державної допомоги здійснюється відповідно до Постанови КМУ від 22 лютого 2006 р. № 189 «Про порядок призначення та виплати тимчасової державної допомоги дітям, місце проживання батьків яких невідоме, або вони ухиляються від сплати аліментів, або не мають можливості утримувати дитину». Тимчасова допомога не призначається на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням або на повному державному утриманні.

Якщо в подальшому стане відомим місце перебування платника аліментів, сума наданої дитині матеріальної допомоги підлягає стягненню з платника аліментів до Державного бюджету України у судовому порядку (ч. 10 ст. 181 СК України).

Верхня межа розміру аліментів на дитину законодавством не визначена. Однак відповідно до ч. 3 ст. 70 Закону України «Про виконавче провадження» максимальний розмір стягнень аліментів не може перевищувати 50 відсотків заробітної плати платника аліментів.

У разі виїзду одного з батьків за кордон на постійне місце проживання у державу, з якою Україна має договір про надання правової допомоги, аліменти стягуються у порядку, встановленому міжнародними домовленостями. При цьому Постанова ВР України від 17 вересня 1999 р. «Про Концепцію державної сімейної політики» передбачає, що одним з основних напрямів державної сімейної політики є підписання договорів з країнами СНД, які передбачали б виконання громадянами цих держав та Україною обов'язків щодо утримання дітей.

У разі виїзду одного з батьків за кордон на постійне місце проживання у державу, з якою Україна не має договору про надання правової допомоги, аліменти стягуються в порядку, встановленому КМУ.

Відповідно до п. 2 постанови КМУ від 26 лютого 1993 р. № 146 «Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб» стягнення аліментів провадиться до виїзду за

весь період до досягнення дитиною повноліття. При цьому розмір аліментів вираховуватиметься, виходячи із заробітної плати за останній місяць роботи на момент від'їзду або ж п'ятикратного розміру неоподатковуваного мінімуму доходів громадян на час проведення розрахунків.

Правовідносини щодо сплати платником аліментів на дитину (дітей) у разі виїзду одного з батьків за кордон для постійного проживання також регулює постанова КМУ від 19 серпня 2002 р. № 1203 «Про затвердження Порядку стягнення аліментів на дитину (дітей) у разі виїзду одного з батьків за кордон для постійного проживання в іноземній державі, з якою не укладено договір про надання правової допомоги».

Відповідно до зазначеної постанови з метою запобігання ухиленню батьків від утримання дітей до їх повноліття шляхом сплати аліментів особа, що виїжджає для постійного проживання за кордоном, разом із заявою про видачу паспорта громадянина України для виїзду за кордон або оформлення відповідної сторінки у паспорті подає до паспортної служби ОВС за місцем постійного проживання в Україні у разі наявності дитини (дітей), що залишається в Україні, договір про виплату аліментів, або нотаріально засвідчену заяву про відсутність у одержувача аліментів вимог щодо стягнення аліментних платежів, або копію рішення суду про виплату аліментів.

Особа, що виїхала за межі України для тимчасового перебування і має в Україні неповнолітню дитину (дітей), у разі порушення клопотання про залишення для постійного проживання за кордоном подає до дипломатичного представництва або консульської установи України за кордоном документи, що підтверджують відсутність у одержувача аліментів вимог щодо стягнення аліментних платежів. У разі наявності неврегульованих аліментних зобов'язань керівник дипломатичного представництва або консульської установи України за кордоном приймає рішення про відмову в задоволенні клопотання до усунення обставин, які цьому перешкоджають.

У разі, якщо платник аліментів виконав аліментні зобов'язання і з тих чи інших причин не виїхав на постійне про-

живання у державу, з якою Україна не має договорів про правову допомогу, та залишився або повернувся для постійного проживання в Україну, порядок стягнення аліментів з урахуванням сплаченої суми встановлюється законодавством (ч. 5 ст. 181 СК України).

Якщо після набрання законної сили рішенням суду про сплату аліментів за весь період до досягнення дитиною повноліття особа, з якої стягуються аліменти, продовжує постійно проживати в Україні або повертається в Україну для постійного проживання та змінюються обставини, які вплинули на визначення розміру аліментів, у судовому порядку може бути встановлено періодичне стягнення аліментів з урахуванням сплаченої суми.

Сімейне законодавство передбачає можливість *зміни (зменшення та збільшення) розміру аліментів*. Відповідно до ст. 192 СК України зміна розміру аліментів, встановленого рішенням суду або домовленістю між батьками, можлива за відповідним позовом платника аліментів або одержувача аліментів у разі зміни матеріального або сімейного стану, погіршення або поліпшення здоров'я когось із них, в інших випадках, встановлених законом. Перелік підстав зміни розміру аліментів не є вичерпним.

Погіршення матеріального становища платника аліментів надає йому право звернутися з позовом про зменшення розміру аліментів. На погіршення матеріального становища вказує, наприклад, втрата роботи платником аліментів, переведення на менш оплачувану роботу, вихід на пенсію, отримання інвалідності тощо. Вимагати зменшення розміру аліментів платник аліментів може також у разі зміни сімейного стану. Це може бути укладення іншого шлюбу, у зв'язку з чим до кола його сім'ї можуть увійти дружина, діти від нового шлюбу, а також непрацездатні батьки дружини тощо.

Покращення матеріального становища платника аліментів надає право одержувачу аліментів звернутися до суду з позовом про збільшення розміру аліментів. Водночас, покращен-

ня матеріального становища одержувача аліментів не надасть права платникові аліментів клопотати про зменшення розміру сплачуваних ним коштів на утримання дитини.

Суд, вирішуючи питання про зміну розміру аліментів, також повинен враховувати зміну стану здоров'я платника та утримувача аліментів. Наприклад, одержання інвалідності платником аліментів є підставою для перегляду розміру аліментів у бік зменшення, а одержання інвалідності одержувачем аліментів слугує підставою перегляду розміру аліментів у бік збільшення.

Відповідно до ч. 2 ст. 192 СК України розмір аліментів може бути зменшено в судовому порядку, якщо дитина перебуває на утриманні держави, територіальної громади або юридичної особи. Вимогу про зменшення розміру аліментів можуть пред'явити батьки, уповноважений територіальної громади, юридична особа, на утриманні якої перебуває дитина. Для зменшення розміру аліментів є обов'язковою згода органу опіки і піклування.

Платник аліментів має право звернутися до суду з вимогою про зменшення розміру аліментів у разі нецільового їх витрачання одержувачем (ч. 2 ст. 186 ЦК України). Цільове витрачання аліментів перевіряє орган опіки та піклування за заявою платника аліментів або з власної ініціативи. Крім вимоги про зменшення розміру аліментів у разі нецільового їх витрачання одержувачем, платник аліментів має право звертатися до суду з позовом про внесення частини аліментів на особистий рахунок дитини у відділенні Державного ощадного банку України.

Життєві обставини сім'ї складаються таким чином, що виникає необхідність здійснювати на дитину непередбачувані витрати. Це можуть бути як позитивні (придбання дитині оргтехніки, музичних інструментів), так і негативні витрати, пов'язані, наприклад, з лікуванням. Закон передбачає обов'язок батьків брати участь у *додаткових витратах на дитину*, що викликані особливими обставинами – розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо (ст. 185 ЦК України).

Розмір участі одного з батьків у додаткових витратах на дитину в разі спору визначається за рішенням суду, з урахуванням обставин, що мають істотне значення.

При цьому додаткові витрати на дитину можуть фінансуватися наперед або покриватися після їх фактичного понесення разово, періодично або постійно.

Укладення між батьками договору про припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно не звільняє того з батьків, хто проживає окремо, від обов'язку брати участь у додаткових витратах на дитину (ч. 3 ст. 190 СК України).

§ 3.2.4. Стягнення аліментів за минулий час, заборгованості за аліментами. Відповідальність за прострочення сплати аліментів

За загальним правилом, аліменти присуджуються за рішенням суду від дня пред'явлення позову (ч. 1 ст. 191 СК України), тобто сплачуються на майбутній час. Водночас сімейне законодавство допускає випадки стягнення аліментів за минулий час.

Відповідно до ч. 2 ст. 191 СК України *за минулий час* аліменти можуть бути стягнуті, якщо позивач подасть суду докази того, що він вживав заходів щодо одержання аліментів з відповідача, але не міг їх одержати у зв'язку з ухиленням останнього від їх сплати. У цьому разі суд може присудити аліменти за минулий час, але не більш як за три роки.

Обставинами, які свідчать про ухилення відповідача від сплати аліментів, можуть бути приховування розміру заробітку, місця проживання, тимчасовий виїзд за кордон тощо.

Заходи, які свідчать про дії позивача щодо одержання аліментів, можуть полягати у спробах встановити місце проживання, місце роботи, справжній розмір заробітку відповідача (зобов'язаної особи). Причини, з яких позивач раніше не звертався щодо примусового стягнення аліментів, юридичного значення не мають. Визначаючи розмір аліментів за минулий час, суд керуватиметься обставинами, які наведені у ст. 182 СК України.

Після прийняття судом рішення про стягнення аліментів за минулий час суд видає виконавчий лист, який повинен бути пред'явлений до виконання. За минулий час аліменти можуть бути стягнуті за виконавчим листом, але не більш як за три роки, що передували пред'явленню виконавчого листа до виконання (ч. 1 ст. 194 СК України). Разом із тим закон допускає можливість стягнення аліментів за виконавчим листом за весь минулий час. Це випадки, коли аліменти не стягувалися у зв'язку з:

1) розшуком платника аліментів;

2) його перебуванням за кордоном (ч. 2 ст. 194 СК України).

Заборгованість за аліментами стягується незалежно від досягнення дитиною повноліття, а у випадку, якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги – до досягнення ними двадцяти трьох років.

СК України (ст. 195) детально регулює порядок визначення заборгованості за аліментами, присудженими у частці від заробітку (доходу).

Розмір заборгованості за аліментами, присудженими у частці від заробітку (доходу), визначається виходячи з фактичного заробітку (доходу), який платник аліментів одержував за час, протягом якого не провадилося їх стягнення. Якщо платник аліментів не працював на час виникнення заборгованості, але працює на час визначення її розміру, заборгованість визначається із заробітку (доходу), який він одержує. Якщо платник аліментів не працював на час виникнення заборгованості і не працює на час визначення її розміру, вона обчислюється виходячи із середньої заробітної плати працівника для цієї місцевості.

Розмір заборгованості за аліментами обчислюється державним виконавцем, а у разі спору – судом.

Ефективним засобом забезпечення належного виконання обов'язків зі сплати аліментів є законодавчі норми про відповідальність платника аліментів за прострочення їх сплати (ст. 196 СК України).

Досить часто стягнення заборгованості за аліментами ставить платника в скрутне становище. Тому закон допускає можливість відстрочити або розстрочити сплату заборгованості, а також повне або часткове звільнення від її сплати. Ці питання вирішуються судом за позовом платника аліментів.

Відповідно до ч. 1 ст. 197 СК України, враховуючи матеріальний та сімейний стан платника аліментів, суд може відстрочити або розстрочити сплату заборгованості за аліментами. Відстрочка сплати заборгованості за аліментами передбачає перенесення строків виплати боргу, а її розстрочення надає можливість усю суму заборгованості поділити на певні частки, які повинні сплачуватись у визначений строк (наприклад, щомісяця тощо).

Суд може звільнити платника аліментів від сплати заборгованості повністю або частково, якщо заборгованість виникла у зв'язку:

1) з його тяжкою хворобою;

2) іншою обставиною, що має істотне значення (ч. 2 ст. 197 СК України).

Питання про те, чи мають обставини, на які посилається платник аліментів, істотне значення, у кожному конкретному випадку вирішує суд. До таких обставин можна віднести, наприклад, перебування платника аліментів у місцях позбавлення волі, призов на строкову військову службу тощо.

Суд може звільнити платника аліментів від сплати заборгованості, якщо буде встановлено, що вона виникла внаслідок непред'явлення без поважної причини виконавчого листа до виконання особою, на користь якої присуджено аліменти.

Положення сімейного законодавства про стягнення аліментів за минулий час і заборгованості за аліментами застосовуються до відносин щодо утримання між батьками і повнолітніми дітьми (ч. 5 ст. 194, ст. 201 СК України).

СК України встановлює *відповідальність за прострочення сплати аліментів.* У разі виникнення заборгованості з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду, одержувач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) у розмірі одного відсотка від суми несплачених аліментів за ко-

жен день прострочення. Встановлення законом такої міри відповідальності стимулює платника аліментів до недопущення прострочення і, якщо вона сталася, до якнайшвидшого виконання аліментного зобов'язання.

Платник аліментів може бути притягнутий до відповідальності лише за наявності його провини в невиконанні (неналежному виконанні) обов'язку зі сплати аліментів. У разі порушення аліментного зобов'язання вина платника аліментів презюмується – відсутність вини доводиться особою, яка порушила зобов'язання. Так, платник аліментів звільнятиметься від відповідальності, якщо докаже, що порушення аліментного зобов'язання сталося внаслідок хвороби, затримки заробітної плати і т. д.

Суд може зменшити розмір неустойки з урахуванням матеріального та сімейного стану платника аліментів. Неустойка не сплачується, якщо платник аліментів є неповнолітнім (ст. 196 СК України).

Додатковою гарантією захисту інтересів дитини є можливість притягнення батьків, які злісно ухиляються від сплати аліментів на своїх неповнолітніх або повнолітніх непрацездатних дітей, до кримінальної відповідальності за ст. 164 КК України «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей».

До кримінальної відповідальності за вказаною статтею КК України батьки можуть бути притягнуті у разі наявності рішення суду, відповідно до якого платник аліментів зобов'язаний їх сплачувати.

Не може бути притягнута до кримінальної відповідальності особа (батьки), якщо обов'язок сплачувати аліменти виник на підставі договору батьків про сплату аліментів на дитину. У разі невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором аліменти з нього можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

За ст. 164 КК України до кримінальної відповідальності можна притягнути також батьків, які позбавлені батьківських прав і злісно ухиляються від сплати аліментів на дитину.

§ 3.2.5. Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дітей та його виконання

За загальним правилом батьки зобов'язані утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття. Проте існують випадки, коли батьки зобов'язані також утримувати своїх повнолітніх дітей. Це обов'язок батьків утримувати:

1) повнолітніх, але непрацездатних дітей, які потребують матеріальної допомоги (ст. 198 СК України);

2) повнолітніх дітей, які продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги (ст. 199 СК України).

Обов'язок батьків утримувати повнолітніх непрацездатних дітей (ст. 198 СК України) виникає за наявності сукупності юридичних фактів:

– кровне споріднення (незалежно від добровільного чи судового встановлення батьківства) чи наявність родинних відносин (усиновлення) між батьками та дитиною;

– непрацездатність повнолітньої особи і у зв'язку з цим недостатність власних коштів для задоволення своїх потреб;

– потреба повнолітньої дитини у матеріальній допомозі;

– можливість батьків надавати таку матеріальну допомогу.

Однією з умов надання батьками утримання повнолітній дитині є її непрацездатність. Відповідно до ст. 75 СК України, яка визначає поняття непрацездатності по відношенню до подружжя, непрацездатними визнаються особи, які досягли пенсійного віку, встановленого законом, а також інваліди I, II і III груп. Тому непрацездатними повнолітні діти вважаються за умови встановлення інвалідності (I, II, III групи).

Встановлюючи факт потреби повнолітньої дитини у матеріальній допомозі, суд враховуватиме всі її джерела доходу, у тому числі державну матеріальну допомогу. Особа вважатиметься такою, що потребує матеріальної допомоги, якщо вона буде забезпечена коштами у розмірі нижче прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб, що встановлюється щороку Законом України «Про державний бюджет».

Обов'язок батьків утримувати повнолітню непрацездатну дитину виникає за умови можливості надання батьками такої допомоги. Таку спроможність батьків надавати допомогу дітям буде визначати суд. Батьки, забезпечені нижче прожиткового мінімуму, як і непрацездатні батьки (наприклад, у разі досягнення пенсійного віку), звісно, надавати допомогу дітям не зможуть.

Другим випадком, коли батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх дітей, є продовження дитиною навчання. Відповідно до ст. 199 СК України *обов'язок батьків утримувати повнолітніх дітей, які продовжують навчання, виникає за наявності сукупності юридичних фактів:*

– кровне споріднення (незалежно від добровільного чи судового встановлення батьківства) чи наявність родинних відносин (усиновлення) між батьками та дитиною;

– продовження навчання повнолітньою дитиною;

– потреба дитини у матеріальній допомозі;

– можливість батьків надавати повнолітній дитині матеріальну допомогу.

Обов'язок батьків надавати матеріальну допомогу триває лише до досягнення дитиною 23 років і за жодних умов не може бути продовжений. Право на такий вид допомоги втрачається повнолітньою дитиною у разі припинення навчання, незалежно від підстав такого припинення.

Право на звернення до суду з позовом про стягнення аліментів має той з батьків, з ким проживає дочка, син, а також самі дочка, син, які продовжують навчання.

Аліменти на користь повнолітніх непрацездатних та повнолітніх працездатних дітей, які продовжують навчання, стягуються у твердій грошовій сумі і (або) у частці від заробітку (доходу) платника аліментів з урахуванням матеріального становища та стану здоров'я дитини та платника аліментів, наявності у платника аліментів інших членів сім'ї та родичів, яких він зобов'язаний утримувати за законом, інших обставин, що мають значення для визначення розміру аліментів. Тобто в разі стягнення аліментів на користь повнолітніх дітей діють загальні правила призначення аліментів, визначені у ст. 182 СК України.

Суд може відмовити у призначенні аліментів для повнолітньої працездатної дитини, яка навчається, а також непрацездатної дитини, якщо буде встановлено, що надання такої допомоги спричинить таке становище платника аліментів, що він сам потребуватиме матеріальної допомоги.

Аліменти на повнолітніх дітей можуть бути стягнені й у тому випадку, коли такі діти перебувають у шлюбі і мають власних дітей. Але суд, визначаючи розмір аліментів, повинен зіставити матеріальний та сімейний стан одержувача і платника аліментів. Зокрема, суд зобов'язаний з'ясувати можливості стягнення аліментів з другого із батьків, з другого із подружжя повнолітньої дочки або сина, а в деяких випадках і з їхніх повнолітніх дітей (онуків платника аліментів).

Відповідно до ст. 210 СК України щодо надання батьками утримання своїм повнолітнім дітям застосовуються ті самі правила, що і у випадку призначення аліментів на неповнолітніх дітей, тобто застосовуються положення ст.ст. 187, 189-192, 194-197 СК України. Зокрема, допускається відрахування аліментів на добровільній основі (з ініціативи платника) або шляхом укладення договору про сплату аліментів; на тих самих умовах провадиться зміна розміру аліментів або припинення права на аліменти у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно; аналогічні норми діють і в разі стягнення аліментів за минулий час, визначення заборгованості за аліментами або звільнення від сплати заборгованості; відповідальність за прострочення сплати аліментів.

§ 3.2.6. Обов'язок повнолітніх дітей утримувати батьків та його виконання

Як і обов'язки батьків та дітей, аліментні зобов'язання теж мають взаємний характер. Це означає, що закон покладає на повнолітніх дітей обов'язок утримувати своїх непрацездатних батьків. Відповідно до ч. 1 ст. 202 СК України *обов'язок*

повнолітніх дітей утримувати батьків виникає за наявності сукупності юридичних фактів:

– кровне споріднення чи наявність родинних відносин (усиновлення) між батьками та дитиною;

– непрацездатність батьків;

– потреба батьків у матеріальній допомозі.

Обов'язок утримувати батьків виникає у повнолітніх дітей. Зі змісту ч. 1 ст. 202 СК України випливає, що неповнолітні діти, навіть якщо мають самостійний дохід, не можуть бути платниками аліментів по відношенню до батьків. Лише у виняткових випадках, якщо мати, батько є тяжко хворими, інвалідами, а неповнолітня дитина має достатній дохід (заробіток), суд може постановити рішення про стягнення з неї одноразово або протягом певного строку коштів на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням та доглядом за ними (ст. 206 СК України).

Відповідно до ч. 3 ст. 75 СК України особа вважається непрацездатною у разі досягнення пенсійного віку, встановленого законом, або якщо є інвалідом I, II чи III групи.

Як правило, обов'язок з утримання непрацездатних батьків діти виконують добровільно. Не виключається можливість укладення договору між повнолітніми сином, дочкою та непрацездатними батьками щодо утримання.

Закон передбачає судовий порядок стягнення аліментів на непрацездатних батьків у випадку невиконання його дітьми добровільно. Розмір аліментів на батьків визначається судом у твердій грошовій сумі і (або) у частці від заробітку (доходу).

Крім аліментів, сімейне законодавство допускає можливість стягнення з повнолітніх дочки та сина додаткових витрат на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю.

Батьки мають право пред'явити позов щодо стягнення аліментів до одного з дітей. Але це не означає, що весь тягар з утримання батьків ляже на плечі цієї дитини. Визначаючи розмір аліментів та додаткові витрати, суд повинен взяти до уваги можливість одержання утримання від інших дітей, до яких не

пред'явлено позову про стягнення аліментів, дружини, чоловіка та своїх батьків. Крім цього, при визначенні розміру аліментів до уваги також береться матеріальне становище та сімейний стан одержувача та платника аліментів.

В окремих випадках обов'язок повнолітніх дочки, сина з утримання непрацездатних батьків не виникає. Зокрема, якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав і ці права не були поновлені, обов'язок утримувати матір, батька у дочки, сина, щодо яких вони були позбавлені батьківських прав, не виникає (ч. 2 ст. 202 СК України).

Крім цього, дочка, син можуть бути звільнені судом від обов'язку утримувати матір, батька та обов'язку брати участь у додаткових витратах, якщо буде встановлено, що мати, батько ухилялися від виконання своїх батьківських обов'язків (ч. 1 ст. 204 СК України). Ці обставини повинні знайти підтвердження у судовому засіданні на підставі поданих доказів. Слід звернути увагу, що у зазначеній нормі йдеться про право, а не обов'язок суду звільняти дітей від обов'язку утримувати непрацездатних батьків. Відповідно до ч. 2 ст. 204 СК України у виняткових випадках суд може присудити з дочки, сина аліменти на строк не більш як три роки.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні особисті немайнові обов'язки батьків щодо дітей.

2. Які обставини враховує суд, вирішуючи спір щодо місця проживання дитини з одним із батьків?

3. Які підстави позбавлення батьківських прав передбачено СК України?

4. Назвіть правові наслідки позбавлення батьківських прав.

5. У яких випадках батьки можуть бути звільнені від обов'язку утримувати дитину?

6. Які існують способи виконання обов'язку утримувати дитину?

7. Розкрийте порядок сплати аліментів у разі виїзду одного з батьків за кордон на постійне місце проживання.

8. Які обставини враховуються судом під час визначення розміру аліментів?

9. Яким є мінімальний розмір аліментів на дитину?

10. Чи будуть сплачуватися аліменти на дитину у разі відсутності у платника аліментів джерел прибутку?

11. У яких випадках припиняється право на аліменти на дитину?

12. Які особливості договірного врегулювання питання припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно?

13. Який існує порядок зміни розміру аліментів на дитину?

14. Які умови стягнення аліментів за минулий час?

15. Чи можливо притягнути платника аліментів до відповідальності за несплату аліментів?

Глава 7

ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ІНШИХ ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ТА РОДИЧІВ

§ 1. Особисті немайнові правовідносини інших членів сім'ї та родичів

Наявність прав та обов'язків кожного із членів сім'ї щодо інших вважається однією із найсуттєвіших її ознак. Норми сімейного законодавства визначають основні права та обов'язки не тільки кожного із подружжя і суб'єктів сімейних відносин найближчого ступеня спорідненості, зокрема батьків і дітей, а й інших членів сім'ї та родичів. До них законодавством віднесені *баба, дід, прабаба, прадід, брати, сестри, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок, брати, сестри та інші родичі*. Вони мають законодавчо визначену можливість набуття та здійснення як особистих немайнових, так і майнових прав, маючи також і відповідні обов'язки. Перелік особистих немайнових прав та обов'язків інших членів сім'ї та родичів містить гл. 21 СК України. Це, зокрема, право баби, діда, прабаби, прадіда на виховання онуків, правнуків (ст. 257 СК України), права братів та сестер на спілкування (ст. 259 СК України), право мачухи, вітчима брати участь у вихованні пасинка, падчерки (ст. 260 СК України), обов'язок особи піклуватися про бабу, діда, прабабу, прадіда, а також про того, з ким вона проживала однією сім'єю (ст. 264 СК України), права родичів на захист дітей (статті 258, 262 СК України) та деякі інші права.

Одним з основних завдань, які виконуються більшістю сімей, завжди було і є виховання дітей. Споконвіку не тільки батьки здійснювали свої права й обов'язки щодо виховання своїх дітей, а й баба, дід, прабаба, прадід (а також інші родичі) брали активну участь у виховному процесі, забезпечуючи розвиток особистості своїх онуків і правнуків. Окрім прикладу

власної позитивної поведінки з боку старших членів сім'ї значну роль у вихованні не тільки дітей, а й онуків і правнуків відіграє *спілкування*. Саме тому положення сімейного законодавства, закріпивши права баби, діда, прабаби, прадіда на участь у вихованні своїх онуків та правнуків, окремо визначають їх обопільне право на спілкування. Шляхом спілкування не тільки здійснюється зв'язок молодшого і старшого поколінь сім'ї, а й забезпечується позитивний виховний вплив і передання старшими членами сім'ї набутих протягом життя знань і життєвого досвіду своїм онукам та правнукам. Батьки чи інші особи, з якими проживає дитина, не мають права перешкоджати здійсненню бабою, дідом, прабабою, прадідом належних їм прав щодо виховання своїх онуків, правнуків (ч. 2 ст. 257 СК України). Іншими особами, з якими проживає дитина, можуть бути, наприклад, усиновлювачі, патронатні вихователі (гл. 20 СК України), опікуни або піклувальники залежно від віку дитини та інші особи (як правило, родичі). Якщо функції опікуна або піклувальника щодо дитини відповідно до положень ст. 245 СК України виконує адміністрація відповідного дитячого закладу або закладу охорони здоров'я, обов'язок не перешкоджати спілкуванню родичів покладається на посадових осіб, які її представляють (директора, головного лікаря тощо).

Важливе значення в процесі формування усталених родинних зв'язків, сімейних устоїв і забезпечення природних прав людини має законодавче закріплення права особи на участь у вихованні своїх неповнолітніх братів і сестер, а також право останніх на спілкування. Частина 1 ст. 259 СК України визначає, що рідні (повнорідні, неповнорідні) брати і сестри мають права та обов'язки, встановлені законом для братів і сестер**.** Брати і сестри, зокрема ті, які проживають окремо, мають право на спілкування. Це право мають як повнолітні, так і неповнолітні брати і сестри. Повнолітні брати і сестри реалізують його самостійно. Реалізація цього права неповнолітніми братами і сестрами, які проживають окремо, забезпечується обов'язком їхніх матері, батька, баби, діда, інших осіб, з якими вони проживають, сприя-

ти їхньому спілкуванню. Таке спілкування може здійснюватись шляхом листування, телефонних розмов, побачень тощо. Частина 4 ст. 259 СК України визначає право повнолітніх осіб брати участь у вихованні своїх неповнолітніх братів і сестер, незалежно від місця їх проживання. Батьки, баба, дід, інші родичі або особи, з якими проживають неповнолітні брати і сестри повнолітньої особи, зобов'язані не чинити перешкод на шляху здійснення цього права. Винятки складають випадки, коли здійснення цього права повнолітньою особою негативно впливає на процес виховання її неповнолітніх братів і сестер. Вирішуючи питання про доцільність участі таких осіб у процесі виховання неповнолітніх братів і сестер, слід враховувати загальне правило, визначене законом щодо права батьків обирати форми та методи виховання своїх дітей. Форми та методи, які застосовуються повнолітніми особами під час здійснення права на участь у вихованні своїх неповнолітніх братів і сестер, також не повинні суперечити закону та моральним засадам суспільства (ч. 3 ст. 151 СК України).

Положення СК України визначають право інших родичів брати участь у вихованні дітей. Стаття 260 СК України закріплює право мачухи, вітчима брати участь у вихованні пасинка, падчерки. Це право вони можуть здійснювати за умови спільного проживання однією сім'єю з малолітніми або неповнолітніми пасинком та падчеркою. У випадках, якщо у дитини є рідний батько (матір), який (яка) проживає в іншій сім'ї і не позбавлений (позбавлена) батьківських прав, за ним (нею) законодавством визнається переважне перед іншими особами право на особисте виховання своїх дітей (ст. 151 СК України). Відповідно мачуха, вітчим зобов'язані не перешкоджати здійсненню рідними батьком або матір'ю права на особисте виховання своїх дітей, спілкування з ними, а також обирати форми та методи виховання, які не суперечать закону та моральним засадам суспільства (ч.3 ст. 151 СК України). Ці цілком доцільні законодавчі обмеження поширюються і на форми та методи виховання, які застосовують мачуха та вітчим до своїх пасинків та пад-

черок. Право дитини на належне батьківське виховання (ст. 152 СК України), а також участь у цьому процесі мачухи, вітчима та інших родичів, забезпечуються заходами державного контролю, які встановлені законом. Державний контроль у цій суспільно важливій сфері відносин забезпечують органи опіки та піклування, уповноважений ВР України з прав людини, Центр з усиновлення дітей, управління освіти відповідних державних адміністрацій, прокуратура України та інші органи у межах своєї компетенції. Важливу роль при забезпеченні прав людини взагалі і дітей зокрема останнім часом відіграють міжнародні організації (ООН, ОБСЄ, Рада Європи), а також акти міжнародного законодавства (зокрема, Конвенція про права дитини 1989 року) і міждержавний контроль у цій сфері.

Норми сімейного законодавства передбачають можливість застосування комплексу юрисдикційних та неюрисдикційних заходів захисту прав та законних інтересів баби, діда, прабаби, прадіда, їх онуків, правнуків та інших родичів. У випадках, коли батьки та інші особи, з якими проживає дитина (включаючи представників адміністрації дитячих закладів та закладів охорони здоров'я, де вони перебувають), перешкоджають бабі, діду, прабабі або прадіду здійснювати свої права на виховання онуків та правнуків, вони можуть звернутися до суду з позовом про усунення цих перешкод. Право баби, діда, прабаби, прадіда на участь у вихованні своїх онуків, правнуків та спілкування з ними у випадку їх порушення може захищатися також і заходами самозахисту з урахуванням вимог ст. 19 ЦК України. Крім цього, положення ст. 258 СК України окремо визначають право баби та діда на *самозахист* прав та законних інтересів своїх онуків, тобто застосування у випадках їх порушення засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 19 ЦК України). Зокрема, у випадках негативного впливу на дитину або жорстокого поводження з нею і створення загрози її життю та здоров'ю з боку батьків чи інших осіб, з якими вона проживає, баба, дід можуть забрати онучку (онука) до себе і поставити

питання про визначення в судовому порядку місця її проживання у подальшому.

Відповідно до положень ч. 3 ст. 161 СК України, якщо суд визнає, що жоден із батьків не може створити дитині належних умов для виховання та розвитку, на вимогу баби, діда або інших родичів, залучених до участі у справі, дитина може бути передана комусь із них. Для забезпечення захисту прав та інтересів онуків положення ч. 2 ст. 258 СК України визначають для баби, діда можливість звернення до юрисдикційних органів, а також органів опіки та піклування без спеціальних на те повноважень. Такий законодавчий підхід дозволяє зауважити, що правовідносини, які виникають під час здійснення цього права, доцільно розглядати як різновид законного представництва. Цей різновид представництва має місце тоді, коли повноваження представника визначені законом і не потребують підтвердження відповідним документом (наприклад довіреністю).

Відповідно до положень ст. 242 ЦК України у випадках, встановлених законом, законними представниками малолітніх та неповнолітніх дітей можуть бути не тільки батьки (усиновлювачі), а й інші особи (зокрема баба та дід). Законне представництво батьків (усиновлювачів), з одного боку, та баби, діда – з другого, у забезпеченні прав та інтересів дітей та онуків відповідно, характеризується суттєвими відмінностями. Законне представництво інтересів малолітніх та неповнолітніх дітей з боку їхніх батьків (усиновлювачів), а також опікунів та піклувальників щодо широти юридичних можливостей останніх має універсальний характер. Законне представництво з боку баби і діда стосовно своїх онуків обмежується можливістю здійснення заходів захисту (шляхом звернення до суду або органу опіки та піклування) та самозахисту їхніх прав та інтересів.

Аналогічні правові можливості стосовно самозахисту прав та інтересів неповнолітніх родичів і можливості звернення до органу опіки та піклування і суду з метою захисту їхніх прав мають і сестра, брат, мачуха і вітчим (ст. 262 СК України). У випадках, коли дитина передається бабі, діду або комусь

з інших родичів для постійного проживання і забезпечення її виховання та розвитку (ч. 3 ст. 161 СК України), останні можуть отримати статус опікунів або піклувальників залежно від віку дитини (ст. 243 СК України).

У цьому випадку коло їхніх можливостей стосовно забезпечення прав та інтересів своєї онуки (онука), їх виховання та гармонійного розвитку значно розшириться. Слід зауважити, що положеннями сімейного законодавства до інших членів сім'ї за обсягом прав та обов'язків прирівнюються й особи, які взяли у свою сім'ю дитину, що є сиротою або з інших причин (наприклад, батьки позбавлені батьківських прав) позбавлена батьківського піклування (ст. 261 СК України). Такі особи за чинним сімейним законодавством можуть і не мати статусу опікуна або піклувальника, але повинні здійснювати визначені для останніх права та обов'язки щодо дитини, яка проживає разом із ними (ст. 249 СК України). Такі особи відповідно до законодавства (ст. 261 СК України) також мають право здійснювати захист прав та інтересів дітей, яких вони взяли в сім'ю на виховання, шляхом самозахисту або звернення до органу опіки та піклування і суду без спеціальних на те повноважень.

Основне місце у процесі виховання дитини посідає сім'я. Другорядне (хоча і не менш важливе) значення має виховний вплив дошкільних закладів, школи та інших навчально-виховних закладів та установ. Характерною для сьогодення є постійна зайнятість батьків на роботі, у підприємництві чи в інших сферах діяльності й зменшення їхніх можливостей приділяти значну увагу вихованню своїх дітей. Це призводить до того, що отримання дітьми значної частини інформації про навколишній світ, природні та соціальні явища, а також формування основних засад їх світосприйняття, належної поведінки в суспільстві, поваги до старших та інших позитивних установок може і повинно забезпечуватись значною мірою їхніми бабою, дідом, прабабою, прадідом, мачухою, вітчимом, братами, сестрами, а також іншими членами сім'ї. Отже, значення їх позитивного виховного впливу на формування гармонійно розвинутої особис-

тості неповнолітніх членів сім'ї важко переоцінити. Враховуючи наведене, законодавче закріплення права баби, діда, прабаби, прадіда (інших родичів) на участь у вихованні своїх онуків, правнуків, братів, сестер, пасинків, падчерок (родичів іншого ступеня спорідненості) і можливості дітей спілкуватися з рідними, які забезпечують передання їм свого життєвого досвіду та знань, з огляду на принципи педагогіки, психології, а також загальнолюдські цінності, є цілком виправданим.

Аналогічний висновок можна зробити і щодо доцільності законодавчого закріплення *обов'язку особи піклуватися про бабу, діда, прабабу, прадіда, вітчима, мачуху, інших родичів та осіб, які виховували їх та надавали матеріальну допомогу.*

§ 2. Обов'язок по утриманню інших членів сім'ї та родичів

Статтею 265 СК України передбачено, що баба, дід зобов'язані утримувати своїх малолітніх, неповнолітніх внуків, якщо у них немає матері, батька або якщо батьки не можуть з поважних причин надавати їх належного утримання, за умови, що баба, дід можуть надавати матеріальну допомогу.

Аліментні зобов'язання виникають між внуками і дідом, бабою як по батьківській лінії, так і по материнській лінії.

Якщо раніше КпШС України спочатку передбачав стягнення аліментів з діда, баби на внуків, коли у них були відсутні батьки, а з 1992 р. у зв'язку з унесенням змін до цього кодексу такий обов'язок був поширений і на внуків, які мають батьків, то СК України в ст. 265 чітко виписав це правило. *Дід і баба з обох боків (материнського, батьківського) зобов'язані сплачувати аліменти на малолітніх і неповнолітніх внуків за умови:*

а) вони не мають батьків – діти-сироти;

б) коли вони мають батьків (одного, двох, але вони з поважних причин не можуть надавати дітям належну матеріальну допомогу);

в) дід і баба за своїм матеріальним становищем зможуть надавати таку допомогу.

Рішення про стягнення аліментів суд виносить після того, як установить, що одержання утримання від батьків не є можливим з поважних причин, а дід, баба мають достатні кошти для того, щоб платити внукам (внукові) аліменти. У зв'язку з цим необхідно ретельно перевіряти забезпеченість діда, баби, оскільки покладання на них додаткового тягаря з утримання внуків не повинно істотно позначитися на їхньому матеріальному становищі.

Якщо внуки мають батьків, які з поважних причин не можуть надати своїм дітям належного утримання, то суд повинен ще ретельніше перевіряти, з яких причин батьки не можуть утримувати дітей. Сама по собі відсутність роботи, ухилення від утримання дітей, перебування в місцях позбавлення волі не є поважними причинами, які б надавали право суду для стягнення з діда і баби аліментів на внуків. До поважних причин можна віднести тяжку, тривалу хворобу, каліцтво, яке виключає можливість мати самостійний заробіток (дохід) тощо. При цьому слід мати на увазі, що обоє батьків не можуть надавати допомогу. Якщо батько працює, має заробіток, а мати дитини тяжко хвора, то батько зобов'язаний утримувати дитину, аліменти з діда і баби як допоміжні кошти для утримання дитини законом не передбачені.

У разі стягнення аліментів з діда, баби не береться до уваги їхній вік, але стан здоров'я враховується.

Аліментні зобов'язання виникають як по материнській лінії, так і по батьківській, і якщо аліменти стягуються з одного боку, наприклад батьківського, суд, визначаючи розмір аліментів, повинен мати на увазі і їхню рівну участь в утриманні внуків.

Дід і баба несуть аліментні зобов'язання щодо своїх внуків кожний окремо, і якщо до них обох пред'явлено позов про стягнення аліментів, то суд повинен їх стягнути з кожного окремо.

Позов про стягнення аліментів розглядається в позовному провадженні за позовом батьків, які не можуть надати дітям до-

помогу (частіше всього це мати дитини, особи, з якими проживають діти, опікун, піклувальник, орган опіки та піклування).

Згідно зі ст. 266 СК України *повнолітні внуки, правнуки зобов'язані утримувати непрацездатних бабу, діда, прабабу, прадіда*, які потребують матеріальної допомоги і якщо у них немає чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання, за умови, що повнолітні внуки, правнуки можуть надавати матеріальну допомогу.

Дід, баба, прадід, прабаба перебувають у кровному спорідненні з онуками, правнуками. У житті дуже часто ці особи беруть активну участь нарівні з батьками у вихованні, в утриманні внуків, правнуків. Частіше за все на перших порах молодої сім'ї вони заміняють батьків, а іноді утримують дітей до повноліття. Однак зобов'язання внуки, правнуки з утримання діда, баби, прадіда, прабаби виконують не через те, що вони брали участь у їх вихованні й утриманні, а з обов'язку спорідненості.

Для стягнення аліментів на діда, бабу, прадіда, прабабу необхідно, щоб вони були непрацездатними і потребували матеріальної допомоги. Другою умовою є відсутність у них повнолітніх сина, дочки, які повинні їх утримувати. Третьою умовою є те, щоб у них не було дружини, чоловіка, які зобов'язані утримувати один одного. Остання умова, щоб повнолітні внуки, правнуки були спроможними надавати матеріальну допомогу.

І, як виняток, хоча і є у них повнолітня дочка або син, але вони за станом здоров'я, матеріальним становищем не зможуть надати матеріальну допомогу батькам.

Усі ці умови в процесі розгляду справи суд повинен ретельно перевіряти.

Непрацездатними дід, баба, прадід, прабаба можуть стати за віком, за станом здоров'я – інваліди I, II і III груп, яка визначається МСЕК. Що стосується матеріального становища, то воно перевіряється письмовими доказами: довідкою про розмір пенсії, якщо пенсіонер працює, то довідкою про розмір заробітної плати (доходу), наявністю власності (будинки, готелі, ав-

томобілі тощо). Наявність повнолітніх сина, дочки – довідкою з місця проживання, свідоцтвом про народження тощо.

Доказом того, що повнолітній син, дочка не зможуть надати матеріальну допомогу з поважних причин, можуть бути будь-які про це дані: тяжка невиліковна хвороба (довідка медичного закладу), перебування в місцях позбавлення волі (довідка ОВС), малий розмір пенсії (довідка пенсійного фонду) тощо.

Наявність чоловіка, дружини підтверджується свідоцтвом про шлюб.

Дід, баба, прадід, прабаба, які потребують допомоги у зв'язку з непрацездатністю, можуть одержувати її від внуків, правнуків, якщо вони володіють достатніми коштами. Суд повинен ретельно перевіряти забезпеченість аліментнозобов'язаних внуків і правнуків з тим, щоб зобов'язання з утримання не позначалося істотним чином на їх матеріальному становищі, істотно не погіршувало його.

Що стосується аліментних зобов'язань правнуків щодо їх прабабки, прадіда, то таке питання може постати, але це дуже рідкісний випадок.

Позов може бути заявлений самими дідом, бабою, прадідом, прабабою, або ж повнолітніми внуками, правнуками, сином, дочкою батьків, які самі не в змозі їх утримувати. Як аліментнозобов'язаних суд повинен притягнути всіх зобов'язаних сплачувати аліменти для визначення розміру аліментів, хоча позивач не пред'являє до них позову.

Стаття 267 СК України передбачає *обов'язок повнолітніх братів, сестер утримувати малолітніх, неповнолітніх братів та сестер, якщо:*

а) вони малолітні і неповнолітні;

б) потребують матеріальної допомоги;

в) вони не мають батьків, чоловіка, дружини, які зобов'язані їх утримувати;

г) якщо вони є, але не можуть надавати їм належного утримання;

д) за умови, що повнолітні брат, сестра можуть надати матеріальну допомогу.

Доказами того, що брати, сестри є малолітніми і неповнолітніми, є свідоцтво про їх народження, яке також є доказом того, що вони є братом, сестрою повнолітніх братів, сестер. Аліментнозобов'язаними є тільки рідні сестри і брати.

Право на утримання мають лише ті брат і сестра, у яких немає батьків, – діти-сироти.

Батьки, дружина, чоловік повинні надати докази, що вони за станом здоров'я або з інших поважних причин не можуть надати матеріальну допомогу. Такими доказами можуть бути: довідки медичного закладу про стан здоров'я, довідки пенсійного фонду про розмір пенсії, кошторис затрат на ліки, на сторонній догляд тощо.

Доказами того, що повнолітні брат і сестра можуть надати матеріальну допомогу малолітнім і неповнолітнім братам і сестрам, які потребують цієї допомоги, можуть бути: дані про їх сімейний стан (одинокі, бездітні), дані про заробітки (доходи), про обійману посаду, про підприємницьку діяльність тощо.

Обов'язок утримувати малолітніх, неповнолітніх сестер, братів припиняється з досягненням ними повноліття.

Частина 2 ст. 267 СК України передбачає *право повнолітніх брата, сестри утримувати повнолітніх братів, сестер, якщо:*

а) вони потребують матеріальної допомоги;

б) не мають чоловіка, дружини, батьків або повнолітніх дочки, сина;

в) за умов, що повнолітні брат, сестра можуть надавати матеріальну допомогу.

Повнолітні брат і сестра можуть бути нужденними у випадку досягнення пенсійного віку, призначення пенсії по інвалідності I, II і III груп, які визначаються медично-санітарними експертними комісіями (МСЕК), а також за наявності пенсії, яка не перевищує мінімального доходу на одного чоловіка, тобто не забезпечує прожитковий мінімум.

Бути непрацездатним, інвалідом, що потребує матеріальної допомоги, недостатньо; закон вимагає, щоб ці особи не мали:

а) чоловіка, дружини, які зобов'язані їх утримувати;

б) батьків, які також повинні їх утримувати;

в) а також повнолітніх дочки, сина.

Усі ці обставини суд повинен ретельно перевірити у разі подання позову про стягнення аліментів. І нарешті, якщо всі ці умови були судом установлені, але повнолітні брат, сестра надали суду докази, що вони не в змозі надати таку допомогу або їх сукупний дохід менше доходу позивача, суд відмовить у позові про стягнення аліментів.

Позивачами у цих справах можуть бути: повнолітні сестра, брат, піклувальник.

Стаття 268 СК України містить дуже складну формулу *стягнення аліментів з мачухи і вітчима на утримання пасинка, падчерки.* Перш за все необхідно визначитися, хто мачуха, хто вітчим, хто падчерка, хто пасинок. Мачухою для дитини є друга дружина її батька, дитина чоловіка для його дружини є, якщо дочка, то падчерка, якщо син, то пасинок. Вітчимом для дитини є другий чоловік її матері, відповідно для вітчима діти другої дружини є пасинок, падчерка.

По-перше, вітчим, мачуха зобов'язані утримувати своїх малолітніх, неповнолітніх пасинків, падчерок, якщо вони разом проживали, вітчим, мачуха їх виховували, утримували, незважаючи на те, що ці діти могли отримувати аліменти від батька або матерів. У цьому випадку аліментні зобов'язання накладаються не на підставі близької спорідненості, а саме в силу здійснення в минулому виховання і утримання. Підставою аліментування є факт сімейного проживання, протягом якого вітчим, мачуха виховували і утримували малолітніх і неповнолітніх падчерок, пасинків, з їхнім батьком, матір'ю.

Розірвання шлюбу з батьком, матір'ю дитини припиняє для колишньої дружини, колишнього чоловіка статус мачухи, вітчима дитини, а отже – і припиняє обов'язок з її утримання, який виник до настання цієї обставини.

Другою обов'язковою умовою виникнення аліментних обов'язків вітчима, мачухи щодо своїх малолітніх, неповнолітніх пасинка, падчерки є відсутність:

а) матері, батька (обох разом);

б) діда, баби (обох разом);

в) повнолітніх братів, сестер.

Третьою обов'язковою умовою виникнення аліментних зобов'язань є те, що, хоча вищеназвані особи існують, але вони з поважних причин не можуть надавати пасинкам, падчеркам належного утримання. Мається на увазі, що всі з названих осіб не мають такої можливості, якщо ж хтось із них має таку можливість, наприклад повнолітня сестра, питання про стягнення аліментів з мачухи, вітчима не піднімається.

Четвертою умовою виникнення аліментних зобов'язань вітчима, мачухи щодо малолітніх і неповнолітніх пасинків і падчерок є те, що вітчим, мачуха відповідно до свого сімейного, матеріального становища та стану здоров'я зможуть надавати матеріальну допомогу. Усі ці обставини суд повинен ретельно перевіряти у разі пред'явлення позову про стягнення аліментів з мачухи та вітчима на пасинка, падчерку.

Частина 2 ст. 268 СК України надає суду право (а не обов'язок) звільнити вітчима, мачуху від обов'язку з утримання падчерки, пасинка або обмежити його певним строком, зокрема у разі:

а) нетривалого проживання з їхнім батьком, матір'ю;

б) негідної поведінки у шлюбних відносинах матері, батька дитини.

Якщо в КпШС України (ст. 95) строк, протягом якого вітчим, мачуха утримували і виховували пасинка, падчерку, сам по собі юридичного значення не мав, то у СК України (ст. 268) такий строк має значення для звільнення мачухи і вітчима від аліментних зобов'язань щодо пасинка, падчерки.

Ні максимального, ні мінімального строку у цьому випадку законодавець не називає. Це питання в кожному конкретному випадку повинен вирішувати суд. Строк виховання й утримання пасинка, падчерки залежить від того, скільки часу були їхні батько, мати в шлюбі. Звичайно, якщо цей шлюб тривав півроку, рік, то це нетривалий час і аліментні зобов'язання не можуть виникнути. Не можуть виникнути аліментні зо-

бов'язання, якщо шлюб був визнаний недійсним. Судова практика визнала нетривалим часом знаходження в шлюбі до 10 років (ст. 83 СК України).

Шлюбні відносини також можуть вплинути на аліментні зобов'язання мачухи, вітчима, якщо мати, батько дитини негідно поводилися в шлюбі.

Негідною чи гідною є поведінка в шлюбі батька, матері дитини, повинен вирішувати суд з наданих доказів (ст. 212 ЦПК України). Негідною поведінкою в шлюбі може бути зловживання спиртними напоями, бійки, порушення подружньої вірності, постійне відбування адміністративного покарання тощо. У цьому випадку з урахуванням інтересів дитини, яка не повинна з вини батька, матері залишитися без утримання, суд може обмежити строк стягнення аліментів, щоб дитина до поліпшення її умов виховання й утримання на певний час мала утримання від мачухи, вітчима.

Стаття 269 СК України по суті є копією однієї зі статей Кодексу про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану Української РСР 1926 р., а саме: «*Особи, які взяли до себе дітей на постійне виховання з утриманням, в разі відмови від виховання зобов'язані сплачувати аліменти неповнолітнім або нужденним непрацездатним повнолітнім дітям:*

а) якщо померли батьки цих дітей;

б) якщо батьки через хворобу або з іншої причини не можуть утримувати своїх дітей».

Таким чином, ці статті як виникнення аліментного зобов'язання мають на увазі факт прийняття і поселення дітей на постійне спільне проживання, виховання і утримання, фактичне виховання дітей, яке здійснюється без усиновлення або оформлення опіки і піклування. *Особи, які взяли до себе на постійне спільне проживання і виховання, утримання, називаються фактичними вихователями, а діти, прийняті і поселені до фактичних вихователів, – вихованцями*.

У цьому випадку підставою виникнення прав і обов'язків спільного утримання (ст. 269, 271 СК України) виступає не

споріднення або свояцтво (ст. 268 СК України), а юридичний факт – спільне постійне проживання, виховання і утримання.

Аліментні зобов'язання фактичного вихователя щодо свого вихованця виникає в тому випадку, якщо вихователь, який раніше прийняв дитину, у подальшому відмовився її утримувати, у той час як вихованець продовжує потребувати матеріальної допомоги, яку він не може одержувати, оскільки відсутні батьки.

Фактичне виховання завжди пов'язано з наміром виховувати й утримувати дитину постійно, постійно з нею проживати однією сім'єю. У зв'язку з чим неможливо пред'являти вимогу на підставі ст. 269 СК України, якщо дитина лише тимчасово знаходилася в іншої особи на вихованні й утриманні (у зв'язку з від'їздом батьків, через їхню хворобу, до призначення опіки чи піклування, до оформлення усиновлення тощо). Фактичне виховання тому і називається фактичним, що особа добровільно бере не себе функції вихователя і утриманця дитини, не будучи до цього зобов'язана юридично, згідно із законом. Між тим, факт добровільного прийняття на себе обов'язків фактичного вихователя породжує за певних умов, указаних у ст. 269 СК України, відповідні юридичні наслідки.

Узяття дитини у свою сім'ю на виховання й утримання є таким вольовим усвідомленим актом, який повинен бути підтверджений відповідними доказами. Цей факт породжує істотні юридичні наслідки – аліментні зобов'язання. У зв'язку з цим суд повинен ретельно перевіряти, чи була дитина насправді прийнята в сім'ю на постійне проживання, виховання й утримання. Це головне питання, яке суд повинен установити, виходячи з конкретних обставин справи, не пов'язуючи цей факт з яким-небудь формальним моментом.

Для застосування ст. 269 СК України юридично немає значення, ким є фактичний вихователь – сторонньою особою (друг загиблих батьків, сусід), далеким родичем (тітка, дядько, двоюрідні брат, сестра) тощо.

У тому випадку, якщо у дитини є батько або мати, дід або баба, повнолітні сестра або брат, хоча вони і не мали змоги

виховувати й утримувати дитину, фактичний вихователь цієї дитини не може бути примушений платити аліменти, якщо відмовиться від її виховання й утримання.

Статтею 269 СК України передбачено, що аліменти з фактичного вихователя можуть стягуватися за умови, якщо він може надавати матеріальну допомогу. У зв'язку з цим суд повинен, розглядаючи позов про стягнення аліментів, з'ясувати матеріальний і сімейний стан аліментнозобов'язаної особи, чи достатньо у неї коштів для виплати аліментів і щоб самій не залишитися такою, що потребуватиме сторонньої допомоги.

У згаданій статті немає застереження про те, чи потребує вихованець у зв'язку зі своїм матеріальним становищем матеріальної допомоги від фактичного вихователя. Сьогодні, у час мільйонерів, власників заводів, фабрик, тисяч гектарів землі, на випадок їх загибелі їхні діти спадкують ці гроші, майно, землі, а вихователь може мати лише мізерну пенсію. Якщо не враховувати забезпеченість вихованця, то за ст. 269 СК України із пенсії фактичного вихователя необхідно в обов'язковому порядку стягнути аліменти на утримання дитини-мільйонера.

Цю прогалину в законодавстві необхідно ліквідувати шляхом унесення зміни до вказаної статті. Обов'язок, передбачений ст. 269 СК України про стягнення аліментів із фактичних вихователів, не поширюється на опікунів, піклувальників, на осіб, які прийняли до себе для спільного проживання, виховання дитину за договором з органом опіки та піклування (прийомна сім'я, патронат, дитячий будинок сімейного типу).

Обов'язок фактичного вихователя припиняється у разі прийняття дитини в іншу сім'ю, а також з настанням повноліття дитини.

У ч. 1 ст. 270 СК України йдеться про *обов'язки повнолітніх падчерки, пасинка утримувати своїх непрацездатних мачуху, вітчима, які потребують матеріальної допомоги,* якщо останні систематично і не менше 5 років виховували і утримували їх. Такий обов'язок подібний за своїм призначенням і природою до обов'язку дітей утримувати своїх батьків.

Умовами виникнення такого обов'язку, як це випливає зі змісту ст. 270 СК України, є такі обставини:

а) падчерка, пасинок повинні бути повнолітніми, тобто вони повинні мати вік не менше 18 років, мати повну цивільну дієздатність;

б) мачуха, вітчим мають бути непрацездатними за віком, пенсіонерами і незалежно від віку інвалідами I, II, III груп за станом здоров'я, визначеними медико-санітарною експертною комісією (МСЕК);

в) мачуха, вітчим мають потребувати матеріальної допомоги. У чому це полягає і який критерій визначення нужденності, закон не називає. Пенсіонери, інваліди одержують іноді пенсії, допомоги, які є набагато вищими за заробіток (дохід) падчерки, пасинка.

У цьому випадку слід виходити з меж прожиткового мінімуму на одну людину. Суду належить самому в кожному конкретному випадку, виходячи з обставин справи, вирішувати, потребують чи ні мачуха, вітчим матеріальної допомоги;

г) падчерка, пасинок мають бути «достатньо забезпеченими», щоб надавати матеріальну допомогу мачусі, вітчиму, тобто щоб їхній сукупний сімейний дохід був набагато вищим від доходу мачухи, вітчима, щоб надаючи допомогу непрацездатним вітчиму, мачусі, вони самі не стали нужденними. У цьому випадку суду доведеться робити порівняльні розрахунки доходів обох сторін позову;

д) за час неповноліття мачуха, вітчим надавали падчерці, пасинкові систематичну матеріальну допомогу, тобто утримували їх не менше 5 років. У принципі це є і підставою для звільнення падчерки, пасинка від утримання мачухи, вітчима, якщо суд установить, що вітчим, мачуха не виконували належним чином своїх обов'язків з виховання й утримання пасинка, падчерки, тобто утримання здійснювалося менше 5 років, і окрема умова – несистематично.

Систематично – це тоді, коли дитина постійно проживала з мачухою, вітчимом протягом 5 років однією сім'єю і в цей

час їй надавалося утримання. Прикладом несистематичного виховання й утримання може бути: ухилення без поважних причин мачухи, вітчима від суспільно корисної праці, зловживання спиртними напоями, перебування в місцях позбавлення волі тощо. Можуть бути випадки, коли дитина значиться зареєстрованою у мачухи, вітчима, а вона весь час перебувала на вихованні у діда, баби, інших осіб. У завдання суду, який буде вирішувати спір про стягнення аліментів, буде входити ретельна перевірка заперечення відповідачів (падчерки, пасинка) в цій частині. Закон не передбачає врахування поважності причин ненадання систематичної допомоги, а це має істотне значення для мачухи, вітчима. Наприклад, чотири роки вітчим систематично надавав пасинкові утримання, добросовісно його виховував, а на п'ятий рік тяжко захворів і сам став нужденним; у нього нікого не залишилося з близьких, крім пасинка. У такому випадку суд повинен вирішити спір на користь батька.

Право на отримання матеріальної допомоги (аліментів) у мачухи, вітчима може виникнути за наявності вищезазначених підстав або умов, якщо у них немає в живих чоловіка, дружини, повнолітніх сина, дочки, рідних братів, сестер. Якщо хтось із них живий, незалежно від того, один із них чи два, право на аліменти з боку пасинка, падчерки не наступає.

У тому випадку, якщо вони живі, але з поважних причин не можуть надавати мачусі, вітчиму належного утримання, то у пасинка, падчерки виникають аліментні обов'язки.

Можна тільки уявити, яку слідчу роботу повинен провести суд, щоб перевірити кожну з осіб, названих вище, на предмет, чи може вона надавати позивачам належне утримання і якщо ні – то які для цього є поважні причини, у чому полягає «належне утримання».

Для того щоб усі ці обставини з'ясувати, суд повинен залучати пасинка і падчерку до участі у справі як третіх осіб або ж вимагати від позивача із поданням позовної заяви надати письмові докази про неможливість інших осіб надати позивачу «належне утримання». У протилежному випадку позовна заява

повинна бути залишена без руху і повернута як неподана (ст. 121 ЦПК України).

«Належним утриманням» слід вважати прожитковий мінімум громадянина України.

Обов'язки падчерки, пасинка не обмежуються строком, а тому можуть існувати до смерті мачухи, вітчима, якщо будуть існувати всі необхідні для цього умови. Наприклад, може бути поновлена працездатність мачухи, вітчима, які були визнані за станом здоров'я інвалідами.

Якщо особа до досягнення повноліття проживала з родичами або іншими особами однією сім'єю, вона зобов'язана утримувати непрацездатних родичів та інших осіб, з якими проживала не менш як п'ять років, за умови, що а може надавати матеріальну допомогу.

Цей обов'язок виникає, якщо у того, хто потребує матеріальної допомоги, немає дружини, чоловіка, повнолітніх дочки, сина, братів та сестер або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання.

Обов'язки, передбачені ст. 271 СК України з *утримання вихованцями своїх фактичних вихователів,* переходять із кодексу в кодекс. Так, Кодексом законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану Української РСР 1926 р. передбачено: «В свою чергу особи, які протягом не менше 10 років виховували і утримували таких дітей, мають право на одержання утримання від своїх вихованців в разі нужденності через непрацездатність»; у ст. 96 КпШС України 1970 р. записано: «Особи, що не менше 5 років виховувались у громадян, з якими вони не перебувала в родинних відносинах, зобов'язані платити аліменти своїм вихователям за умови, що останні потребують матеріальної допомоги і не мають змоги її одержати від своїх родичів».

СК України ці обов'язки вихованців конкретизував, доповнивши порядком і умовами аліментнозобов'язаних осіб, а також винятком із загальних правил про стягнення аліментів на користь інших осіб.

Зокрема, необхідно, щоб колишній вихованець був повнолітнім, дієздатним.

Колишні фактичні вихователі, якщо це подружжя, повинні бути обоє непрацездатними за віком – пенсіонерами (але за віком, а не за вислугою років), за станом здоров'я – інваліди I, II, III груп, інвалідність повинна бути визначена медико-соціальною експертною комісією (МСЕК).

Колишні фактичні вихователі повинні потребувати матеріальної допомоги. У чому це полягає і який критерій визначення нужденності, закон не називає. Пенсіонери за віком, за інвалідністю одержують іноді пенсії, соціальні допомоги, що є набагато вищими за розміром, ніж заробітна плата (дохід) вихованця. Думається, що нужденність слід визначати, виходячи з установленого прожиткового мінімуму на одну особу на день виникнення спору про стягнення аліментів. Суду належить самому в кожному конкретному випадку, виходячи з обставин справи, вирішувати, чи потребують фактичні вихователі матеріальної допомоги.

Колишній вихованець має бути достатньо забезпеченим, щоб надавати матеріальну допомогу фактичним вихователям, тобто щоб у вихованця сукупний дохід був набагато вищим за дохід фактичних вихователів, щоб надаючи матеріальну допомогу (аліменти) непрацездатним фактичним вихователям, він сам не став нужденним.

У цьому випадку суду доведеться робити порівняльні розрахунки доходів сторін позову, щоб упевнитися, чи потребують допомоги фактичні вихователі.

У тому випадку, якщо вихованець прожив у сім'ї фактичних вихователів менше 5 років, він звільняється від сплати аліментів. Право на отримання матеріальної допомоги (аліментів) у фактичних вихователів може виникнути за наявності зазначених вище підстав за умови, якщо у них немає чоловіка, дружини, повнолітніх сина, дочки, братів чи сестер. Якщо хтось із таких рідних є, неважливо хто, права на аліменти не виникає.

У тому випадку, якщо вони і є, але з поважних причин не можуть надавати фактичним вихователям належного утримання, аліментні обов'язки вихованця існують.

З'ясування поважних причин, з яких чоловік, дружина, повнолітні дочка, син, брат, сестра не можуть надавати належного утримання, доводиться під час судового засідання при слуханні справи про стягнення аліментів.

Обов'язок вихованців не обмежується строком утримання фактичних вихователів – він може існувати до смерті фактичного вихователя або вихованця, якщо будуть існувати всі необхідні для цього умови. Наприклад, може бути відновлення здоров'я фактичного вихователя, який був визнаний інвалідом III групи, брат або сестра поліпшили своє матеріальне становище тощо. У цьому випадку за заявою платника аліментів суд може припинити їх виплату.

Розмір аліментів, що стягуються з інших членів сім'ї та родичів на дітей і непрацездатних повнолітніх осіб, які потребують матеріальної допомоги, визначається у частці від заробітку (доходу) або у твердій грошовій сумі.

Розмір аліментів, що стягуються на неповнолітніх дітей і непрацездатних повнолітніх осіб, які потребують матеріальної допомоги, визначається в кожному конкретному випадку, залежно від матеріального становища, сімейного стану, стану здоров'я осіб, які зобов'язані надавати допомогу, і особи, що одержує аліменти, у частці від заробітку або у твердій грошовій сумі.

Суд може присудити, наприклад, на неповнолітню дитину аліменти в частці від заробітку (доходу) або у твердій грошовій сумі залежно від матеріального становища платника аліментів.

Підставою для присудження аліментів у твердій грошовій сумі може бути, по-перше, домовленість про це між позивачем і відповідачем, по-друге, той факт, що платник аліментів не має постійного заробітку, нерегулярно одержує заробітну плату, авторські гонорари тощо. Якщо сплата аліментів визначена у твердій грошовій сумі, то вона підлягає індексації (ч. 2 ст. 184 СК України).

Якщо позов про стягнення аліментів пред'явлено не до всіх осіб, які згідно із законом зобов'язані надавати допомогу, а лише до одного або кількох із них, то суд, визначаючи розмір аліментів щодо відповідача, ураховує обов'язок й інших осіб, які за законом повинні надавати допомогу.

Наприклад, якщо позов про стягнення аліментів буде пред'явлений лише до одного брата, а до двох сестер не було пред'явлено такого позову, і якщо позивач визначив розмір аліментів з одного брата в розмірі 1/4 частини, то суд, ураховуючи двох сестер, повинен стягнути з відповідача лише 1/12 частину (1/4: 3) заробітку (доходу), решту повинні доплачувати дві сестри.

Розмір аліментів, що стягуються на названих у ст. 272 СК України осіб, не може бути меншим 30 % прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку.

Закон не встановлює строку тривалості права на утримання, але закон передбачає, наприклад, стягнення аліментів до досягнення дитиною повноліття, а в деяких випадках – до визначеного віку (23 роки), якщо повнолітня особа продовжує навчання, стягнення аліментів на певний строк тощо.

Повнолітні непрацездатні особи, які потребують допомоги, як правило, одержують аліменти довічно. Але в цьому випадку може бути виняток із загального правила – стягнені аліменти на інваліда III групи можуть бути припинені, якщо ця особа поновить стан здоров'я тощо.

Частина 3 ст. 272 СК України передбачає право суду за заявою відповідача визначити строк, протягом якого будуть стягуватися аліменти.

Суд може звільнити вітчима, мачуху від обов'язку по утриманню падчерки, пасинка або обмежити його певним строком (ст. 270 СК України).

Для сплати аліментів існує декілька варіантів:

а) шляхом надання заяви за місцем роботи про добровільну сплату аліментів, шляхом укладення договору і сплату аліментів безпосередньо одержувачу аліментів;

б) за рішенням суду за виконавчим листом.

Якщо матеріальний або сімейний стан особи, яка сплачує аліменти, чи особи, яка їх одержує, змінився, суд може за позовом будь-кого з них змінити встановлений розмір аліментів або звільнити від їх сплати (ч. 1 ст. 273 СК України). Суд може звільнити від сплати аліментів осіб, зазначених у статтях 267-271 СК України, за наявності інших обставин, що мають істотне значення.

Аліментні правовідносини існують тривалий час. Тому матеріальний або сімейний стан особи, яка одержує аліменти, а також того, хто їх сплачує, протягом цього часу можуть істотно змінитися як у бік погіршення, так і покращання. Ось чому закон передбачає, що в такому разі суд за позовом будь-кого із зазначених осіб може змінити раніше встановлений розмір аліментів як у частці до заробітку (доходу), так і у твердій грошовій сумі як у бік збільшення, так і в бік його зменшення.

Розмір аліментів може бути збільшений за позовом особи, яка одержує аліменти як у тому разі, коли погіршилося її матеріальне становище, так і тоді, коли поліпшився матеріальний або сімейний стан відповідача. Наприклад, одержувач аліментів, будучи пенсіонером за віком, одержав травму і став інвалідом І групи, що спричинило додаткові витрати, а у відповідача дитина, на яку він сплачував аліменти, стала повнолітньою.

Розмір аліментів може бути зменшений за позовом особи, яка сплачує аліменти, коли погіршилося її матеріальне становище або сімейний стан або поліпшилося матеріальне становище стягувача аліментів. Наприклад, платник аліментів став інвалідом і не працює. Окрім пенсії, інших доходів немає, народилася друга дитина, батьки стали пенсіонерами тощо. І в той же час одержувач аліментів отримав велику суму грошей у порядку спадкування тощо.

У кожному конкретному випадку той, хто пред’явив позов про зміну розміру аліментів, повинен надати суду докази на підтвердження своїх позовних вимог (ст. 60 ЦПК України). Суд може змінити розмір аліментів, але не зобов’язаний. Тому в кожному конкретному випадку він повинен переконатися, що позивач має право на зміну розміру аліментів.

Позов про зміну розміру аліментів надається за місцем проживання відповідача (ст. 109 ЦПК України).

Аліментні обов'язки інших членів сім'ї та родичів, передбачені ст. 267-271 СК України, є додатковими гарантіями в інтересах осіб, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Тому у цих випадках розмір аліментів визначається з урахуванням матеріального і сімейного стану платника та одержувача аліментів, наявності інших осіб, зобов'язаних їх сплачувати. Якщо матеріальне становище особи, зобов'язаної сплачувати аліменти, істотно погіршилося, суд має право звільнити її від сплати аліментів, але ця обставина повинна бути встановлена судом за наданим позивачем доказом.

Звільнення від сплати аліментів – це те саме припинення їх сплати, оскільки відпали підстави. У деяких випадках це звільнення відбувається автоматично без втручання суду, платник аліментів звертається із заявою до державного виконавця про припинення стягнення аліментів у зв'язку з настанням події, яка виключає подальше стягнення аліментів, а виконавець відкликає виконавчий лист. Наприклад, стягнення аліментів автоматично припиняється у разі настання повноліття, відновлення здоров'я особи, на яку вони стягувались, досягнення повноліття онуком тощо.

Але якщо погіршилося матеріальне становище, сімейний стан, стан здоров'я платника аліментів так, що його необхідно звільнити від сплати аліментів, то в цьому випадку повинно бути постановлено рішення суду на підставі наданих доказів позивача. Наприклад, мачуха сплачувала аліменти на пасинка (ст. 268 СК України) за рішенням суду, у період виконання аліментних обов'язків вона стала інвалідом I групи і сама стала потребувати не тільки матеріальної допомоги, але й стороннього догляду. У цьому разі суд за її позовом може звільнити її від сплати аліментів.

Від сплати аліментів за рішенням суду може бути звільнений пасинок, якщо мачуха зареєструє шлюб тощо.

Поняття про звільнення від сплати аліментів суд вирішує в кожному конкретному випадку за умови надання зацікавленою особою достовірних доказів із поданням позовної заяви.

Питання для самоконтролю

1. У яких випадках повнолітні брати, сестри зобов'язані утримувати малолітніх, неповнолітніх братів та сестер, які потребують матеріальної допомоги?

2. Хто має право з інших родичів брати участь у вихованні дітей?

3. Яка підстава для присудження аліментів у твердій грошовій сумі?

4. У яких випадках право на аліменти припиняється?

5. Назвіть види доходів, що враховуються при визначенні розміру аліментів.

Глава 8

ПРАВОВІ ФОРМИ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ, ЯКІ ЗАЛИШИЛИСЯ БЕЗ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

§ 1. Виявлення та влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування

Діти внаслідок своєї фізичної і розумової незрілості потребують спеціальної охорони і піклування з боку держави і суспільства в цілому.

Нормативно-правове забезпечення щодо влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, складає низка міжнародно-правових актів, зокрема: Женевська декларація прав дитини 1924 р., Декларація прав дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в 1959 р., Конвенція про права дитини 1989 р. та ін. Відповідні норми закріплюються в національному законодавстві України – Конституції України, ЦК та СК України, спеціальних законах «Про охорону дитинства», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про освіту», «Про соціальні послуги», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» та інших законодавчих актах.

Діти, позбавлені батьківського піклування, – *це діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх ОВС, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезна-*

ходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти.

Дитина-сирота – *це дитина, в якої померли чи загинули батьки*.

Виявленням та влаштуванням дітей, які залишилися без батьківського піклування, займаються органи опіки та піклування в порядку, затвердженому Постановою КМУ від 24 вересня 2008 р. № 866 «Питання діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини».

Органами опіки та піклування є районні, районні у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад (далі органи опіки та піклування), які відповідно до законодавства провадять діяльність з надання статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, із захисту особистих, майнових та житлових прав дітей.

Безпосереднє ведення справ та координація діяльності стосовно захисту прав дітей, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладаються на служби у справах дітей.

Виявлення дітей, які залишились без батьківського піклування. Особи, яким стало відомо про факт залишення дитини без батьківського піклування, зобов'язані негайно повідомити про це до служби у справах дітей за місцем виявлення дитини.

Служба у справах дітей або виконавчий орган сільської, селищної ради, до яких надійшло повідомлення про дитину, яка залишилась без батьківського піклування, повинні з'ясувати місце знаходження дитини, її вік, відомості про батьків або осіб, які їх замінюють, обставини, за яких дитина залишилась без бать-

ківського піклування, прізвище, ім'я, по батькові та адресу особи, від якої надійшло повідомлення, та отримати іншу інформацію, що має істотне значення.

Протягом двох місяців після виявлення дитини, яка залишилась без батьківського піклування, служба у справах дітей за місцем виявлення дитини разом з адміністрацією закладу, до якого тимчасово її влаштовано, орган внутрішніх справ, охорони здоров'я вживає заходів до встановлення особи дитини, місця її проживання, відомостей про батьків або осіб, які їх замінюють, інших родичів, місця їх проживання (перебування) та організовує роботу з повернення дитини на виховання в сім'ю чи заклад для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, який вона самовільно залишила, або забезпечує підготовку документів для надання їй статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування.

Облік дітей, які залишились без батьківського піклування, здійснює служба у справах дітей за місцем проживання батьків дитини або одного з них, з яким проживала дитина до настання обставин, за яких вона залишилася без піклування батьків, незалежно від місця виявлення дитини, а дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – служба у справах дітей за місцем походження дитини.

У разі, коли батьки дитини або місце їх проживання не відомі, дитина, яка залишилась без батьківського піклування, береться на облік у службі у справах дітей за місцем виявлення дитини або місцем розташування закладу охорони здоров'я, в якому дитину залишили.

Підставою для прийняття рішення про взяття дитини на первинний облік є акт обстеження умов перебування дитини, в якому зазначається факт відсутності батьківського піклування, або інші документи, що підтверджують факт залишення дитини без батьківського піклування.

Відомості про дитину, яка поставлена на первинний облік, вносяться до єдиного електронного банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї

потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів (далі – єдиний банк даних).

Служба у справах дітей за місцем первинного обліку дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, здійснює її супровід до досягнення повноліття або зняття її з цього обліку.

Служба у справах дітей у разі зміни форми влаштування дитини передає її особову справу з оригіналами документів за новим місцем влаштування. Переміщення дитини, зміна її життєвих обставин чи стану здоров'я фіксуються в її електронній обліково-статистичній картці.

На кожну дитину-сироту та дитину, позбавлену батьківського піклування, формується особова справа, яка зберігається в службі у справах дітей протягом п'яти років після досягнення дитиною повноліття. Після закінчення цього строку особова справа передається до архіву.

Рішення про зняття дитини з первинного обліку приймається відповідною службою у справах дітей і оформлюється наказом у разі:

– повернення дитини на виховання до батьків або до одного з них;

– усиновлення дитини;

– досягнення дитиною повноліття;

– набуття дитиною чи надання їй повної цивільної дієздатності;

– смерті дитини;

– взяття дитини на первинний облік за місцем походження.

Дитина вважається такою, що знята з первинного обліку, з дати прийняття відповідного рішення.

Інформація про зняття дитини з первинного обліку вноситься до книги первинного обліку дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і єдиного банку даних.

Набуття дитиною статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Для надання дитині

статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, служба у справах дітей за місцем походження дитини протягом двох місяців повинна зібрати необхідні документи (свідоцтво про народження дитини та документи, що засвідчують обставини, за яких дитина залишилась без батьківського піклування).

Рішення про надання статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, приймається районною, районною у мм. Києві та Севастополі держадміністрацією, виконавчим органом міської чи районної у місті ради за місцем походження такої дитини за поданням служби у справах дітей.

Статус дитини-сироти надається дітям, у яких померли або загинули батьки, що підтверджується свідоцтвом про смерть кожного з них.

Статус дитини, позбавленої батьківського піклування, надається дітям:

1) батьки яких позбавлені батьківських прав, що підтверджується рішенням суду;

2) які відібрані у батьків без позбавлення батьківських прав, що підтверджується рішенням суду;

3) батьки яких визнані безвісно відсутніми, що підтверджується рішенням суду;

4) батьки яких оголошені судом померлими, що підтверджується свідоцтвом про смерть, виданим органами реєстрації актів цивільного стану;

5) батьки яких визнані недієздатними, що підтверджується рішенням суду;

6) батьки яких відбувають покарання в місцях позбавлення волі, що підтверджується вироком суду;

7) батьки яких під час здійснення кримінального провадження тримаються під вартою, що підтверджується ухвалою слідчого судді (суду);

8) батьки яких знаходяться у розшуку ОВС, пов’язаному з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, що підтверджується ухвалою суду

або довідкою ОВС про розшук батьків та відсутність відомостей про їх місцезнаходження;

9) у зв'язку з тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, що підтверджується висновком лікарсько-консультативної комісії закладу охорони здоров'я про наявність у батька, матері хвороби, що перешкоджає виконанню ними батьківських обов'язків, виданим у порядку, встановленому МОЗ;

10) підкинутим, батьки яких невідомі, покинутим у пологовому будинку, іншому закладі охорони здоров'я або яких відмовилися забрати з цих закладів батьки, інші родичі, про що складено акт за формою, затвердженою МОЗ і МВС.

Якщо дитину виховувала одинока мати, до документів додається довідка, видана органом реєстрації актів цивільного стану за місцем реєстрації народження дитини, про те, що відомості про батька внесені за вказівкою матері відповідно до ст. 135 СК України.

Дитина втрачає статус дитини-сироти у разі:

1) усиновлення дитини, що підтверджується рішенням суду;

2) визнання батьківства, що підтверджується рішенням суду та свідоцтвом про народження дитини;

3) встановлення факту батьківства, що підтверджується рішенням суду та свідоцтвом про народження дитини.

Дитина втрачає статус дитини, позбавленої батьківського піклування, у разі поновлення піклування обох або одного з батьків на підставі:

1) скасування рішення суду про позбавлення батьківських прав;

2) поновлення матері, батька дитини у батьківських правах;

3) скасування рішення суду про відібрання дитини у батьків без позбавлення батьківських прав;

4) рішення суду про повернення батькам дитини, яка в судовому порядку була відібрана у них;

5) скасування рішення суду про визнання матері, батька дитини недієздатними;

6) рішення суду про визнання матері, батька дитини дієздатними;

7) скасування рішення суду про оголошення матері, батька дитини померлими;

8) скасування рішення суду про оголошення матері, батька дитини безвісно відсутніми;

9) усиновлення дитини, що підтверджується рішенням суду;

10) визнання батьківства, що підтверджується рішенням суду та свідоцтвом про народження;

11) встановлення факту батьківства, що підтверджується рішенням суду та свідоцтвом про народження дитини;

13) документів, що підтверджують особу дитини, відомостей про батьків та висновку органу опіки та піклування про можливість передання батькам (або одному з них) дитини;

14) довідки про повернення матері, батька з місць позбавлення волі або звільнення з-під варти, заяви матері, батька, поданої районній, районній у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчому органу міської, районної у місті ради, про повернення їм дитини та висновку цього органу про можливість передання дитини для подальшого виховання матері, батькові.

Дитина втрачає статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, також у разі досягнення нею повноліття.

Влаштування дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Тимчасове влаштування дитини, яка залишилась без батьківського піклування, у межах своєї компетенції здійснюють служба у справах дітей за місцем виявлення дитини та кримінальна міліція у справах дітей ОВС.

Дитина, яка залишилась без батьківського піклування, тимчасово може бути влаштована у:

– притулок для дітей служби у справах дітей (далі – притулок);

– центр соціально-психологічної реабілітації дітей (далі – центр);

– соціально-реабілітаційний центр (дитяче містечко);

– заклад для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

– сім'ї громадян.

Дитина, у якої є родичі або інші особи, з якими у неї на момент залишення без батьківського піклування склалися близькі стосунки (сусіди, знайомі) і які бажають залишити її на виховання у своїй сім'ї, може перебувати у їх сім'ї до прийняття рішення про влаштування дитини. Підставою для тимчасового перебування дитини в сім'ї родичів, інших осіб, з якими у неї склалися близькі стосунки, є заява цих осіб про згоду на її тимчасове проживання, акт обстеження житлово-побутових умов заявників та рішення служби у справах дітей про тимчасове влаштування дитини.

Тимчасове влаштування підкинутої чи знайденої дитини, а також дитини з ознаками насилля або жорстокого поводження здійснюється після надання їй необхідної медичної допомоги, завершення медичного обстеження чи лікування.

Безпритульні діти підлягають негайному влаштуванню у притулок або центр за місцем виявлення у встановленому законодавством порядку.

Після тимчасового влаштування такої дитини служба у справах дітей за місцем виявлення дитини та адміністрація притулку, центру вживають заходів до встановлення особи дитини, її родинних зв'язків тощо.

Після встановлення особи дитини розглядається питання про її повернення на виховання до батьків або осіб, які їх замінюють. У разі неможливості або недоцільності повернення дитини на виховання до батьків служба у справах дітей за місцем походження дитини збирає відповідні документи для підтвердження обставин, за яких дитина втратила батьківське піклування.

Після встановлення статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, районна, районна у мм.

Києві та Севастополі держадміністрація, виконавчий орган міської, районної у місті ради за місцем походження такої дитини вживають вичерпних заходів до влаштування її в сім'ю громадян України (усиновлення, опіка, піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу).

Не допускається одночасне застосування до дитини різних форм влаштування.

Під час визначення форми влаштування в інтересах дитини мають бути враховані обставини, за яких дитина втратила батьківське піклування, її життєвий шлях, родинні зв'язки, наявність братів і сестер, контакти із соціальним оточенням, стан здоров'я, освіта, інші потреби.

Рідні брати і сестри не можуть бути роз'єднані під час влаштування. У разі неможливості влаштувати їх разом через стан здоров'я одного з братів/сестер опікуни, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі, керівники закладів зобов'язані забезпечити постійні контакти між дітьми, в тому числі періодичні зустрічі, листування, телефонні розмови, обмін фотокартками тощо. Якщо за віком або станом здоров'я дитина не може самостійно писати, повідомлення від її імені та з її слів пишуть особи, які здійснюють догляд за дитиною. Періодичність зустрічей встановлюється залежно від обставин перебування дітей, але не рідше ніж два рази на рік.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, не можуть бути влаштовані в сім'ї осіб, які:

− визнані в установленому порядку недієздатними або обмежено дієздатними;

− позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;

− були усиновлювачами, опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним, опіку, піклування чи діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу було припинено з їх вини;

− були засуджені за злочини проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості

особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, – у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також за злочини, передбачені статтями 148, 150, 150-1, 164, 166, 167, 169, 181, 187, 324 і 442 КК України, або мають непогашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших злочинів;

− перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;

− зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;

– страждають на хвороби, перелік яких затверджений МОЗ щодо осіб, які не можуть бути усиновлювачами;

− є інвалідами I і II групи, які за висновком медико-соціальної експертної комісії потребують стороннього догляду;

− проживають на спільній житловій площі з членами сім'ї, які мають розлади здоров'я або поведінку чи спосіб життя, що може негативно вплинути на здоров'я дитини, її фізичний, психічний, моральний стан або інтелектуальний розвиток;

− не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);

– поведінка та інтереси яких суперечать інтересам дитини, яка може бути влаштована в сім'ю на виховання.

З метою забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання та розвитку дітей, які залишилися без батьківського піклування, держава реалізує систему заходів, спрямованих на захист їхніх прав та інтересів і визначає форми влаштування дітей, що позбавлені батьківського піклування. В Україні існує чотири форми сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. За їх пріоритетністю перелік такий: *усиновлення, опіка (піклування), прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу.*

Усиновлення передбачає таємницю. Всиновлені діти набувають юридичного статусу рідних дітей по відношенню до всиновлювачів з усіма правами та обов'язками для дітей та батьків, закріпленими СК України.

Опіка та піклування може бути встановлена як близькими чи далекими родичами дитини, що залишилася без батьківського піклування, так і сторонніми особами. Якщо опіку встановлюють сторонні особи, вони повинні пройти спеціальне навчання. Опікунам виплачується грошова допомога на дитину у розмірі двох прожиткових мінімумів.

Прийомна сім'я – це сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від одного до чотирьох дітей на виховання та спільне проживання. Метою створення прийомних сімей є забезпечення належних умов для виховання в сімейному оточенні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Прийомні діти влаштовуються в сім'ю до досягнення 18-річного віку або до закінчення навчання у професійно-технічних чи вищих навчальних закладах, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку.

На відміну від усиновлення та оформлення опіки кандидати на створення прийомної сім'ї в обов'язковому порядку мають пройти курс підготовки, спрямований на формування у батьків усвідомленого ставлення до соціальної ролі вихователів дитини-сироти. Організація та проведення навчання покладаються на центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

У випадку успішного функціонування прийомної сім'ї та отримання рекомендації соціального працівника центру соціальних служб, сім'ї може бути запропоновано створити *дитячий будинок сімейного типу*.

Будь-які дії з влаштування дітей, що позбавлені батьківського піклування, повинні вчинятися виключно в їхніх інтересах. Посередницька, комерційна діяльність щодо усиновлення дітей, передання їх під опіку, піклування чи на виховання в сім'ї громадян України, іноземців або осіб без громадянства забороняється законом.

§ 2. Усиновлення

Однією з форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, поряд з опікою та піклуванням, а також пат-

ронатом є усиновлення. За допомогою усиновлення усуваються несприятливі для формування особистості дитини обставини і створюються умови, найближчі до тих, що складаються у сім'ї.

Умови та порядок усиновлення дітей в Україні регулюються такими нормативно-правовими актами: СК України (статті 207-242, 282-287), законами України «Про охорону дитинства» (стаття 24), «Про відпустки» (статті 18-19), «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (статті 12-1 – 12-3), Постановою КМУ від 08.10.2008 № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» (зі змінами), Постановою КМУ від 27.12.2001 № 1751 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» (зі змінами), наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 05.02.2007 № 313 «Про порядок та умови прийому громадян України, які проживають за межами України, та іноземців, які бажають усиновити дитину в Україні, для подання ними справ», зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 24.10.2008 № 1022/15713, наказом МОЗ України від 20.08.2008 № 479 «Про затвердження Переліку захворювань, за наявності яких особа не може бути усиновлювачем», зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 24.10.2008 № 1022/15713.

Усиновлення – правовий інститут, що здійснюється в інтересах дитини, єдиний або обидва батьки якої: померли, невідомі, позбавлені батьківських прав, визнані в судовому порядку недієздатними, безвісно відсутніми чи оголошені померлими; дали згоду на усиновлення; понад шість місяців не проживають разом із дитиною та без поважних причин не беруть участі в її вихованні та утриманні, не виявляють щодо дитини батьківської уваги і турботи.

У ст. 20 Конвенції про права дитини (ратифікована постановою ВР України від 27.02.1991 № 789– XII) зазначено, що дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка у найвищих її інтересах не може бути залишена у

такому оточенні, має право на особистий захист і допомогу з боку держави.

Відповідно до ст. 207 СК України **усиновленням** *є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду.* Усиновлення дитини провадиться у її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя.

Усиновлення – це складний юридичний акт, який включає волевиявлення усиновлювача (ст. 223 СК України) та рішення суду (ст. 224 СК України). Що стосується згоди інших осіб та органів на усиновлення, а саме: дитини (ст. 218 СК України), батьків (ст. 217 СК України), опікуна, піклувальника (ст. 221 СК України), закладу охорони здоров'я або навчального закладу (ст. 222 СК України), – то вони не входять до складу юридичних фактів, які тягнуть виникнення усиновлення, бо у певних випадках усиновлення провадиться і без їхньої згоди (ч. 3, 4 ст. 218; ст. 219; ч. 3 ст. 221 СК України).

Суб'єктами відносин щодо усиновлення є усиновлювачі й усиновлені.

Усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша *двадцяти одного року*, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини. Усиновлювачем може бути особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на *п'ятнадцять років*. Усиновлювачами можуть бути подружжя.

Особи, які не перебувають у шлюбі між собою, не можуть усиновити одну і ту ж дитину. Однак, якщо такі особи проживають однією сім'єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини.

Якщо дитина має лише матір, вона не може бути усиновлена чоловіком, з яким її мати не перебуває у шлюбі. Якщо дитина має лише батька, вона не може бути усиновлена жінкою, з якою він не перебуває у шлюбі. Однак, якщо такі особи проживають однією сім'єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини. Якщо дитина має лише матір або лише

батька, які у зв'язку з усиновленням втрачають правовий зв'язок з нею, усиновлювачем дитини може бути один чоловік або одна жінка.

СК України не містить обмеження щодо кількості дітей, яку може усиновити один усиновлювач.

Особи, які не можуть бути усиновлювачами:

1) обмежені у дієздатності;

2) визнані недієздатними;

3) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;

4) були усиновлювачами (опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями) іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним (було припинено опіку, піклування чи діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу) з їхньої вини;

5) перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;

6) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;

7) не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);

8) страждають на хвороби, перелік яких затверджений центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я;

9) є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини;

10) були засуджені за злочини проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також за злочини, передбачені статтями 148, 150, 150-1, 164, 166, 167, 169, 181, 187, 324, 442 КК України, або мають непогашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших злочинів;

11) за станом здоров'я потребують постійного стороннього догляду;

12) є особами без громадянства;

13) перебувають у шлюбі з особою, яка відповідно до пунктів 3-6, 8 і 10 цієї статті не може бути усиновлювачем.

Крім зазначених осіб, не можуть бути усиновлювачами інші особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини.

Відповідно до ст. 208 СК України *усиновленою може бути дитина*, а виходячи зі ст. 6 СК України, яка встановлює, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, усиновлення, за правилом, відбувається щодо неповнолітніх дітей. Це цілком виправдано, бо саме неповнолітня дитина потребує належного забезпечення та сімейного виховання. У виняткових випадках суд може постановити рішення про усиновлення повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування. У цьому разі суд бере до уваги сімейний стан усиновлювача, зокрема відсутність у нього своїх дітей, та інші обставини, що мають істотне значення. Законодавство передбачає можливість усиновлення дитини, яку не забрали з пологового будинку чи підкинули, або яка була знайдена. Така дитина може бути усиновлена після досягнення нею двомісячного віку. Якщо на обліку для можливого усиновлення перебувають рідні брати та сестри, вони не можуть бути роз'єднані при їх усиновленні. За наявності обставин, що мають істотне значення, суд за згодою органу опіки та піклування може постановити рішення про усиновлення когось із них або усиновлення їх різними особами.

У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років.

Облік осіб, які бажають усиновити дитину, ведеться відділами та управліннями районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, виконавчих комітетів міських, районних у містах рад, на які покладається безпосереднє ведення справ щодо опіки та піклування, органом виконавчої влади АРК у сфері сім'ї та дітей, структурними підрозділа-

ми обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а також центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей, у порядку, встановленому КМУ. Такий порядок передбачений у Постанові КМУ від 8 жовтня 2008 р. № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей».

Порядок усиновлення – це процедура, яка складається з певних стадій і здійснюється відповідними органами за правилами, що встановлені законодавством.

Ознайомлення кандидатів в усиновлювачі з інформацією про дітей, які можуть бути усиновлені, та видача їм направлень для знайомства з дитиною здійснюються службами у справах дітей районних, районних у м. Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах рад, уповноваженим органом виконавчої влади АРК з питань дітей, службами у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій та Мінсоцполітики відповідно за місцем, де дитина перебуває на місцевому, регіональному або централізованому обліку.

Для отримання інформації про дітей, які можуть бути усиновлені, кандидати в усиновлювачі мають право звернутися до служби у справах дітей за місцем їх обліку, уповноваженого органу виконавчої влади АРК з питань дітей, служб у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій та Мінсоцполітики.

Кандидатам в усиновлювачі, які бажають усиновити кількох дітей, надається інформація про дітей, які мають братів і сестер.

Після ознайомлення з інформацією про дітей, які можуть бути усиновлені, кандидатам в усиновлювачі, які виявили намір особисто познайомитись з дитиною, видається направлення до служби у справах дітей за місцем проживання (перебування) дитини для організації знайомства з нею. Не допускається ви-

дача кандидатам в усиновлювачі направлення для одночасного знайомства з двома і більше дітьми, які не є між собою братами і сестрами, крім випадків, коли усиновлюються діти-інваліди, які виховуються в одному закладі або сім'ї.

Якщо дитину всиновлюють прийомні батьки, батьки-вихователі, опікун, піклувальник, у сім'ї яких виховується дитина, або родичі дитини, направлення для знайомства з дитиною не видається.

Кандидати в усиновлювачі знайомляться з дитиною за місцем її проживання (перебування) у присутності представника служби у справах дітей, працівників дитячого або іншого закладу, в якому проживає (перебуває) дитина; прийомних батьків; батьків-вихователів; опікунів; піклувальників.

Умови усиновлення – це згода осіб, які відповідно до закону мають на це право: самої дитини; її батьків або осіб, що їх замінюють; одного з подружжя, якщо він не виступає усиновлювачем.

Умови та вимоги, яких слід дотримуватися, здійснюючи усиновлення, витікають із самої суті інституту усиновлення, і призначення їх зводиться до того, щоб усиновлення слугувало виключно інтересам дитини.

Згода дитини на усиновлення. СК України установив, що згода дитини може братися до уваги тільки з того моменту, коли остання може сформулювати і висловити її у формі, яка відповідає її віку. Але для того щоб дитина дала згоду або відмовилася від усиновлення, необхідно, щоб вона була поінформована щодо правових наслідків усиновлення. Для з'ясування, чи згодна дитина на усиновлення, представник служби у справах дітей у присутності представника дитячого або іншого закладу, в якому проживає (перебуває) дитина, чи прийомних батьків, батьків-вихователів, опікунів, піклувальників проводить бесіду з дитиною. Якщо дитина усвідомлює факт усиновлення, представник служби у справах дітей роз'яснює дитині його правові наслідки. Письмова згода дитини на усиновлення засвідчується представником служби у справах дітей.

Відмова дитини дати згоду на усиновлення повинна розглядатися як серйозна перешкода для усиновлення. І лише тоді, коли судом буде встановлено, що заперечення дитини не має під собою обґрунтування і не тягне встановлення перешкод до створення нормальних відносин між нею і усиновлювачем, усиновлення провадиться без згоди дитини. Це можливо у таких випадках: якщо дитина у зв'язку з віком або станом здоров'я не усвідомлює факту усиновлення, а також якщо вона проживає в сім'ї усиновлювачів і вважає їх своїми батьками (ст. 218 СК України). Останній виняток вводиться з метою збереження таємниці усиновлення.

Згода батьків на усиновлення дитини. Як правило, усиновлюються діти, у яких немає батьків. На жаль, за сучасних умов, поширеними стали випадки, коли батьки, або бодай один із них, у дитини є, але існує нагальна потреба змінити догляд за нею, що, безумовно, приведе до істотних юридичних змін у їхніх стосунках. У цих випадках і потрібна згода кровних (рідних) батьків на це.

Усиновлення дитини здійснюється за вільною згодою її батьків, тобто тоді, коли мати, батько усвідомлюють значення своїх дій та можуть керувати ними. Якщо ж буде встановлено, що згода дана під тиском фізичного або психічного насильства, внаслідок збігу тяжких обставин, вона може бути оскаржена в суді. Між тим, відміна усиновлення, що вже відбулося, у випадку оскарження згоди батьків можлива лише за умови, що це відповідає інтересам дитини.

Усиновлення дитини без згоди батьків. Усиновлення можливе без згоди батьків, якщо вони значною мірою втратили зв'язок з дитиною: невідомі (усиновлення дитини, яка була підкинута, знайдена), визнані безвісно відсутніми, недієздатними, позбавлені батьківських прав щодо дитини, яка усиновлюється.

Без згоди повнолітніх батьків проводиться усиновлення, якщо судом буде встановлено, що вони, не проживаючи з дитиною понад шість місяців без поважних причин, не виявляють до неї батьківської турботи та піклування, не виховують та не утри-

мують її. Відомо, що неналежне виконання батьківських прав та обов'язків тягне за собою застосування санкцій. У цьому випадку йдеться саме про відповідальність батьків, яка буде застосовуватися лише за наявності вини останніх (ст. 219 СК України).

Згода опікуна, піклувальника на усиновлення дитини. Щодо дітей, які позбавлені батьківського піклування, згоду на усиновлення надає опікун, піклувальник, заклад охорони здоров'я або навчальний заклад, в яких перебуває дитина. Згода надається в письмовому вигляді (статті 221, 222 СК України). Отримання згоди вказаних осіб необхідне виключно для захисту інтересів дитини. Тому якщо опікун або піклувальник не дають згоди на усиновлення, така згода може бути дана органом опіки та піклування. Між тим, і відмова вказаних органів не є перешкодою для усиновлення дитини, якщо це відповідає її інтересам.

Згода одного з подружжя на усиновлення дитини. На усиновлення дитини одним із подружжя потрібна письмова згода другого з подружжя, посвідчена нотаріально. Така згода необхідна у зв'язку з тим, що той з подружжя, що не є усиновлювачем, також буде брати участь у вихованні дитини як вітчим або мачуха. Між тим, усиновлення дитини може відбутися без згоди другого з подружжя, якщо він визнаний безвісно відсутнім, недієздатним, а також за наявності інших обставин, що мають істотне значення. Необхідність у згоді відпадає також і у випадку, коли встановлюється режим їх окремого проживання (ч. 3 ст. 220, п. 3 ч. 2 ст. 120 СК України).

Роз'єднання братів і сестер, що перебувають на обліку дітей, які можуть бути усиновлені, не допускається.

В окремих випадках, за умови, що вичерпані усі можливості влаштування братів і сестер на виховання в одну сім'ю, районна, районна у м. Києві та Севастополі держадміністрація, виконавчий орган міської, районної у місті ради за місцем перебування дитини на місцевому обліку може надати згоду на роз'єднання братів і сестер у випадку усиновлення, якщо:

1) один з братів, сестер страждає на тяжке захворювання, що вимагає спеціального догляду за дитиною;

2) усиновлення дитини, яка виховується в дитячому або іншому закладі, у той час як її брати, сестри проживають у сім'ях громадян України.

Після знайомства та встановлення контакту з дитиною кандидати в усиновлювачі звертаються до служби у справах дітей за місцем проживання (перебування) дитини із заявою про бажання усиновити дитину; заява складається українською мовою.

Служба у справах дітей за місцем проживання (перебування) дитини протягом 10 робочих днів від дня надходження заяви кандидатів в усиновлювачі:

– з'ясовує, чи згодна дитина на усиновлення;

– готує проект висновку про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини;

– складає акт про обстеження їх житлово-побутових умов.

У разі прийняття позитивного рішення служба у справах дітей ставить заявників на облік як кандидатів в усиновлювачі. Заявникам видається висновок разом з прошнурованими, пронумерованими, скріпленими печаткою, завіреними підписом керівника служби у справах дітей документами.

Слід зазначити, що СК України передбачає спеціальні заходи, спрямовані на збереження **таємниці усиновлення**. Так, особа має право на таємницю перебування на обліку тих, хто бажає усиновити дитину, пошуку дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення та її розгляду, рішення суду про усиновлення. Усиновлювач має право приховувати факт усиновлення від дитини, яка ним усиновлена, якщо розкриття таємниці усиновлення може завдати шкоди її інтересам, і вимагати нерозголошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття. А особи, яким у зв'язку з виконанням службових обов'язків доступна інформація щодо усиновлення, зобов'язані не розголошувати її, зокрема і тоді, коли усиновлення для самої дитини не є таємним. Відомості про усиновлення видаються судом лише за згодою усиновлювача, крім випадків, коли такі відомості потрібні правоохоронним органам, суду у зв'язку з цивіль-

ною чи кримінальною справою, яка є у їх провадженні. Між тим, особа, яка була усиновлена, має право після досягнення нею чотирнадцяти років на одержання інформації щодо свого усиновлення. Таким чином, можна дійти висновку, що таємницею є не тільки сам факт усиновлення, а й певні стадії самого процесу усиновлення.

Якщо при усиновленні змінюється ім'я, прізвище, по батькові, дата чи місце народження дитини або усиновителі записуються матір'ю, батьком дитини, про це робиться спеціальна вказівка у рішенні суду про усиновлення.

Суд не може відмовити особі в усиновленні на тій підставі, що вона вже має або може народити дитину. Суд, постановляючи рішення про усиновлення повнолітньої особи, враховує мотиви, на підставі яких особи бажають усиновлення, можливість їхнього спільного проживання, їхній сімейний стан та стан здоров'я, а також інші обставини, що мають істотне значення.

Усиновлення вважається здійсненим у день набрання чинності рішенням суду про усиновлення.

На підставі рішення суду про усиновлення залежно від бажання усиновлювача видається або Свідоцтво про усиновлення, або нове Свідоцтво про народження дитини (ч. 2 ст. 225, ст. 233 СК України). Якщо особа, що бажає стати усиновлювачем, прагне зберегти таємницю усиновлення, то на підставі рішення суду про усиновлення, копія якого обов'язково надсилається до відділу ДРАЦС за місцем винесення рішення, а якщо відбувається усиновлення дитини іноземними громадянами, то також і до Центру з усиновлення дітей, до актового запису про народження дитини або повнолітньої особи орган ДРАЦС вносить відповідні зміни і видає нове Свідоцтво про народження дитини. Свідоцтво про народження, що було видане раніше, анулюється.

Правові наслідки усиновлення. По-перше, з моменту здійснення усиновлення, а ним вважається день набрання чинності рішенням суду (ч. 1 ст. 225 СК України), припиняються особисті та майнові права й обов'язки між батьками та особою,

яка усиновлена, а також між нею та іншими її родичами за походженням, за певними винятками. Наприклад, одночасно із заявою про усиновлення суд може розглядати заяву найближчих родичів (баби, діда, рідних братів та сестер дитини) про збереження між ними та дитиною, яку усиновлюють, правового зв'язку (ч. 2 ст. 232 СК України). Суд задовольняє заяву, якщо це буде відповідати інтересам дитини.

По-друге, з моменту усиновлення виникають взаємні особисті немайнові та майнові права й обов'язки між особою, яка усиновлена (а в майбутньому – між її дітьми, онуками), та усиновлювачем і його родичами за походженням.

По-третє, усиновлювачі одержують правовий статус матері, батька, а усиновлені – правовий статус дитини (сина, дочки). Усиновлювачеві надаються права і накладаються обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини, а особі, яку усиновлено, надаються права і накладаються обов'язки щодо усиновлювача у такому ж обсязі, який має дитина щодо своїх батьків.

Між тим, у випадках, передбачених законом, дитина зберігає права, які вона мала до усиновлення. Це стосується права на пенсію, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку із втратою годувальника, які вона мала до усиновлення (ст. 234 СК України).

Відповідно до СК України за станом утримання та виховання дітей, які були усиновлені, здійснюється нагляд. За дотриманням прав дитини, що усиновлена і проживає в Україні, до досягнення нею повноліття нагляд здійснюється органом опіки та піклування. Якщо ж діти усиновлені іноземцями і проживають за межами України, відповідна консульська установа за дорученням МЗС України веде облік цих дітей і до досягнення ними вісімнадцяти років здійснює нагляд за дотриманням їхніх прав.

Визнання усиновлення недійсним. Усиновлення визнається недійсним за рішенням суду, якщо воно було проведене без згоди дитини та батьків, якщо така згода була необхідною.

Усиновлення визнається недійсним за рішенням суду, якщо усиновлювач не бажав настання прав та обов'язків, які виникають у результаті усиновлення (фіктивне усиновлення). Усиновлення може бути визнане недійсним за рішенням суду, якщо було проведене на підставі підроблених документів. Якщо одним із подружжя усиновлена дитина другого з подружжя, усиновлення може бути визнане недійсним за рішенням суду, якщо буде встановлено, що на момент усиновлення другий із подружжя не мав наміру продовжувати шлюбні відносини.

Усиновлення, визнане недійсним, анулюється з моменту його здійснення. У разі визнання усиновлення недійсним припиняються права та обов'язки, які виникли раніше і встановлені законом для усиновлювача, його родичів та усиновленої дитини.

У разі визнання усиновлення недійсним відновлюються права та обов'язки між дитиною, її батьками та іншими родичами за походженням.

У разі визнання усиновлення недійсним дитина, яка не досягла чотирнадцяти років, за бажанням батьків або інших родичів передається їм.

У разі визнання усиновлення недійсним щодо дитини, яка досягла чотирнадцяти років, місце її подальшого проживання визначається за її згодою.

Якщо передання дитини батькам або іншим родичам неможливе, вона передається на опікування органу опіки та піклування.

Із визнанням усиновлення недійсним відновлюються прізвище, ім'я та по батькові дитини, які вона мала до усиновлення. За бажанням дитини вона має право надалі іменуватися прізвищем, ім'ям та по батькові, які вона одержала у зв'язку з усиновленням.

Скасування усиновлення. Усиновлення може бути скасоване за рішенням суду, якщо:

1) воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання;

2) дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення;

3) між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків.

Скасування усиновлення не допускається після досягнення дитиною повноліття.

Усиновлення може бути скасоване після досягнення дитиною повноліття, якщо протиправна поведінка усиновленого, усиновлювача загрожує життю, здоров'ю усиновлювача, усиновленого або інших членів сім'ї.

Усиновлення повнолітньої особи може бути скасоване судом за взаємною згодою усиновлювача і усиновленого або на вимогу одного з них, якщо сімейні відносини між ними не склалися.

Усиновлення скасовується від дня набрання чинності рішенням суду.

У разі скасування усиновлення:

1) припиняються на майбутнє права та обов'язки, що виникли у зв'язку з усиновленням між дитиною та усиновлювачем і його родичами;

2) відновлюються права та обов'язки між дитиною та її батьками, іншими родичами за походженням;

3) дитина передається за бажанням батьків або інших родичів їм, а якщо це неможливо – вона передається на опікування органові опіки та піклування;

4) якщо дитина не передається батькам, за нею зберігається право на проживання у житловому приміщенні, в якому вона проживала після усиновлення;

5) дитина має право на збереження прізвища, імені та по батькові, які вона одержала у зв'язку з усиновленням. За бажанням дитини їй присвоюється прізвище, ім'я, по батькові, які вона мала до усиновлення;

6) якщо дитина не передається батькам, суд може постановити рішення про стягнення аліментів на дитину з особи, яка була її усиновлювачем, за умови, що останній може надавати матеріальну допомогу.

Право на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення чи визнання його недійсним мають батьки, усиновлювач, опікун, піклувальник, орган опіки та піклування, прокурор, а також усиновлена дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Після набрання чинності рішенням суду про визнання усиновлення недійсним або скасування усиновлення суд у місячний строк зобов'язаний надіслати копію рішення до органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем реєстрації народження дитини.

Орган державної реєстрації актів цивільного стану на підставі рішення суду про скасування усиновлення або визнання його недійсним вносить відповідні зміни до актового запису про народження дитини.

§ 3. Опіка та піклування

Опіка (піклування) встановлюється для забезпечення виховання неповнолітніх дітей, які внаслідок смерті батьків, хвороби батьків або позбавлення їх батьківських прав чи з інших причин залишились без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей.

Порядок призначення опіки та піклування регулюється Главою 19 СК, а також Главою 6 ЦК України.

Відповідно до ст. 243 СК України опіка, піклування встановлюється над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла 14 років, а піклування – над дитиною у віці від 14 до 18 років.

Опікун (піклувальник) призначається з осіб, близьких дитині, або інших осіб, з огляду на їх можливість виконувати опікунські обов'язки, враховуючи стосунки, що склалися між тим, хто пропонується в опікуни, і дитиною. Обов'язковою умовою є згода опікуна (піклувальника).

Опіка (піклування) встановлюється органом опіки та піклування, а також судом у випадках, передбачених ЦК України,

за місцем проживання дитини або опікуна (піклувальника). Рішення про встановлення опіки і піклування повинно бути внесено не пізніше місячного терміну з моменту, коли органам опіки стало відомо про обставини, що спричинили взяття дитини під опіку.

Опікуном, піклувальником призначається переважно особа, яка перебуває у сімейних, родинних відносинах з підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, можливості особи виконувати обов'язки опікуна чи піклувальника.

У разі призначення опікуна, піклувальника враховується бажання дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. Бесіду з дитиною проводить працівник служби у справах дітей з урахуванням її віку, обставин, за яких вона втратила батьківське піклування, не принижуючи гідність дитини та осіб, які виявили бажання взяти її під опіку, піклування. За результатами бесіди складається довідка.

Органом опіки та піклування враховуються особисті якості опікуна (піклувальника), його здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини.

Відповідно до ст. 248 СК **дитина, над якою встановлено опіку або піклування, має право:**

1) на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку;

2) на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до своєї людської гідності;

3) на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування. У разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону;

4) на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.

Встановлення опіки та піклування не припиняє права дитини на отримання пенсії, аліментів, відшкодування шкоди у зв'язку із втратою годувальника та інших соціальних виплат, призначених дитині відповідно до законів України, а також права власності дитини на ці виплати.

Стаття 249 визначає права та обов'язки опікуна, піклувальника.

Права: самостійно визначати способи виховання з урахуванням думки дитини і рекомендацій органу опіки та піклування; вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду; давати згоду на усиновлення підопічного; самостійно здійснювати витрати, необхідні для задоволення потреб підопічного, за рахунок призначеної державної допомоги, пенсії, аліментів, доходів від майна підопічного; представляти інтереси підопічного в установах, організаціях і закладах.

Обов'язки: виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, психічний стан, фізичний і духовний розвиток, готувати до самостійного життя, забезпечувати її догляд і лікування; створити належні побутові умови та умови для здобуття дитиною повної загальної середньої освіти; вживати заходів до захисту цивільних прав та інтересів підопічного.

Цивільні права та обов'язки опікуна, піклувальника встановлюються ЦК України.

Підстави для виникнення права на оплату послуг опікуна та піклувальника, її розмір і порядок виплати встановлюються КМУ.

Соціальний супровід стосовно дітей, які перебувають під опікою, піклуванням, здійснюється центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за місцем проживання дитини з опікуном, піклувальником.

Служба у справах дітей із залученням працівників органів освіти та охорони здоров'я за місцем проживання дитини здійснює контроль за умовами утримання, навчання, виховання дитини, над якою встановлено опіку, піклування, яка влаштована у прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу, шляхом відвідування родини. Періодичність відвідувань установлюється окремим графіком, але не рідше ніж один раз на рік, крім першої перевірки, яка проводиться через три місяці після встановлення опіки, піклування, влаштування в прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу.

Щороку служба у справах дітей готує висновок про стан утримання, навчання та виховання дитини на основі інформації, що подається працівником центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, який здійснює соціальне супроводження прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, вихователем дошкільного навчального закладу або класним керівником загальноосвітнього навчального закладу, в якому навчається дитина, дільничним лікарем-педіатром, дільничним інспектором місцевого відділу міліції.

Опіка, піклування над дитиною припиняється у випадках, встановлених ЦК України (ст. 250 СК).

Опіка, піклування припиняється у разі:

1) передання дитини батькам (усиновлювачам);
2) реєстрації шлюбу;
3) надання дитині повної цивільної дієздатності;
4) смерті опікуна, піклувальника або підопічного.

Проект висновку районної, районної у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті ради для подання до суду (у разі встановлення опіки, піклування судом) або проект рішення районної, районної у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті ради про припинення опіки готує відповідна служба у справах дітей.

Якщо дитина досягла 14-річного віку, особа, яка виконувала обов'язки опікуна, стає піклувальником без прийняття окремого рішення.

Окреме рішення також не приймається у разі досягнення підопічним повноліття або його смерті.

У разі загрози для життя або здоров'я дитини районна, районна у мм. Києві та Севастополі держадміністрація, виконавчий орган міської чи районної у місті ради може прийняти рішення про негайне відібрання дитини в опікуна, піклувальника.

Якщо дитина відібрана в опікуна, піклувальника, служба у справах дітей за місцем проживання дитини забезпечує її тимчасове влаштування та протягом семи днів подає клопо-

тання голові районної, районної у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті ради про припинення опіки, піклування, який протягом десяти днів розглядає клопотання та приймає відповідне рішення.

Орган, який встановив опіку, піклування, за заявою особи може звільнити її від здійснення повноважень опікуна, піклувальника.

§ 4. Патронат над дітьми

Патронатне виховання є формою влаштування дитини на виховання в сім'ю патронатного вихователя, з обов'язковим розмежуванням прав і обов'язків щодо захисту законних інтересів цієї дитини між батьками, уповноваженою службою та патронатним вихователем.

Патронатна форма виховання дітей регулюється гл. 20 СК України. ***Патронат*** – альтернативна форма влаштування дитини, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) з метою сімейного виховання. Якщо проаналізувати мету, підстави застосування закріплених у СК України форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, їх сутність, то можна дійти висновку, що кожна з них, хоча і спрямована на поліпшення долі дітей, але має свої особливості.

Патронат над дітьми відрізняється від опіки та піклування:

– патронатний вихователь отримує, на відміну від опікуна (піклувальника), плату за виконання своїх зобов'язань;

– між дитиною і патронатним вихователем складаються тісніші зв'язки, ніж між дитиною і піклувальником чи опікуном;

– опікун – законний представник дитини у всіх правовідносинах, а патронатний вихователь – лише у сфері процесуальних відносин.

Договір про патронат є різновидом сімейного договору. Сторонами договору про патронат є, з одного боку, орган опіки та піклування, а з другого – патронатний вихователь.

Стаття 252 СК України не містить вимог щодо особи патронатного вихователя та переліку осіб, які не можуть бути стороною в договорі. Ця прогалина може бути заповнена за допомогою аналогії закону: не може бути патронатним вихователем, як і опікуном та піклувальником, той, хто зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, позбавлений батьківських прав, а також особа, інтереси якої суперечать інтересам дитини.

Специфіка патронату в сімейному праві як правового інституту виявляється в тому, що таке передання здійснюється за договором про патронат, а не на підставі адміністративно-правового акта – рішення органу опіки чи піклування. Цей договір укладається між органом опіки і піклування та особою, яка дала згоду взяти дитину на виховання (патронатним вихователем).

Патронат поділяється на: *короткостроковий* (до 6 місяців), *довгостроковий* (до 2 років чи на термін, що визначається інтересами конкретної дитини). Він може бути застосований не лише у випадках, коли дитина з певних причин залишилася без піклування батьків (якщо останні загинули, перебувають у лікарні тощо), а й опинилася в соціально небезпечному оточенні. Зокрема, найпоширенішими ситуаціями, коли виникає потреба в патронатній сім'ї, є внутрішньосімейні конфлікти, тимчасова асоціальна поведінка батьків тощо.

Під час перебування дитини в патронатній сім'ї проводиться робота з реабілітації її біологічної родини, аби повернути дитину в належне сімейне середовище. Така форма виховання дає змогу не влаштовувати дитину в інтернатні заклади, а відразу ж передавати патронатному вихователю до вирішення питання подальшого влаштування. Існують й інші аспекти використання патронатного влаштування дітей. Важливим стимулюючим чинником є те, що патронатному вихователю виплачують заробітну плату та зараховують трудовий стаж.

Перш ніж укласти договір, орган опіки та піклування зобов'язаний обстежити умови проживання сім'ї, переконатися у можливості забезпечення дитині умов для виховання та розвитку.

Якщо хтось із членів сім'ї страждає на тяжку інфекційну хворобу чи сім'я потерпає від матеріальної скрути, передання їй дитини не відповідало би її інтересам.

Предмет договору – прийняття у сім'ю дитини, позбавленої батьківського піклування, для забезпечення її належним сімейним вихованням. Це відплатний договір. За виховання дитини за домовленістю з органом опіки і піклування патронатному вихователю призначається плата, щомісячний розмір якої залежить від цілого ряду обставин, а саме віку дитини, стану її здоров'я тощо.

Кінцевим строком дії договору є досягнення дитиною повноліття. Дитина, звичайно, може залишитися і після цього у сім'ї колишнього патронатного вихователя, але вже на іншій правовій підставі. Договір про патронат може бути укладений не обов'язково на весь період неповноліття дитини.

Стаття 252 СК України не встановлює особливих вимог щодо форми договору. Тобто це означає, що достатньо письмового викладу його умов, підпису сторін та відповідної печатки органу опіки та піклування.

Якщо договір укладається у письмовій формі, то до нього застосовуються вимоги ЦК України.

Договір укладається між органом опіки і піклування за місцем проживання дитини і патронатного вихователя. Підставою для укладання такого договору є заява осіб, які виявили бажання взяти дитину на виховання, з проханням передати їм на виховання конкретну дитину, яка подається в орган опіки та піклування за місцем проживання дитини. Для передання дитини в сім'ю патронатного вихователя необхідна згода цієї дитини, якщо вона в змозі її висловити (ст. 253 СК України).

Стаття 255 СК України визначає **обов'язки патронатного вихователя**, а саме:

1) забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо;

2) створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;

3) захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, без спеціальних на те повноважень.

Патронатний вихователь зобов'язаний забезпечити дитину житлом, виділивши у її користування частину свого помешкання.

У договорі має бути чітко визначено, де буде проживати дитина, яка частина помешкання буде їй виділена особисто чи дитина буде користуватися помешканням разом з іншими членами сім'ї.

Прийняття у свою сім'ю може проявитися і в тому, що вихователь житиме у помешканні дитини, позбавленої батьківського піклування. Тому обов'язок забезпечити дитину житлом для такої ситуації буде нечинним.

Вихователь зобов'язаний забезпечити дитину одягом, харчуванням, шкільним приладдям, книгами, всім тим, що необхідне їй для навчання, фізичного та духовного розвитку.

Проте патронатний вихователь, як і опікун чи піклувальник, не зобов'язаний утримувати дитину за рахунок своїх, власних коштів. Він зобов'язаний забезпечити дитину всім необхідним за рахунок її майна чи інших, спеціально виділених для цієї мети коштів.

На передання дитини у сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку, що може її висловити.

Зазвичай патронат припиняється з припиненням строку його дії, тобто досягненням дитиною повноліття. Між тим, *відносини, що існують між патронатним вихователем і дитиною, можуть бути припинені достроково у таких випадках*:

− смерті патронатного вихователя або смерті дитини;

− появи батьків дитини і передання їм дитини;

− відмови від договору патронатного вихователя або дитини, яка досягла чотирнадцяти років;

− згоди сторін;

− за позовом органу опіки та піклування на підставі рішення суду у разі невиконання вихователем своїх обов'язків.

До призначення дитині нового вихователя або передання дитини іншій особі, навчальному закладові, закладові охорони здоров'я або соціального захисту вихователь, який відмовився від договору, зобов'язаний піклуватися про дитину.

§ 5. Прийомна сім'я

Порядок утворення прийомної сім'ї визначений гл. 20^1 СК України та постановою КМУ від 26 квітня 2002 р. № 565 «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю».

Відповідно до ст. 256^1 СК **прийомна сім'я** – це сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, що добровільно за плату взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Діти, уражені ВІЛ-інфекцією, можуть влаштовуватися для виховання та спільного проживання у прийомній сім'ї за наявності відповідних висновків органів опіки та піклування і закладів охорони здоров'я, а їх загальна кількість не повинна перевищувати чотирьох осіб.

Створення прийомних сімей дозволяє вирішувати питання тимчасового влаштування долі дитини, батьки якої за певних обставин (хвороба, засудження тощо) певний проміжок часу не можуть займатися вихованням. У такому випадку дитина влаштовується у прийомну сім'ю на той проміжок часу, поки родина не подолає проблем, які не дозволяють біологічним батькам займатися дитиною, забезпечувати їй необхідний рівень життя та розвитку.

Особливістю прийомної сім'ї як альтернативної форми сімейного влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, є те, що: дитина, яка виховується в прийомній сім'ї, не позбавляється статусу дитини-сироти і за нею залишаються всі пільги, передбачені законодавством; кандидати в прийомні батьки обов'язково проходять спеціальний курс підготовки; прийомні батьки у вирішенні проблем прийомної дитини співпрацюють із соціальним працівником, який здійснює соціальний супровід прийомної сім'ї; утримання прийомної дитини в сім'ї фінансується державою.

Метою створення прийомних сімей є забезпечення належних умов для виховання в сімейному оточенні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Прийомні діти влаштовуються в сім'ю до досягнення вісімнадцятирічного віку або до закінчення навчання у професійно-технічних чи вищих навчальних закладах, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку (ст. 256[3] СК).

Між батьками і прийомними дітьми сімейних правовідносин не виникає. За вихованцями зберігається статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, що передбачає збереження раніше призначених аліментів, пенсій, інших виплат державної допомоги. Суми коштів, що належать прийомним дітям, переходять у розпорядження прийомних батьків і витрачаються ними на утримання прийомних дітей.

На відміну від усиновлення та оформлення опіки (піклування), кандидати на створення прийомної сім'ї в обов'язковому порядку мають пройти курс підготовки, спрямований на формування усвідомленого ставлення батьків до соціальної ролі вихователів дитини-сироти. Організація і проведення навчання покладається на центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, які залучають до цього психологів, педагогів, медиків, соціальних працівників.

Утворення прийомної сім'ї. Рішення про утворення прийомної сім'ї приймається районною, районною у мм. Києві та Севастополі держадміністрацією, виконавчим комітетом міської ради (міст республіканського значення АРК і міст обласного значення) на підставі заяви сім'ї або окремої особи, які виявили бажання утворити прийомну сім'ю, за поданням відповідного висновку служби у справах дітей районної, районної у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчих комітетів міських рад про можливість утворення прийомної сім'ї за результатами проходження курсу підготовки і рекомендацією відповідного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Зазначена сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, обов'язково інформуються про стан здоров'я, фізичний та розумовий розвиток дітей, яких вони бажають взяти на виховання та спільне проживання.

Орган, який прийняв рішення про утворення прийомної сім'ї, несе відповідальність за її функціонування відповідно до законодавства.

На підставі рішення про утворення прийомної сім'ї між прийомними батьками та органом, який прийняв рішення про її утворення, укладається договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї на виховання та спільне проживання (п. 2 ст. 256^4 СК).

Контроль за виконанням договору, а також за умовами проживання, виховання прийомних дітей здійснюють місцеві служби у справах дітей і органи опіки та піклування районних, районних у мм. Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих комітетів міських рад.

Влаштування дітей у прийомну сім'ю проводиться з урахуванням віку прийомних батьків та дітей, щоб на час досягнення обома прийомними батьками пенсійного віку всі прийомні діти досягли віку вибуття з прийомної сім'ї. У разі досягнення пенсійного віку одним з прийомних батьків час перебування дітей визначається за віком молодшого з батьків. В окремих випадках за згодою сторін прийомна сім'я може функціонувати і після досягнення прийомними батьками пенсійного віку, але не більше ніж протягом п'яти років.

Також необхідною умовою створення належного середовища для розвитку та виховання прийомної дитини в сім'ї є згода всіх її членів на влаштування нового вихованця. Для оформлення прийомної сім'ї така згода всіх повнолітніх членів родини, які проживають разом, є необхідною. У свою чергу прийомні батьки мають враховувати згоду не лише дорослих членів родини, а й рідних дітей, які не досягли повноліття.

Прийомні діти мають право підтримувати особисті контакти з батьками та іншими родичами, якщо це не суперечить їхнім інтересам і не заборонено рішенням суду. Форми такого спілкування визначають органи опіки та піклування за погодженням з прийомними батьками та за участю центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Матеріальне забезпечення прийомної сім'ї. Фінансування прийомних сімей здійснюється за рахунок державного бюджету.

Державна соціальна допомога на дітей призначається прийомним батькам на кожну прийомну дитину в грошовій формі.

Призначення і виплата державної соціальної допомоги та грошового забезпечення здійснюються управліннями праці і соціального захисту населення районних, районних у мм. Києві та Севастополі держадміністрацій, структурними підрозділами з питань праці і соціального захисту населення виконавчих органів міських, районних у містах рад за місцем проживання дитини.

Припинення дії договору про влаштування дітей до прийомної сім'ї на виховання та спільне проживання. Дія договору припиняється у разі виникнення в прийомній сім'ї несприятливих умов для виховання дітей та спільного проживання (важка хвороба прийомних батьків, зміна їх сімейного стану, відсутність взаєморозуміння батьків з дітьми, конфліктні стосунки дітей), невиконання прийомними батьками обов'язків щодо належного виховання, розвитку та утримання дітей, порушення схеми антиретровірусної терапії дитини, повернення дітей рідним батькам (опікуну, піклувальнику, усиновителю), досягнення дитиною повноліття, досягнення батьками пенсійного віку, за згодою сторін та з інших причин, передбачених договором, а також за наявності обставин, зазначених у ст. 212 СК України. Дія договору також припиняється у разі, коли: прийомним батькам або членам сім'ї, з якими вони проживають на спільній житловій площі, у тому числі малолітнім та неповнолітнім дітям, діагностовано глибокі органічні ураження нервової системи, СНІД (крім сімей, які беруть на виховання дітей, уражених ВІЛ-інфекцією), відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, в яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, схильність до насильства; прийомні батьки не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу).

У разі припинення дії договору сім'я позбавляється статусу прийомної, а питання про подальше влаштування дітей

вирішується органом опіки і піклування (дітей, уражених ВІЛ-інфекцією, – органом опіки і піклування на підставі висновку закладу охорони здоров'я), який вживає вичерпних заходів для запобігання поверненню (влаштуванню) дітей в інтернатні заклади.

§ 6. Дитячий будинок сімейного типу

Порядок створення та функціонування дитячого будинку сімейного типу врегульований СК України та Постановою КМУ від 26 квітня 2002 р. № 564 «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу».

Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (ст. 256^5 СК).

Батьки-вихователі – особи, які беруть на виховання та спільне проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (далі – вихованці).

Вихованці перебувають у дитячому будинку сімейного типу до досягнення 18-річного віку, а в разі продовження навчання у професійно-технічному, вищому навчальному закладі I-IV рівня акредитації – до 23 років або до закінчення відповідних навчальних закладів.

Загальна кількість дітей у дитячому будинку сімейного типу не повинна перевищувати 10 осіб, враховуючи рідних.

Створення та ліквідація дитячого будинку сімейного типу. Рішення про створення дитячого будинку сімейного типу приймається районною, районною у мм. Києві та Севастополі держадміністрацією, виконавчим комітетом міської ради (міст республіканського і обласного значення) на підставі заяви осіб або особи, які виявили бажання створити такий будинок, з урахуванням результатів навчання, подання відпо-

відного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і висновку служби у справах дітей про наявність умов для його створення.

На підставі рішення про створення дитячого будинку сімейного типу між батьками-вихователями та органом, який прийняв рішення про його створення, укладається угода.

Орган, що ухвалив рішення про створення дитячого будинку сімейного типу, позачергово надає батькам-вихователям індивідуальний житловий будинок або багатокімнатну квартиру за нормами, встановленими законодавством.

Надане в користування житлове приміщення повинне бути обладнане необхідними меблями, побутовою технікою та іншими предметами тривалого вжитку, перелік яких визначається органом, який прийняв рішення про створення дитячого будинку сімейного типу.

Користування наданим житловим приміщенням здійснюється в порядку, встановленому законодавством для користування службовими приміщеннями.

У разі зменшення кількості вихованців унаслідок вибуття їх за віком або з інших причин за згодою сторін угоди вирішується питання про поповнення дитячого будинку сімейного типу вихованцями або переведення його в статус прийомної сім'ї.

Соціальне супроводження дитячих будинків сімейного типу здійснюється центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, що передбачає надання комплексу правових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних та інформаційних послуг, спрямованих на створення належних умов функціонування дитячого будинку сімейного типу.

Соціальне супроводження дитячого будинку сімейного типу здійснюється постійно.

Для здійснення соціального супроводження за дитячим будинком сімейного типу закріплюється соціальний працівник відповідного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, який пройшов спеціальну підготовку за програмою, затвер-

дженою наказом центрального органу виконавчої влади з питань сім'ї, дітей та молоді. Соціальний працівник проходить навчання не рідше ніж один раз на п'ять років.

За вихованцями зберігаються пільги та державні гарантії, встановлені законодавством для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Влаштування дітей до дитячого будинку сімейного типу. До дитячого будинку сімейного типу в першу чергу влаштовуються діти, які перебувають між собою у родинних стосунках, за винятком випадків, коли за медичними показаннями або з інших причин вони не можуть виховуватися разом.

Влаштування дітей у дитячий будинок сімейного типу проводиться з урахуванням віку батьків-вихователів та дітей, за умови, що на час досягнення обома батьками-вихователями пенсійного віку всі вихованці досягнуть віку вибуття з дитячого будинку сімейного типу. У разі досягнення пенсійного віку одним з батьків-вихователів час перебування дітей визначається за віком молодшого з батьків. В окремих випадках за згодою сторін дитячий будинок сімейного типу може функціонувати і після досягнення батьками-вихователями пенсійного віку, але не більше ніж протягом п'яти років.

Дитячий будинок сімейного типу комплектується дітьми протягом дванадцяти місяців з дня створення. Контроль його комплектування здійснює місцева служба у справах дітей.

За вихованцями зберігаються раніше призначені аліменти, пенсія, інші види державної допомоги. Суми коштів, що належать вихованцям як пенсія, аліменти чи інші види державної допомоги, переходять у розпорядження батьків-вихователів і витрачаються на утримання вихованців.

Органи опіки та піклування забезпечують збереження майна, у тому числі житла, вихованців за місцем його знаходження і контролюють його використання.

Вихованці мають право підтримувати особисті контакти з батьками та іншими родичами, якщо це не суперечить їхнім інтересам і не заборонено рішенням суду. Форму такого спіл-

кування визначають органи опіки та піклування за погодженням з батьками-вихователями та за участю соціального працівника, який здійснює соціальне супроводження.

Батьки-вихователі, їхні права та обов'язки. Батьками-вихователями можуть бути повнолітні та працездатні особи, за винятками, передбаченими ст. 212 СК України.

Не можуть бути батьками-вихователями особи, з якими проживають члени сім'ї (у тому числі малолітні та неповнолітні діти), які мають глибокі органічні ураження нервової системи, алкогольну та наркотичну залежність, хворі на СНІД, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, в яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, схильність до насильства.

Батьки-вихователі в обов'язковому порядку проходять курс підготовки (один раз на два роки), проведення якого забезпечують обласні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за програмою, затвердженою наказом центрального органу виконавчої влади з питань сім'ї, дітей та молоді.

Батьки-вихователі несуть відповідальність за життя, здоров'я, фізичний і психічний розвиток вихованців. Батьки-вихователі є законними представниками вихованців і захисниками їхніх прав та інтересів у всіх органах, установах та організаціях без спеціальних на те повноважень.

Батькам-вихователям дитячого будинку сімейного типу виплачується грошове забезпечення у порядку, встановленому КМУ.

Фінансування дитячого будинку сімейного типу здійснюється за рахунок видатків державного бюджету в порядку, що встановлюється КМУ.

Розмір державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, становить два прожиткових мінімуми для дітей відповідного віку.

Дитячому будинку сімейного типу може надаватися юридичними та фізичними особами благодійна допомога.

Після закінчення строку перебування вихованців у дитячому будинку сімейного типу в разі відсутності у них права на

житло органи опіки (піклування) забезпечують вихованців дитячого будинку сімейного типу протягом місяця у позачерговому порядку соціальним житлом.

Дія угоди припиняється у разі, коли в дитячому будинку сімейного типу виникають несприятливі умови для виховання та спільного проживання дітей (важка хвороба батьків-вихователів, відсутність взаєморозуміння з дітьми, конфліктні стосунки між дітьми, невиконання батьками-вихователями обов'язків щодо належного виховання, розвитку та утримання дітей), повернення вихованців рідним батькам (опікуну, піклувальнику, усиновителю), досягнення дитиною повноліття, за згодою сторін, з інших причин, передбачених угодою, та за рішенням суду, а також за наявності обставин, зазначених у ст. 212 СК України.

Дія угоди також припиняється у разі, коли батькам-вихователям або членам сім'ї, з якими вони проживають на спільній житловій площі, у тому числі малолітнім та неповнолітнім дітям, діагностовано захворювання.

У разі припинення дії угоди питання про подальше влаштування вихованців вирішується органом опіки і піклування, який вживає вичерпних заходів влаштування дітей у сім'ї громадян України – на усиновлення, під опіку або піклування, у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу.

Ліквідація дитячого будинку сімейного типу здійснюється за рішенням органу, який створив його, або за рішенням суду.

Посадові особи, винні у порушенні законодавства щодо дитячих будинків сімейного типу, несуть відповідальність згідно із законом.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, відповідно до Сімейного кодексу України.

2. Яким державним органом ведеться облік дітей, які залишились без батьківського піклування?

3. Хто може бути усиновлювачем?

4. Які правові наслідки усиновлення?

5. Охарактеризуйте обов'язки опікуна та піклувальника.

6. Назвіть підстави припинення патронату.

7. Яким є порядок утворення прийомної сім'ї?

8. Які особи є батьками-вихователями?

Розділ 9

ЗАСТОСУВАННЯ СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО ВІДНОСИН ЗА УЧАСТІ ІНОЗЕМНИХ ОСІБ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА

§ 1. Сімейне законодавство України і норми міжнародного права. Обмеження застосування норм міжнародного сімейного права

Відповідно до Конституції України чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких дано ВР України, є частиною національного законодавства України (ст. 9). Це повністю відповідає положенню ч. 1 ст. 17 ЗУ від 22 грудня 1993 р. «Про міжнародні договори України». На необхідність урахування міжнародних договорів, які не суперечать Конституції, вказує і Пленум ВС України від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя», зазначаючи, що суд не може застосувати закон, який регулює відносини, що розглядаються, інакше, ніж міжнародний договір.

Частиною національного сімейного законодавства України визнаються багатосторонні міжнародні договори – Конвенції та двосторонні угоди про надання правової допомоги у цивільних та сімейних справах, які укладаються Україною з іншими державами за наявності на це згоди ВР України.

Серед конвенцій, які на сьогодні ратифіковані ВР України і мають значення для регулювання сімейних відносин, слід вказати на: Загальну декларацію прав людини від 10 грудня 1948 р.; Конвенцію про права дитини від 20 листопада 1989 р., яка була підписана Україною 21 лютого 1990 р., ратифікована ВР України 27 лютого 1991 р. і набула чинності для України 27 вересня 1991 р.; Конвенцію про захист прав людини та основних свобод

(Рим, 4 листопада 1950 р.), яка була ратифікована ВР України 19 липня 1997 р.; Конвенцію про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах держав-членів СНД, ратифіковану ВР України 10 листопада 1994 р. Положення вказаних конвенцій знаходять своє втілення в законодавстві України. Зокрема, ст. 12 Конвенції про захист прав людини та основних свобод «Право на шлюб», відповідно до якої чоловіки та жінки, які досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, що регулюють здійснення цього права, знайшла своє закріплення у ч. 1 ст. 23 СК України «Право на шлюб». Стаття 1 Конвенції про права дитини, відповідно до якої дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, знайшла своє закріплення в ст. 6 СК України, згідно з якою правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття.

Окремо слід згадати про ЗУ «Про ратифікацію Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої)» прийнятий 15 лютого 2011 року. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) містить норми і стандарти стосовно матеріального права у сфері усиновлення – як національного, так і міжнародного, – які враховують відповідний розвиток у сфері усиновлення дітей протягом останніх десятиріч. Головною перевагою Конвенції є те, що вона встановлює сучасні правові стандарти у сфері усиновлення, у відповідність до яких мають бути приведені законодавства держав-учасниць у сфері усиновлення. При цьому низка положень Конвенції є обов'язковими для запровадження Державами-учасницями у своє законодавство, а частина має рекомендаційний характер, залишаючи право прийняття на розсуд кожної окремої держави. Більше того, відповідно до статті 18 Конвенції Держави-учасниці зберігають за собою право приймати положення, більш сприятливі для усиновленої дитини.

У разі невідповідності окремих положень СК України або інших актів сімейного законодавства правилам міжнародного договору, застосовуються правила відповідного міжнародного

договору України. Тобто міжнародні договори України мають пріоритет перед національним законодавством. Разом із тим, до сімейних відносин не можуть бути застосовані міжнародні договори, якщо вони суперечать Конституції України (п. 4 постанови Пленуму ВС України від 1 листопада 1996 року № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»).

Останнім часом в Україні значно активізувалась участь у правовідносинах іноземців та осіб без громадянства. СК України містить окремий інститут, присвячений регулюванню сімейних відносин за участю іноземців та осіб без громадянства, застосуванню законів іноземних держав та міжнародних договорів (розділ VI).

Позиція законодавця зводиться до регулювання лише найбільш важливих питань сімейних відносин за участю іноземного елемента. Узагальнюючи систематизацію норм у розділі VI СК України, їх можна звести до таких:

− загальні правила щодо прав та обов'язків іноземців, осіб без громадянства у сімейних відносинах (ст. 275), застосування законів іноземних держав (ст. 291);

− реєстрація та розірвання шлюбу громадянина України з іноземцем, іноземців між собою в Україні (ст. ст. 276, 279);

− визнання батьківства в Україні та батьківства, встановленого за межами України (ст. 281);

− правила щодо усиновлення дитини (ст. ст. 282-287);

− правила щодо встановлення опіки, піклування над дитиною, визнання опіки, піклування, встановлених за межами України (ст. 288);

− застосування законів іноземних держав (ст. 291);

− визнання в Україні актів цивільного стану, зареєстрованих за законами іноземних держав (ст. 292).

За правилом ст. 275 СК України, іноземці мають в Україні такі ж права і обов'язки у сімейних відносинах, як і громадяни України, якщо інше не встановлено законом.

Особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, мають такі ж права і обов'язки у сімейних відносинах, як і громадяни України.

Іноземні громадяни користуються в Україні такою ж шлюбно-сімейною правоздатністю, як і громадяни України. Вони не можуть вимагати визнання за собою яких-небудь прав, не наданих законом громадянам України.

§ 2. Укладення і припинення шлюбу за участю іноземних осіб та осіб без громадянства. Правовідносини між подружжям

У законодавстві України колізійні норми стосовно сімейних правовідносин з «іноземним елементом» містять розділ IX «Колізійні норми сімейного права» ЗУ «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р., розділ VI СК України від 10 січня 2002 р. за назвою «Особливості усиновлення за участю іноземців та осіб без громадянства», міжнародні договори, зокрема, про надання правової допомоги у цивільних та/чи сімейних і кримінальних справах. Ці норми мають колізійні прив'язки щодо: реєстрації шлюбів з «іноземним елементом»; визнання таких шлюбів; правових наслідків шлюбу; припинення шлюбу; визнання розлучень; особистих та майнових прав подружжя; правовідносин між батьками та дітьми; встановлення опіки та піклування; усиновлення.

Відповідно до ст. 55 ЗУ «Про міжнародне приватне право» право на шлюб визначається особистим законом кожної з осіб, які подали заяву про укладення шлюбу. У разі укладення шлюбу в Україні застосовуються вимоги СК України щодо підстав недійсності шлюбу.

Форма і порядок укладення шлюбу в Україні між громадянином України та іноземцем або особою без громадянства, а також між іноземцями або особами без громадянства визначаються правом України.

Іноземці та особи без громадянства для реєстрації шлюбу в Україні повинні пред'явити національний паспорт або паспортний документ з відміткою про реєстрацію уповноваженого

органу щодо законності їх перебування в Україні, якщо інше не передбачене чинним законодавством України.

У разі реєстрації, якщо в паспортах або паспортних документах іноземців та осіб без громадянства відсутні відомості про сімейний стан їх власників, то вони під час реєстрації шлюбу в ДРАЦС повинні одночасно подати документ про те, що не перебувають у шлюбі, виданий компетентним органом країни свого громадянства або країни постійного проживання та легалізований належним чином.

Зазначені документи можуть бути також видані або легалізовані консульською установою або дипломатичним представництвом цієї країни в Україні та надалі легалізовані МЗС України.

Якщо в паспортах або паспортних документах є відмітка про припинення шлюбу вищезазначених осіб, документ про те, що особа не перебуває в шлюбі, повинен бути пред'явлений за період після розірвання шлюбу.

До документів іноземців, осіб без громадянства, які є підставою для реєстрації шлюбу та складені іноземною мовою, обов'язково додається переклад тексту українською мовою, достовірність якого засвідчується дипломатичним представництвом або консульською установою України за кордоном, посольством (консульством) держави, громадянином якої є іноземець (країни постійного поживання особи без громадянства), МЗС, іншим відповідним органом цієї держави або нотаріусом.

Орган ДРАЦС під час приймання заяви про реєстрацію шлюбу інформує наречених про можливість здійснення медичного обстеження та за їхнім бажанням видає направлення за зразком, затвердженим МОЗ.

Приховування відомостей про стан здоров'я одним з наречених, наслідком чого може стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним.

Укладення шлюбу між іноземцями в консульській установі або дипломатичному представництві відповідних держав в Україні регулюється правом акредитуючої держави.

Шлюб між громадянином України та іноземцем, шлюб між громадянином України та особою без громадянства, що укладений за межами України відповідно до права іноземної держави, є дійсним в Україні за умови додержання щодо громадянина України вимог СК України щодо підстав недійсності шлюбу.

Шлюб між іноземцями, шлюб між іноземцем та особою без громадянства, шлюб між особами без громадянства, що укладені відповідно до права іноземної держави, є дійсними в Україні.

Правові наслідки шлюбу визначаються спільним особистим законом подружжя, а за його відсутності – правом держави, у якій подружжя мало останнє спільне місце проживання, за умови, що хоча б один з подружжя все ще має місце проживання у цій державі, а за відсутності такого – правом, з яким обидва з подружжя мають найбільш тісний зв'язок іншим чином.

Подружжя, яке не має спільного особистого закону, може обрати право, що буде застосовуватися до правових наслідків шлюбу, якщо подружжя не має спільного місця проживання або якщо особистий закон жодного з них не збігається з правом держави їхнього спільного місця проживання.

Іноземець, який не досяг за чинним законодавством шлюбного віку (18 років), не має права вимагати реєстрації шлюбу, хоча за законом своєї країни він уже може вступити в шлюб. Водночас така особа не позбавлена права на шлюб відповідно до п. 2 ст. 23 СК України. Відповідно до ст. 25 СК України жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі. На виконання цієї норми іноземець не може вимагати реєстрації другого шлюбу за наявності першого нерозірваного шлюбу, хоча за законом його країни може допускатися багатожонство. Але в той же час, якщо витримані умови вступу до шлюбу, передбачені СК України, шлюб може бути укладеним навіть у тих випадках, коли за законами громадянства іноземця він не має права вступити до шлюбу.

Подружжя може обрати для регулювання майнових наслідків шлюбу право особистого закону одного з подружжя або

право держави, у якій один з них має звичайне місце перебування, або, стосовно до нерухомого майна, право держави, у якій це майно знаходиться.

У разі відсутності вибору права подружжям майнові наслідки шлюбу визначаються правом, яке застосовується до правових наслідків шлюбу.

Припинення шлюбу та правові наслідки припинення шлюбу визначаються правом, яке діє на цей час щодо правових наслідків шлюбу.

За законом України шлюби між громадянином України та іноземцем, розриваються за такою ж процедурою, за тими ж мотивами і з тими ж правовими наслідками, які встановлені в СК України. Щодо розірвання шлюбів іноземців СК України не передбачає ніяких обмежень і винятків. Тому у разі розлучення іноземці не можуть посилатися на свої національні закони, наприклад, на ті, які забороняють розірвання шлюбу або обмежують його визначеними умовами, або навпаки – примушують розірвати шлюб, виходячи з расових, релігійних та інших міркувань.

§ 3. Правовідносини щодо влаштування дітей, які залишились без батьківського піклування, за участю іноземних осіб і осіб без громадянства

Особливості застосування СК України до іноземців та осіб без громадянства встановлено Розділом 6 СК України та ЗУ «Про міжнародне приватне право».

Аналізуючи систематизацію норм у зазначеному розділі СК України, їх можна звести до переліку стосовно усиновлення, починаючи зі ст. 282 по ст. 287 СК України.

Відповідно до ст. 282 СК України усиновлення громадянином України дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України, здійснюється в консульській установі або дипломатичному представництві України.

Якщо усиновлювач не є громадянином України, для усиновлення дитини, яка є громадянином України, потрібен дозвіл центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей.

Усиновлення іноземцем дитини, яка є громадянином України, здійснене у відповідних органах держави, на території якої проживає дитина, є дійсним за умови попереднього одержання дозволу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей.

Усиновлення іноземцем в Україні дитини, яка є громадянином України, здійснюється на загальних підставах, встановлених главою 18 СК України.

Дитина, яка є громадянином України, може бути усиновлена іноземцем, якщо вона досягла п'яти років і перебуває не менш як один рік на обліку в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей.

Усиновлення може бути здійснене до закінчення зазначеного строку, а також до досягнення дитиною п'яти років, у випадках, передбачених ч. 2 ст. 283 СК України.

Дитина може бути усиновлена іноземцем, якщо не виявилося громадянина України, який бажав би її усиновити або взяти на виховання до себе в сім'ю.

Переважне право на усиновлення дитини – громадянина України – мають іноземці, які є:

1) родичами дитини;

2) громадянами держав, з якими Україна уклала договір про надання правової допомоги.

На усиновлення дитини іноземцем потрібна згода центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей.

Усиновлення іноземцями провадиться за умови забезпечення дитині прав в обсязі не меншому, ніж це встановлено законами України.

Усиновлена дитина має право на збереження своєї національної ідентичності відповідно до Конвенції про права дитини, інших міжнародних договорів.

СК передбачені обмеження стосовно права іноземця на таємницю усиновлення дитини, яка є громадянином України, зокрема:

− за відсутності договору про надання правової допомоги між Україною та державою громадянина-усиновлювача, якщо у тій державі усиновлення не є таємним;

− усиновлення дитини, яка є громадянином України, особою, яка є громадянином держави, з якою Україна не має договору про надання правової допомоги, і якщо ця особа в Україні постійно не проживає, не є таємним.

Порядок здійснення нагляду за дотриманням прав дітей, які усиновлені іноземцями і проживають за межами України, встановлюється КМУ.

Процедура усиновлення дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, яка проживає в Україні, іноземцями та громадянами України, які проживають за межами України, складається з таких кроків:

1. Збір документів у країні свого проживання.
2. Реєстрація для подання документів.
3. Подання до Мінсоцполітики пакету документів.
4. Постановка на облік кандидатів в усиновлювачі.
5. Отримання запрошення на співбесіду для ознайомлення з інформацією про дітей, які можуть бути усиновленими.
6. Співбесіда в Департаменті сім'ї та дітей Мінсоцполітики. Ознайомлення з інформацією про дітей, які можуть бути усиновленими.
7. Отримання направлення для знайомства та встановлення контакту з дитиною.
8. Знайомство з дитиною за місцем її проживання.
9. Подання до служби у справах дітей заяви про бажання усиновити дитину.
10. Отримання в службі у справах дітей висновку про доцільність усиновлення та його відповідність інтересам дитини.
11. Подання документів до Мінсоцполітики для отримання згоди на усиновлення дитини.

12. Отримання згоди Мінсоцполітики на усиновлення дитини.

13. Подання заяви і документів до суду. Судове засідання щодо розгляду питання усиновлення.

14. Отримання рішення суду про усиновлення дитини.

15. Оформлення нового свідоцтва про народження дитини в органах реєстрації актів цивільного стану.

16. Передання дитини усиновлювачам.

17. Оформлення виїзних документів.

18. Постановка усиновленої дитини на консульський облік у країні проживання.

Усиновлення може бути скасоване або визнане недійсним тільки за рішенням суду.

Усиновлювач, усиновлена дитина, яка досягла чотирнадцяти років, орган опіки та піклування мають право на звернення до суду із позовною заявою щодо скасування усиновлення чи визнання його недійсним. Лише суд може визнати усиновлення недійсним або скасувати усиновлення і лише за наявності підстав, передбачених статтями 236 та 238 СК України.

Тому, у разі виникнення підстав для скасування усиновлення та неможливості їх усунення після вжитих заходів, за сприяння відповідної консульської установи чи дипломатичного представництва України, усиновлювач та/або усиновлена дитина, яка досягла чотирнадцяти років, готує необхідні документи та звертається із заявою до суду в Україні.

Після скасування судом усиновлення або визнання його недійсним відповідна консульська установа чи дипломатичне представництво України сприяють поверненню дитини в Україну.

Оскільки після набрання чинності рішенням суду про скасування усиновлення або визнання його недійсним усиновлена дитина знову набуває статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, така дитина підлягає поверненню до України, якщо відсутні підстави для її усиновлення або передання під опіку (піклування) за кордоном.

Дитина підлягає поверненню до України у двомісячний строк після погодження цього питання з компетентними органами держави її перебування.

Консульська посадова особа оформляє проїзний документ на повернення дитини до України (за умови відсутності паспорта громадянина України для виїзду за кордон або проїзного документа дитини).

Закордонна дипломатична установа України через МЗС передає інформацію про час та місце прибуття в Україну дитини віком від 14 до 18 років Раді міністрів АРК, місцевій держадміністрації.

Уповноважений представник Ради міністрів АРК, місцевої держадміністрації зустрічає дитину на території України.

Діти віком до 14 років і діти з вадами фізичного чи розумового розвитку повертаються до України у супроводі уповноваженого представника Ради міністрів АРК, місцевої держадміністрації.

Повернення дитини до України забезпечується за рахунок видатків державного бюджету, передбачених органам виконавчої влади на відповідний рік.

Питання для самоконтролю

1. Якими нормативно-правовими актами регламентуються сімейні правовідносини з участю іноземного елемента?

2. Які документи подаються до органу ДРАЦС за участю іноземного елемента?

3. Розкрийте зміст поняття «спільний особистий закон».

4. Назвіть порядок усиновлення дитини (громадянина України) іноземним елементом.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

В

Визначення батьківства – 166
Встановлення факту батьківства – 167

Д

Дитина-сирота – 251
Дитячий будинок сімейного типу – 286
– батьки-вихователі – 286
Діти, позбавлені батьківського піклування – 250

К

Конкубінат – 68

М

Майнові правовідносини подружжя – 119
– особиста приватна власність подружжя – 120
– спільна сумісна власність подружжя – 125
– права та обов'язки подружжя щодо утримання – 134

О

Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дітей − 219
Обов'язок повнолітніх дітей утримувати батьків – 221
Опіка (піклування) – 274
– права та обов'язки опікуна (піклувальника) – 276
– припинення опіки (піклування) – 277
Особисті немайнові правовідносини подружжя − 108
Оспорювання батьківства (материнства) – 168

П

Патронат над дітьми – 278
– обов'язки патронатного вихователя – 280
– припинення патронату – 281

Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів – 225
– особисті немайнові – 225
– обов'язок по утриманню інших членів сім'ї та родичів – 231
– фактичний вихователь – 238
Правовідносини батьків і дітей – 182
– особисті немайнові права та обов'язки батьків та дітей – 182
– позбавлення батьківських прав – 189
• підстави – 190
• відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав – 193
– правові наслідки позбавлення батьківських прав – 193
– правовідносини батьків і дітей з приводу майна – 196
– аліментні зобов'язання – 200
• договір про сплату аліментів на дитину – 202
• договір про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з переданням права власності на нерухоме майно – 205
• заборгованість за аліментами – 216
Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дітей − 219
– утримання повнолітніх непрацездатних дітей – 219
– утримання повнолітніх дітей, які навчаються − 220
Прийомна сім'я – 282
– утворення прийомної сім'ї – 283
– матеріальне забезпечення прийомної сім'ї – 284
– припинення дії договору про влаштування дітей до прийомної сім'ї на виховання та спеціальне проживання – 285

С

Сепарація (режим окремого проживання подружжя) – 94
– підстави – 95
– правові наслідки – 98
– припинення сепарації – 99
Сім'я −12
Сімейне законодавство – 34
– Сімейний кодекс України – 37

– договір − 41
– звичай – 42
– аналогія в сімейному праві – 44
Сімейне право – 19
– предмет – 20
– метод – 21
– принципи − 25
Сурогатне материнство – 175

У

Усиновлення – 262
– вимоги до усиновлювача – 262
– таємниця усиновлення – 269
– правові наслідки усиновлення – 270
– визнання усиновлення недійсним − 271
– скасування усиновлення – 272

Ф

Форми влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування − 250
Форми захисту сімейних прав – 61
– юрисдикційна – 62
– неюрисдикційна – 65

Ш

Шлюб – 66
– ознаки – 67
– умови укладення шлюбу – 73
– перешкоди щодо укладення шлюбу – 76
– реєстрація шлюбу – 78
– час реєстрації шлюбу – 82
– місце реєстрації шлюбу – 83
– значення шлюбу – 84
– підстави припинення шлюбу − 85

• розірвання шлюбу органом ДРАЦС − 87
• розірвання шлюбу за рішенням суду – 88
– припинення шлюбу – 93
– недійсність шлюбу – 99
– правові наслідки недійсності шлюбу – 103
Шлюбний договір – 143
– форма – 145
– суб'єкти −146
– зміст шлюбного договору − 150
– недійсність шлюбного договору – 155
Шлюбно-сімейні правовідносини – 18
– особливості сімейних правовідносин – 50
– елементи – 51
– види – 55
– юридичні факти – 56
– спорідненість – 58
– свояцтво – 60

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антошкіна В. К. Договірне регулювання відносин з надання утримання між подружжям (колишнім подружжям) / В. К. Антошкіна // Право України. – 2004. – № 11.

2. Апопій І. В. Сімейне право України: навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів / І. В. Апопій. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 360 с.

3. Апопій І. В. Сімейне право України: навчальний посібник / І. В. Апопій – К.: Центр учбової літератури, 2010.

4. Ватрас В. А. Батьки та діти як суб'єкти сімейних правовідносин / В. А. Ватрас // Університетські наукові записки. – 2008. – № 4 (28).

5. Верховець К. С. Стягнення аліментів на дитину за чинним сімейним законодавством: підстави та процедура / К. С. Верховець // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3-1.

6. Виговська Є. Юридична природа договору про припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно / Є. Виговська // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 6.

7. Войнаровська О. Розвиток правового регулювання відносин осіб, які перебували у «фактичному шлюбі» в СРСР у першій половині XX ст. / О. Войнаровська // Юридична Україна. – 2012. – № 2.

8. Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи / Л. С. Волинець. – К., 2000. – 210 с.

9. Ворсуль В.К. Категорія «інтерес» у римському сімейному праві / В.К. Ворсуль // Право України. – 2012. – № 3/4.

10. Гузь Л.Є. Судово-практичний коментар до сімейного кодексу України: навчальний посібник / Л. Є. Гузь, А. В. Гузь. – Х.: Видавничий будинок «ФАКТОР», 2011. – 576 с.

11. Давидова Н. О. Сімейні особисті немайнові права у США / Н. О. Давидова // Право України. – 2012. – № 7.

12. Договірне регулювання відносин подружжя: монографія / В. К. Антошкіна; Бердян. ун-т менеджменту і бізнесу. – Донецьк: Юго-Восток, 2008. – 175 с.

13. Дякович М. М. Сімейне право України: навчальний посібник / М. М. Дякович; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – 2-ге вид., випр. та допов. – К.: Правова єдність, Алерта, Центр учбової літератури, 2012. – 552 с.

14. Євко В. Ю. Проблеми виконання нареченими обов'язку повідомити один одного про стан свого здоров'я / В. Ю. Євко, О. В. Молдован // Право та управління. – 2011. – № 3.

15. Жилинкова И. В. Брачный договор / И. В. Жилинкова. – Харьков: Ксилон, 2005. – 174 с.

16. Жилинкова И. Условия брачного договора, определяющие правовой режим имущества супругов / И. Жилинкова // МЕН. – 2006. – № 1 (25).

17. Жилинкова И. В. Право собственности супругов: монография / И. В. Жилинкова. – Х.: Ксилон, 1997. – 236 с.

18. Жилинкова И. В. Правовой режим имущества членов семьи: монография / И. В. Жилинкова. – Х.: Ксилон, 2000. – 398 с.

19. Жилінкова І. Особливості законодавчих конструкцій сімейно-правових договорів / І. Жилінкова // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 1.

20. Жилінкова І. Сфера застосування та класифікація договорів у сучасному сімейному праві / І. Жилінкова // Право України. – 2012. – № 9.

21. Жилінкова І. Укладення шлюбного договору / І. Жилінкова // Нотаріат для Вас. – 2005. – № 3.

22. Зайчук А. Б. Поняття «припинення шлюбу», «розірвання шлюбу», «розлучення». Їх співвідношення // Вісник Київського національного у-ту ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. – Вип. 69. – 2005.

23. Зінченко А. Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Україні у 20-х роках / А. Г. Зінченко. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 35 с.

24. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. … канд. юр. наук / О. І. Карпенко. – К., 2002.

25. Ковальчук Т. Становлення та розвиток законодавства України про особисті немайнові права батьків / Т. Ковальчук // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 12.

26. Ковтунова Л. Ю. Особливості визнання шлюбу недійсним за рішенням суду / Л. Ю. Ковтунова // Університетські наукові записки. – 2009. – № 3 (31).

27. Козлов С. Шлюбний договір: прагматизм чи необхідність / С. Козлов // Юридична газета. – 2005. – № 6.

28. Козубовський В. В. Соціальний захист неповнолітніх у Великій Британії (порівняльний аналіз). – Ужгород: УжНУ, 2004. – 129 с.

29. Конончук Н. Правова природа категорії «інтерес дитини» у сімейному праві України / Н. Конончук // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 12.

30. Коструба А. Дія механізму правоприпинення зі скасувальної та відкладальної умов правочину / А. Коструба // Право України. – 2013. – № 10.

31. Красицька Л. В. Визначення походження дитини при застосуванні форм репродуктивної медицини за законодавством України / Л. В. Красицька // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 7.

32. Красицька Л. Сімейна дієздатність та її рівні / Л. Красицька // Юридична Україна. – 2011. – №6.

33. Красицька Л. В. Встановлення факту материнства та визнання материнства як способи захисту сімейних прав матері та дитини / Л. В. Красицька // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – 2013.

34. Красицька Л. В. Про правову природу батьківських прав / Л. В. Красицька // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – Вип. 66. – 2012.

35. Красицька Л. В. Про припинення батьківських прав та обов'язків / Л. В. Красицька // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – №12.

36. Красицька Л. В. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян: монографія / Л. В. Красицька. – Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. – 162 с.

37. Кухарєв О. Правова природа переходу відумерлої спадщини у власність територіальної громади / О. Кухарєв // Право України. – 2013. – № 10.

38. Лапчевська О. Ф. Процесуальні особливості розгляду справ про позбавлення батьківських прав / О. Ф. Лапчевська // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 3.

39. Левківський Б. Юридична природа договору про припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно / Б. Левківський // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 6.

40. Лепех С. М. Сімейне право України: навчальний посібник / С. М. Лепех; МОНУ, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2010. – 318 с.

41. Лозова Г. О. Законодавче визначення сім'ї та шлюбу / Г. О. Лозова // Університетські наукові записки. – 2006. – № 1.

42. Марченко М. Кримінологічні аспекти шлюбно-сімейних стосунків / М. Марченко // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 7.

43. Митрофанова О. Правове регулювання обов'язків батьків щодо утримання дитини / О. Митрофанова // Праця і зарплата. – 2010. – № 26.

44. Митрофанова О. Правове регулювання обов'язків батьків щодо утримання дитини та способи їх виконання / О. Митрофанова // Юридичний журнал: Аналіт. матеріали. Коментарі. Судова практика. – 2010. – № 5.

45. Михальчук О. Правове регулювання сурогатного материнства в Україні / О. Михальчук // Юридичний журнал. – 2007. – № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2799.

46. Назарова И. Б. Дети-сироты: характеристика проблемы последних лет // Россия: 10 лет реформ. Социально-демографическая ситуация / И. Б. Назарова; под. ред. Н. М. Римашевской. – М.: РИЦ ИСЭПН. – 2002.

47. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / Г. С. Волосатий, О. М. Калітенко, В. І. Труба, Ю. С. Червоний; за ред. Ю. С. Червоного. – К.: Істина, 2003.– 464 с.

48. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за ред. Є.О. Харитонова. – Х.: ТОВ «Одіссей». – 2006. – 552 с.

49. Некрасова О. Договірне регулювання сімейних відносин / О. Некрасова // Право України. – 2013. – № 10.

50. Некрасова О. Застосування аналогії до регулювання сімейних відносин / О. Некрасова // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 4.

51. Німак М. О. Процесуально-правова природа справ, що виникають із шлюбних правовідносин / М. О. Німак / Вісник Львів. ун-ту. – Серія. Юридична. – Вип. 49. – 2009.

52. Озель В. Форми укладення шлюбу в Україні у дохристиянські часи (історико-правове дослідження) / В. Озель // Юридична Україна. – 2010. – № 10.

53. Пергамент А. И. Развитие советского законодательства о браке и семье / А. И. Пергамент, С. Я. Паластина // Сов. государство и право. – 1975. – № 9.

54. Пергамент О. И. Алиментные обязательства / О. И. Пергамент. – М., 1954. – 80 с.

55. Пунда О. О. Визначення походження дитини за Сімейним кодексом України / О. О. Пунда // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 4.

56. Пунда О. О. Право на сімейне виховання та проблеми його здійснення / О. О. Пунда // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2005. – № 1.

57. Романюк Я. Сімейний кодекс України / Я. Романюк, В. Панасюк // Право України. – 2013. – № 10.

58. Ромовська З. Защита в советском семейном праве / З. Ромовська. – Л., 1985. – 130 с.

59. Ромовська З. Україна творить європейське сімейне право / З. Ромовська // Право України. – 2013. – № 10.

60. Ромовська З. В. Алиментные обязательства / З. В. Ромовська. – М., 1973. – 215 с.

61. Ромовська З. В. Права и обязанности родителей и детей / З. В. Ромовська. – Л., 1975. – 190 с.

62. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. – К.: Видавничий дім Ін Юре, 2003. – 532 с.

63. Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи / Ю. И. Семенов. – М., 1974. – 356 с.

64. Семке Н. М. Державна сімейна політика України / Н. М. Семке, Г. М. Саппа // Право і Безпека. – 2012. – № 5.

65. Сердечна І. Л. Становлення інституту особистих немайнових прав членів сім'ї та родичів на українських землях / І. Л. Сердечна // Університетські наукові записки. – 2013. – № 4 (48).

66. Сімейне право України (у схемах): навчальний посібник / В. І. Бобрик, В. П. Мироненко, Н. В. Павловська, С. А. Пилипенко. – К.: Атіка, 2005.

67. Сімейне право України (історія, традиції, сучасність): навч. посіб. / Б. І. Андрусишин, С. І. Шимон, Л. С. Дубчак та ін.; за ред. Б. І. Андрусишина, С. І. Шимон. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – 454 с.

68. Сімейне право України: підручник / О. В. Дзера та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової; МОНУ. – 2-е вид., переробл. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 288 с.

69. Сімейне право України: підручник / за ред. Ю. С. Червоного. – К.: Істина, 2004.– 395 с.

70. Сімейне право України: підручник / Л. М. Баранова та ін.; за заг. ред.: В. І. Борисової, І. В. Жилінкової; МОНУ. – 3-тє вид., переробл. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 264 с.

71. Сімейне право України: підручник для вищих навч. закладів / Одеська нац. юрид. акад.; за ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубєвої. – К.: Істина, 2010. – 320 с.

72. Сімейне право: Нотаріат. Адвокатура. Суд: наук.-практ. посіб. з інформ. додатком на лазерному носії: у 2 кн. / Л. Ю. Драгнєвіч, О. С. Пульнєва, Є. І. Фурса, С. Я. Фурса та ін.; за заг. ред. С. Я. Фурси. – Книга 1. – К.: Видавець С. Я. Фурса, 2005. – 750 с.

73. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. С. Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С. Я. КНТ, 2008 . – 1248 с.

74. Старчук В. М. Процесуально-правова природа режиму окремого проживання подружжя в Україні та Польщі: порівняльно-правові аспекти / В. М. Старчук, О. В. Старчук // Науковий вісник Міжнародного гуманітраного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2013. – № 6-1, т. 2.

75. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / Р. О. Стефанчук; відп. ред. Я. М. Шевченко. – К.: КНТ, 2008. – 626 с.

76. Тонієвич Є. Д. Правові наслідки невиконання нареченими обов'язку пройти медичне обстеження і повідомити один одного про стан свого здоров'я / Є. Д. Тонієвич // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 2 (14).

77. Ульяненко О. Шлюбний договір у сімейному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук.: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. О. Ульяненко. – К., 2003. – 22 с.

78. Філоненко С. Родом із сім'ї, або коли настане мода на повноцінний шлюб / С. Філоненко // Віче. – 2011. – № 21.

79. Функ Я. И. Брачный договор. Имущественные отношения супругов, их участие в хозяйственных обществах и товариществах / Я. И. Функ. – Минск, 2003. – 160 с.

80. Хараджа Н. Зміст, структура й ознаки принципів сімейно-правового регулювання: теоретико-правовий аспект / Н. Хараджа // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 4.

81. Хараджа Н. Історична ґенеза джерел сімейного права України / Н. Хараджа // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 6.

82. Цебенко С. Право на шлюб та сім'ю у світлі Православної Церкви / С. Цебенко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – 2013.

83. Чефранова Е. А. Имущественные отношения супругов: научно-практ. пособ. / Е. А. Чефранова. – М.: Эксмо, 2008. – 272 с.

84. Чефранова Е.А. Законодательство об алиментах и пособиях / Е.А. Чефранова. – М.: Знание, 1990. – 85 с.

85. Щеренко М. В. Имущественные отношения в гражданском и официальном браке / М. В. Щеренко. – М.: Информцентр XXI века, 2005. – 52 с.

86. Юровська К. Проблемні питання застосування Сімейного кодексу України / К. Юровська // Право України. – 2013. – № 10.

87. Явор О. А. До проблеми особистих немайнових прав / О. А. Явор // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4.

88. Явор О. А. Функції шлюбного контракту в сімейному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. А. Явор. – Харків, 1996. – 14 с.

89. Якименко О. Підготовка аліментних справ до судового розгляду (судово-теоретичні аспекти) / О. Якименко // Право України. – 1999. – № 8.

90. Ясенюк М. Режим окремого проживання подружжя – новий вид справ у окремому провадженні / М. Ясенюк // Право України. – 2008. – № 5.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

Курило Т. В., кандидат юридридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу ЛьвДУВС – передмова, глави 8, 9;

Кучер В. О., кандидат юридридичних наук, доцент, начальник кафедри цивільного права та процесу ЛьвДУВС – глави 1, 6 (у співавторстві з Євхутич І. М.)

Парасюк В. М., кандидат юридридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та процесу ЛьвДУВС – глави 3, 4;

Баліцька О. Ю., кандидат юридичних наук, викладач кафедри цивільного права та процесу ЛьвДУВС – глави 5, 7;

Євхутич І. М., викладач кафедри цивільного права та процесу ЛьвДУВС – глави 2, 6 (у співавторстві з Кучером В. О.)

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

СІМЕЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Редактор
І. О. Чікаліна

Макетування
М. В. Вульчин

Друк
Н. Я. Ганущак

Підписано до друку 10.02.2014 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умов. друк. арк. 36,03.
Тираж 100 прим. Зам. № 98-14.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.